МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

УСТАНОВА АДУКАЦЫІ «ПОЛАЦКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ»

БЕЛАРУСКАЕ ПАДЗВІННЕ: ВОПЫТ, МЕТОДЫКА І ВЫНІКІ ПАЛЯВЫХ І МІЖДЫСЦЫПЛІНАРНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ

Зборнік навуковых прац міжнароднай навуковай канферэнцыі, прысвечанай 160-годдзю з дня нараджэння А. П. Сапунова

(Полацк, 21 – 23 красавіка 2011 г.)

У дзвюх частках

Частка 1

Пад агульнай рэдакцыяй
канд. гіст. навук, дац. Д. У. Дука,
канд. гіст. навук, дац. У. А. Лобача

Наваполацк
ПДУ
2011

УДК 94(476)(082)
ББК 63.3(4Беи)я43
Б43

Б43 **Беларускае Падзвінне : вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў** : зб. навук. прац міжнар. навук.-практ. канф., Полацк, 21–23 красав. 2011 г.: у 2 ч. Ч. 1 / Полацкі дзярж. ун-т; пад агульн. рэд. Д. У. Дука, У. А. Лобача. – Наваполацк : ПДУ, 2011. – 152 с.
ISBN 978-985-531-256-8.

У зборніку змешчаны навуковыя артыкулы па выніках работы міжнароднай навуковай канферэнцыі «Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў». Прадстаўлены вынікі антрапалагічных і археалагічных даследаванняў Беларускага Падзвіння і сумежных тэрыторый. Прыведзены новыя даныя аб гістарычных лёсах, матэрыяльнай і духоўнай спадчыне рэгіёна Паўночнай Беларусі ў шырокім храналагічным кантэксце (ад першабытных часоў да сучаснасці).

Разлічаны на прафесійных гісторыкаў, антраполагаў, студэнтаў гістарычных спецыяльнасцей ВНУ, мастацтвазнаўцаў і ўсіх, хто цікавіцца гісторыяй Беларусі.

УДК 94(476)(082)
ББК 63.3(4Беи)я43

ISBN 978-985-531-256-8 (Ч. 1)
ISBN 978-985-531-255-1

На вокладцы адпаведна:
кафля з выявай манаграмы полацкага ўніяцкага архіепіскапа Антонія Сялявы
2-й пал. XVI ст. (знойдзена ў 2009 г. падчас раскопак на Экіманскім пасадзе Полацка);
адваротная створка крыжа-энкалпіёна з выявай князя Глеба XII ст.
(знойдзена ў 2007 г. падчас раскопак на Полацкім гарадзішчы).

Прывітальнае слова
Дырэктара Інстытута гісторыі НАН Беларусі,
кандыдата гістарычных навук, дацэнта В. В. Даніловіча
ўдзельнікам Міжнароднай навуковай канферэнцыі
«Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў
(да 160-годдзя з дня нараджэння А. П. Сапунова)»

Паважаныя гаспадары!
Шаноўныя ўдзельнікі навуковага форума!

Агульнавядома, што чалавек, які не ведае мінулага свайго народа, і ў першую чаргу гісторыі сваіх родных мясцін, не можа быць адказным будаўніком грамадскага жыцця, клапаціцца аб захаванні спадчыны і росквіце роднага краю. Гісторыя – гэта сапраўдная навука жыцця, якая мае велізарнае значэнне ў выхаванні самасвядомасці і патрыятызму грамадзян краіны.

Знамянальна, што сённяшняя канферэнцыя прысвечана памяці Аляксея Парфенавіча Сапунова, знакамітага беларускага гісторыка, археографа і краязнаўцы рубяжа XIX і XX ст., які даследаваў гісторыю, літаратуру, этнаграфію, археаграфію, архітэктуру, фальклор Беларусі, найперш Падзвіння, аднаго з самых значных у гістарычным плане рэгіёнаў нашай краіны.

Вельмі сімвалічна, што навуковы форум адбываецца ў самым старажытным беларускім горадзе – Полацку, які з'яўляецца калыскай беларускай дзяржаўнасці, а па колькасці знакамітых асоб беларускай гісторыі (дзяржаўных мужоў і асветнікаў, ваяроў і вучоных, дойлідаў і мастакоў) не мае сабе роўных сярод іншых гарадоў Беларусі: Рагвалод і Рагнеда, Ізяслаў і Усяслаў Чарадзей, Еўфрасіння Полацкая і Лазар Богша, Францыск Скарына і Сімяон Полацкі і многія-многія іншыя. Сёння Полацк – важны сімвал беларускай нацыі і дзяржавы. І гэта ў першую чаргу звязана з яго багатай і слаўнай гісторыяй, якая не можа не выклікаць цікавасці і захаплення.

Разам з тым высокі ўзровень сучаснага сацыяльна-эканамічнага і культурнага развіцця горада – гэта несумненная заслуга яго працавітых жыхароў, інтэлігенцыі, вучоных і гарадскога кіраўніцтва, якія займаюцца карпатлівай штодзённай працай, упэўнена і спакойна пацвярджаюць сваю любоў да роднага горада, берагуць і шануюць яго гісторыю, падтрымліваюць прывабны вобраз Полацка ў вачах беларускіх і замежных грамадзян.

Нельга не адзначыць вялікую працу ў гэтым кірунку, якая вядзецца ў Полацкім дзяржаўным універсітэце на чале з рэктарам, доктарам тэхнічных навук, прафесарам Дзмітрыем Мікалаевічам Лазоўскім. Вельмі шмат робіць для захавання гісторыка-культурнай спадчыны Полаччыны галоўны ініцыятар і арганізатар сённяшняй канферэнцыі, загадчык кафедры айчыннай і ўсеагульнай гісторыі, кандыдат гістарычных навук, дацэнт Дзяніс Уладзіміравіч Дук.

У сучасных умовах кіраўніцтва і калектыў Інстытута гісторыі НАН Беларусі імкнуцца актыўна развіваць інавацыйны напрамак сваёй дзейнасці: укараняць вынікі навуковых даследаванняў у гістарычную адукацыю, папулярызаваць дасягненні гістарычнай навукі, прапагандаваць гісторыка-культурную спадчыну беларускага народа. З гэтай мэтай наладжаны трывалыя сувязі з установамі адукацыі, педагогамі і насельніцтвам канкрэтных рэгіёнаў Рэспублікі Беларусь. Дзейнасць вучоных-гісторыкаў накіроўваецца на сацыяльную інавацыйнасць, спалучэнне фундаментальных даследаванняў з практыкай, сувязь навукі з жыццём грамадства.

Навукоўцамі Інстытута гісторыі НАН Беларусі за апошнюю пяцігодку зроблены значны крок у справе вывучэння айчыннай гісторыі: апублікаваны 65 манаграфій (з іх 2 за межамі Беларусі), 47 зборнікаў навуковых прац і матэрыялаў канферэнцый, 50 падручнікаў, вучэбных і вучэбна-метадычных дапаможнікаў, 176 атласаў і карт (з іх 42 за межамі Беларусі), 14 брашур, 13 археаграфічных выданняў (сярод іх 5 кніг Метрыкі ВКЛ – унікальнай дакументальнай крыніцы па гісторыі Беларусі перыяда сярэднявечча і Новага часу), 10 даведачных выданняў, 1300 навуковых артыкулаў (з іх 219 за межамі Беларусі, у тым ліку «Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Клочко. Литовская метрика. Книга № 228. Книга судных дел 9. 1533 – 1540 гг.»), 333 тэзіса канферэнцый (з іх 67 за межамі Беларусі), 785 энцыклапедычных і 163 навукова-папулярных артыкула. Вучоныя Інстытута гісторыі выступілі арганізатарамі больш 90 навуковых мерапрыемстваў у розных рэгіёнах Рэспублікі Беларусь. На гэтых навуковых форумах ўзняты велізарны пласт раней невядомых фактаў, з'яў, падзей, якія адбыліся ў жыцці беларускага народа. Гэта форма навукова-асветніцкай работы атрымала шырокі грамадскі рэзананс і высокую ацэнку навуковай супольнасці.

Зразумела, мы не застаемся ў баку і ад вывучэння праблем гісторыі Беларускага Падзвіння, у першую чаргу Полаччыны.

У адпаведнасці з Указам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь Аляксандра Рыгоравіча Лукашэнкі ад 17 снежня 2007 г. № 64 «Аб зацвярджэнні Комплекснай пагрwelcomeамы развіцця г. Полацка на 2008 – 2012 гады» ў Інстытуце гісторыі НАН Беларусі створана пастаянна дзейнічаючая Полацкая комплексная археалагічная экспедыцыя на чале з загадчыкам цэнтра гісторыі даіндустрыяльнага грамадства, доктарам гістарычных навук, прафесарам В.М. Ляўко, У склад экспедыцыі разам з вучонымі інстытута ўключаны навукоўцы Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка, з якімі мы плённа супрацоўнічаем.

У выніку ўжо праведзены археалагічные раскопкі на тэрыторыі гарадзішча і пасада старажытнага Полацка (навуковы супрацоўнік інстытута, кандыдат гістарычных навук М.В. Клімаў), у гістарычным цэнтры горада (Д.У. Дук). Праведзены археалагічныя даследаванні на іншых аб'ектах, якія ўваходзілі ў склад Полацкай зямлі: Віцебск і Друцк (В.М. Ляўко), пасяленчыя структуры акругі Полацка (М.В. Клімаў, Д.У. Дук) і акругі Мінска (Ю.А. Заяц), курганных могільнікаў Полацкай зямлі (В.М. Ляўко, Д.У. Дук, А.В. Вайцяховіч, П.М. Кенька).

Раскопкамі М.В. Клімава на гарадзішчы старажытнага Полацка зафіксавана праслойка пажара з 4 фрагментамі арабскіх дырхемаў першай чвэрці IX ст., што не толькі пацвярджае існаванне Полацка ў сярэдзіне – 2-й палове IX ст., але і дазваляе гаварыць аб больш старажытным яго заснаванні адносна першай летапіснай узгадкі пад 862 г.

У выніку даследавання Д.У. Дукам грунтовага могільніка у в. Гарадзішча Полацкага раёна, курганных могільнікаў і селішч у Лепельскім і Докшыцкім раёнах А.В. Вайцяховічам і П.М. Кенькам выяўлены новыя ўнікальныя матэрыялы па традыцыі пахавання полацкіх крывічоў VIII – X стст., а таксама устаноўлена, што ў X – пачатку XI ст. у зоне паазер'я існаваў цэнтр дружыннай культуры (сімбіёз паўночных і паўднёвых традыцый).

В.М. Ляўко ў Друцку выяўлена і даследавана ўнікальнае пахаванне княжыча, яго атачэння і слуг першай паловы XII ст., дзе прасочваецца змяшэнне язычніцкай і хрысціянскай традыцый пахавання.

М.В. Клімавым пры ажыццяўленні даследаванняў у зоне будаўніцтва Полацкай ГЭС (вывучана 1800 м^2 плошчы) выяўлены новыя матэрыялы па ўнікальнаму помніку Лучна, які ўключае забудову старажытнарускага часу, феадальную сядзібу XV – XVI стст. і пахавальны комплекс эпохі сярэднявечча.

Па выніках навейшых даследаванняў падрыхтаваны да выдання зборнік «Вывучэнне памятнікаў на тэрыторыі Полацкай зямлі», у які ўвайшлі матэрыялы навукоўцаў Інстытута гісторыі НАН Беларусі, Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка.

На 2011 – 2012 гг. запланаваны працяг палявых археалагічных даследаванняў; выданне тэматычнага нумара зборніка «Матэрыялы археалогіі Беларусі», дзе будуць прадстаўлены навейшыя напрацоўкі айчынных вучоных па Полацку і Полацкай зямлі; а таксама падрыхтоўка і выданне да 1150-годдзя Полацка ў 2012 г. фундаментальнай працы «Полацк» у серыі «Старажытныя гарады Беларусі».

Інстытут гісторыі НАН Беларусі лічыць таксама мэтазгодным арганізацыю і правядзенне ў 2012 г. разам з Полацкім гарадскім выканаўчым камітэтам, Полацкім дзяржаўным ўніверсітэтам, Нацыянальным Полацкім гісторыка-культурным музеям-запаведнікам Міжнароднай навуковай канферэнцыі, прысвечанай гісторыі старажытнейшага горада Беларусі.

Выклікі часу ставяць перад беларускімі гісторыкамі задачы па ліквідацыі яшчэ існуючых «белых плямаў» у вывучэнні нашага гістарычнага мінулага, а таксама вымагаюць ад навукоўцаў дасягнення кансенсусу ў гістарыяграфіі, працягу вывучэння гісторыі Беларусі ў сістэме гістарычных ведаў адэкватных сучаснасці. Перакананы, што агульнымі намаганнямі мы паспяхова справімся з іх вырашэннем.

Сённяшні навуковы форум з'яўляецца выдатным прыкладам даніны павагі да нашага мінулага. Я ўпэўнены, што яго праца будзе пладатворнай, канструктыўнай і, безумоўна, папоўніць скарбонку нашых ведаў аб гісторыка-культурнай спадчыне Беларускага Падзвіння.

Жадаю ўсім удзельнікам канферэнцыі новых творчых дасягненняў на карысць беларускай гістарычнай навукі і беларускага народа, дзеля росквіту нашай Бацькаўшчыны!

АНТРАПАЛОГІЯ

КОМПЛЕКСНОЕ ПАЛЕОАНТРОПОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ НАСЕЛЕНИЯ, ОСТАВИВШЕГО СРЕДНЕВЕКОВЫЙ МОГИЛЬНИК ИСУПОВО (КОСТРОМСКАЯ ОБЛАСТЬ)[1]

д-р биол. наук С.В. ВАСИЛЬЕВ, канд. биол. наук С.Б. БОРУЦКАЯ
(Институт этнологии и антропологии РАН, Биологический факультет МГУ, Москва)

Представлены результаты исследования материалов погребений из могильника XVII – XVIII веков у села Исупово Сусанинского района Костромской области. Сделан вывод о том, что костные останки принадлежали местному довольно однородному в краниологическом и остеологическом плане населению. Краниологически это европеоидное население с некоторой примесью уралоидности. Такая метисация характерна для Русского Севера. В целом демографическая обстановка в популяции была достаточно благополучной, о чем свидетельствуют низкие показатели детской смертности, высокий уровень средней продолжительности жизни и представительность финальной возрастной когорты. При этом популяция испытывала диетические и холодовые стрессы, отразившиеся на физическом развитии и здоровье. Основная часть захороненных, вероятно, занималась крестьянским трудом, за исключением трех индивидов, имевших боевые ранения и лучше развитые мышцы.

В 2002 году был обнаружен могильник у села Исупово Сусанинского р-на Костромской области, далее были проведены археологические раскопки. Формирование могильника относится ко времени Смуты и представляет большой археологический интерес. Погребения принадлежали русскому населению XVII – XVIII веков, могильник существовал, как кладбище, примерно два столетия.

Количество погребений, обнаруженных в 2002 году, составило 164 единицы. В 2003 году был найден еще один участок могильника, и раскопки продолжились. Руководитель раскопок А.В. Новиков. В итоге общее число погребений оказалось равным 220. Примерно половина костяков была представлена сильно фрагментарно, что, однако, все же позволило использовать их для палеодемографического анализа.

В данной работе, помимо палеодемографического анализа, проведен и палеопатологический анализ (по методике Рохлина [1]), с целью выяснения показателей здоровья людей этого района Костромской области, уровня травматизма, предположения участия жителей села и близлежащих территорий в каких-либо боевых действиях, в том числе связанных с борьбой русского народа с польскими войсками, которые во времена Смуты планировали уничтожить наследника престола Михаила Федоровича Романова и установить в России свою власть.

Палеодемография. В таблицах 1 и 2 представлены результаты вычисления различных показателей демографии населения с. Исупово (общие результаты, индексы для мужчин, индексы для женщин). Возраст определялся по показателям посткраниального скелета, по степени зарастания швов на черепе, по наличию и стертости зубов и по некоторым другим признакам [2]. В таблицах приведены результаты вычисления некоторых стандартных индексов палеодемографии с использованием общепринятых методик [3; 4].

Таблица 1

Общие показатели палеодемографии для могильника Исупово

Возрастные когорты	D_x	C_x	L_x	q_x
0 – 5	15	6,82	100	0,068
5 – 10	15	6,82	93,18	0,073
10 – 15	8	3,64	86,36	0,042
15 – 20	4	1,82	82,72	0,022
20 – 25	14	6,36	80,90	0,079
25 – 30	15	6,82	74,54	0,091
30 – 35	23	10,46	67,72	0,155
35 – 40	31	14,09	57,26	0,246
40 – 45	47	21,36	43,17	0,495
45 – 50	25	11,36	21,81	0,521
50 – 55	9	4,09	10,45	0,391
55 +	14	6,36	6,36	1,000
D_x – число индивидов в возрастной когорте; C_x – процент выборки в возрастной когорте; L_x – процент доживших до соответствующей возрастной когорты; q_x – вероятность смерти индивида в возрастной когорте				

Из 220 скелетов 106 принадлежали мужчинам, 76 – женщинам и 38 – детям до 15 лет. Таким образом, взрослое население (82,73 % от всей выборки) составляли 58,24 % мужчин и 41,76 % женщин.

[1] Работа выполнена при финансовой поддержке гранта РГНФ № 10-01-00541а/Б

Процент детской смертности оказался равным 17,27 %, что можно считать не очень большой величиной. Причем чаще всего умирали дети до 10 лет. Детей до 1 года в выборке оказалось всего 4 индивида (два из них – предположительно, близнецы), то есть процент смертности в первый год жизни (PBD) составил 10,53 %. Можно предположить, что большинство умерших детей были девочками, так как разница в процентах между взрослыми мужчинами и женщинами выборки довольно большая.

Таблица 2

Демографические показатели для мужчин и женщин

Возрастные когорты	Мужчины			Женщины		
	D_x	C_x	L_x	D_x	C_x	L_x
15 – 20	0	0	100	4	5,3	100
20 – 25	4	3,77	100	10	13,15	94,70
25 – 30	4	3,77	96,23	11	14,5	81,55
30 – 35	12	11,32	92,46	11	14,5	67,05
35 – 40	21	19,81	81,14	10	13,15	52,55
40 – 45	32	30,20	61,33	15	19,7	39,40
45 – 50	19	17,93	31,13	6	7,9	19,70
50 – 55	7	6,60	13,20	2	2,6	11,80
55 +	7	6,60	6,60	7	9,2	9,20

Средний возраст смерти в группе (А) (продолжительность жизни) составил 33,73 года. Средний возраст смерти взрослых людей (АА) оказался равным 39,4 лет. Для взрослых мужчин этот возраст составил 41,6 лет, для взрослых женщин – 36,3 года.

Большинство мужчин группы дожило до 40-летнего возраста (более 60 %). Пик смерти мужчин приходится на возрастной интервал 40 – 45 лет. Женщины также наиболее часто умирали в возрасте 40 – 45 лет. Однако для них смертность высока и в возрастном интервале 20 – 40 лет. То есть женщины умирали раньше мужчин. Примерно половина женщин умерли до 35 лет. В то же время более 60 % мужчин дожило до возраста 40 – 45 лет.

В целом, процент людей, доживших до 50-летнего возраста, составил 12,2 %. В финальной возрастной когорте мужчин также больше, чем женщин, причем возраст одного старика оценен как старше 80 лет.

Таким образом, демографическая ситуация у населения села Исупово Костромской области XVII века, можно считать, была довольно благоприятной. Низок процент детской смертности. Продолжительность жизни группы, равная 33,73 года, – значительная. При этом в финальной возрастной когорте (после 50 лет) оказывается 12,2 % населения, что является высоким процентом.

Анализ палеопатологии. О различных патологиях достоверно можно было судить только по наиболее целым скелетам из погребений. Материал из «реликвария» был настолько фрагментарным, что не позволил нам сделать по нему подобный анализ.

На детских костяках патологий или травм обнаружено мало. В одном случае имело место *не зарастание лобного родничка* к 3 годам; один череп ребенка 7 – 8 лет характеризовался признаками *гидроцефалии*. У подростка 12 – 13 лет в чешуе височных и затылочной костей были обнаружены крупные *свищи*, что сопровождалось сильным *остеопорозом вокруг обоих наружных слуховых проходов*. У этого же ребенка имеются признаки рубленых ран на лобной кости, возможно, приведшие к его смерти. У пяти детей разного возраста (4 – 15 лет) обнаружен *периостит* на разных длинных костях (в основном, на бедре и плечевой кости), нередко сопровождающийся несильным порозом концевых отделов. В трех случаях из указанных выше четырех скелетов детей, кроме того, наблюдается *пороз вокруг наружных слуховых проходов*. У подростка 13 – 14 лет обнаружена сильнейшая *Cribra orbitalia*. У другого подростка 14 – 15 лет отсутствовало большинство зубов, причиной чему, вероятно, был недостаток в пище витаминов.

На многих взрослых скелетах (не только пожилых) обнаружен *остеопороз* (разной степени). В основном были поражены бедренные кости, нередко вместе с тазом (особенно вокруг вертлужных впадин). В ряде случаев затронуты порозом позвонки, крестец, грудина, ключицы и плечевая кость (чаще в сопровождении пороза бедренных костей). У 11 индивидов длинные кости, в основном ног, были поражены *периоститом*. У одного мужчины 35 – 40 лет присутствовал периостит даже на тазовой кости. Обнаружено несколько случаев поясничного *остеохондроза* и *спондилолизов* (причем у одного пожилого мужчины наблюдалось сразу три спондилолиза).

Имеется много случаев *пороза твердого неба*. Почти все они сопровождаются порозом (типа *Cribra*) височной или подвисочной ямок и (или) области вокруг наружного слухового прохода (или только барабанной части). В нескольких случаях имеется пороз вокруг наружного слухового прохода, сопровождающийся порозом височной чешуи, пирамиды височной кости, остеолизом сосцевидного отростка; часты случаи пародонтоза, нередок кариес (особенно коренных зубов), есть наблюдение эмалевой гипоплазии на клыках у взрослой женщины, отмечены случаи недоразвития дентиции, есть случаи пороза ниж-

них носовых раковин, пороза надбровных дуг, теменных костей снаружи и внутренних компактных пластинок лобной, теменной и височной костей. На одном мужском черепе 30 – 35 лет обнаружена остеома на лобной чешуе. На другом черепе, мужчины 50 – 55 лет, помимо остеопороза ската черепа и области вокруг наружных слуховых проходов имелись остеолизы латеральнее затылочных мыщелков и остеомы медиальнее них. У одного мужчины 25 – 30 лет присутствовала *Cribra orbitalia*. На черепе женщины 35 – 40 лет замечен пороз тела клиновидной кости.

По нашему мнению, остеопороз надбровий, височных костей (чешуя и область вокруг наружного слухового прохода), а также твердого неба можно связать с холодовым стрессом, которому было подвержено население Костромской области. По-видимому, сопротивляясь переохлаждению областей головы (черепа) организм усиливал рост сети кровеносных капилляров, которые пронизывали, в частности, соответствующие области костей, таким образом согревая их. То есть организм адаптировался к холодным ветренным условиям. Подобные проявления адаптации мы встречаем уже у детей данной группы. Возможно, индивиды группы нередко страдали воспалением среднего уха, о чем свидетельствуют случаи пороза барабанных пластинок, области над наружным слуховым проходом и остеолизы сосцевидных отростков.

Периоститы и пороз длинных костей также могут быть связаны с реакцией организма на холод. Не исключено, что некоторым людям в процессе трудовой деятельности, например, рыбной ловли, приходилось подолгу находиться в воде, что и вызывало в конечном итоге воспаление надкостницы. Возможно, пороз костей посткраниального скелета, а также и в некоторой степени черепа, был связан с какой-то гормональной недостаточностью или с недостатком в пище и воде кальция, йода и др.

Несколько скелетов несут на себе признаки различного рода травм, в том числе и боевого происхождения.

1) Мужчина 21 – 22 года. На правой теменной кости имеется след косой рубленой раны. Вокруг раны – сильный остеопороз.

2) Мужчина 40 – 45 лет. Заросший перелом (со смещением) тела правой большеберцовой кости, с образованием значительной костной мозоли, остеопорозом на мозоли и периоститом вокруг нее. Имеются признаки артрита межфалангового сустава первого пальца левой кисти. Сильный остеопороз таза и концевых отделов всех длинных костей.

3) Мужчина 50 – 55 лет. Помимо множества порозов на черепе, имеется интересная аномалия – наличие левой резцовой кости, не сросшейся с остальной частью верхней челюсти.

4) Мужчина 45 – 50 лет. Заросший перелом со смещением левой локтевой кости. Наличие возле шва сильного периостита.

5) Мужчина 55 – 60 лет. Перелом правого, примерно 8 – 9 ребра. У него же – деформация верхней части правой бедренной кости (вероятно, – следствие рахита, перенесенного в детстве). На левой бедренной кости – заросшая рубленая рана в верхней трети тела, спереди. На черепе – укороченный и деформированный правый мыщелковый отросток нижней челюсти. Вывих правого височно-нижнечелюстного сустава, с последующим компенсаторным медиальным гиперостозом в этой области (то есть образовался костный нарост, заменивший мыщелковый отросток). Как следствие травмы, которая имела место, по-видимому, давно, – недоразвитие тела нижней челюсти справа. Имеется пробивное ранение обеих височных костей (чешуй), что, наверное, и послужило причиной смерти этого мужчины. У него же имеются многочисленные возрастные патологии скелета.

6) Мужчина 45 – 50 лет. Наличие костных мозолей-опухолей на левых локтевой и лучевой костях. Это, вероятно, следствие сильного косого удара по руке. На костях деформирован локально межкостный край и здесь развился периостит. Имеются заросшие рубленые раны левых большеберцовой и малоберцовой и правой большеберцовой костей (результат трех перекрещивающихся ударов по нижним третям голеней). Здесь сильнейшее воспаление надкостницы, опухоли костей, разрушение межкостного края, появление остеом. На правой большеберцовой кости возникло окостенение межкостной мембраны над малоберцовой вырезкой, в самой вырезке – сильный остеопороз. Компенсаторный значительный гиперостоз линии камбаловидной мышцы на обеих большеберцовых костях. У этого же индивида наблюдается сильный периостит задней части бедренных костей и многочисленные, в том числе и возрастные, порозы концевых отделов костей ног, тазовых костей, крестца, позвонков и др.

7) Мужчина 40 – 45 лет. Опухоль левой лучевой кости.

8) Мужчина 40 – 45 лет. Срастание левых бедренной и большеберцовой костей, возможно, как следствие травмы коленного сустава. Сопровождается периоститом большеберцовой кости.

9) Мужчина 35 – 40 лет. Следы трех заросших трещин на правом первом ребре.

10) Мужчина 40 – 45 лет. Заросший перелом нижней части тела левой лучевой кости. Образование значительной костной мозоли, пораженной остеопорозом. Признаки артрита левого локтевого сустава.

11) Мужчина 40 – 45 лет. Признаки наличия при жизни в правой пяточной кости огромного трехкамерного гнойника.

12) Мужчина 35 – 40 лет. На бедренных и плечевых костях – признаки сифилиса 3 степени. Череп утерян.

13) Мужчина 30 – 35 лет. Заросший перелом левой ключицы.

Таким образом, анализ палеопатологий группы показал, что в первую очередь на здоровье людей, а как следствие и на демографические показатели могли влиять некоторые природные факторы. В первую очередь, это – холодовый стресс, который отразился на скелете конечностей в нередком присутствии периостита, а также пороза свода черепа. Недостаток в пище и воде некоторых элементов могло быть причиной пародонтоза, эмалевой гипоплазии, кариеса и остеопороза.

Многие заболевания или патологии встречаются в единичном случае и не являются маркером состояния окружающей среды. Можно предположить только три-четыре случая боевого травматизма. Остальные травмы носят бытовой характер.

Демографические признаки и показатели наличия травм указывают на то, что население села Исупово Костромской области XVII – XVIII веков вело мирный образ жизни. В целом демографическая обстановка в популяции была достаточно благополучной, о чем свидетельствуют низкие показатели детской смертности, высокий уровень средней продолжительности жизни и представительность финальной возрастной когорты.

Краниология. Нами было изучено по стандартной краниологической программе 23 черепа, 12 из которых принадлежали мужчинам и 11 – женщинам. Наиболее важные измерения и указатели, характеризующие форму черепа и его составляющих, приведены в таблице 3.

Таблица 3

Краниометрические характеристики мужских и женских черепов из могильника Исупово

№	Признак	Мужичины			Женщины		
		N	*X*	*S*	*N*	*X*	*S*
1	Продольный диаметр	11	171,8	4,8	8	171,1	4,9
8	Поперечный диаметр	11	144,5	5,7	9	136,6	2,7
17	Высотный диаметр	8	132,6	2,6	8	130,9	4,5
5	Длина основания черепа	8	100,3	3,9	8	95,8	6,2
9	Наименьшая ширина лба	11	99,5	3,7	10	95,9	4,8
10	Наибольшая ширина лба	11	114,4	3,8	10	111,3	4,2
11	Ширина основания черепа	10	131,2	3,4	9	122,4	3,4
12	Ширина затылка	11	111,7	3,9	9	108,9	4,9
29	Лобная хорда	9	108,9	5,5	8	108,8	4,3
30	Теменная хорда	9	106	7,1	7	104,4	6,2
31	Затылочная хорда	8	99	6,6	7	95,2	2,8
26	Лобная дуга	9	120,4	7,6	8	122,9	5,9
27	Теменная дуга	9	119	11,7	7	117,9	9,2
28	Затылочная дуга	8	116	8,2	7	114,4	4
45	Скуловой диаметр	8	136,4	3,9	7	125,6	3,8
40	Длина основания лица	7	97,7	4,2	8	91,3	5,1
48	Верхняя высота лица	12	68,6	4,6	11	64,3	3,8
47	Полная высота лица	1	110	-	-	-	-
43	Верхняя ширина лица	12	108,8	4,1	11	101,7	4,7
46	Средняя ширина лица	12	98,4	6,6	9	90,9	4,2
55	Высота носа	12	50,3	2,7	10	47,6	3,3
54	Ширина носа	12	25,1	1,2	10	24,1	3
51	Ширина орбиты от мф.	11	40,6	2,1	10	38,7	2,8
52	Высота орбиты	11	32,2	2,3	10	32,2	1,9
77	Назо-малярный угол	8	142,4	3,5	9	141	6,8
<zm	Зиго-максиллярный угол	10	131,3	3,4	9	128,6	4,7
71а	Наименьшая ширина ветви	3	33	5	3	29	2
65	Мыщелковая ширина	2	124,5	6,4	2	120	4,2
66	Угловая ширина	2	105	2,8	1	94	-
67	Передняя ширина	3	47,3	0,6	1	40	-
69	Высота симфиза	3	29,3	2,5	3	26,3	1,5
69(1)	Высота тела	2	27,5	0,7	1	24	-
69(3)	Толщина тела	2	13,5	0,7	1	12	-
8/1	Черепной указатель	11	84,1	4	8	79,7	2
17/1	Высотно-продольный указатель	8	77,3	2	7	77	1,4
17/8	Высотно-поперечный указатель	8	92,4	3,3	8	95,8	3,7
48/45	Верхний лицевой указатель	8	50,4	2,9	7	51,2	4,8
48/46	Верхний среднелицевой указатель	12	69,8	6,7	9	70,4	5,2
54/55	Носовой указатель	12	50	3,8	10	50,7	5,9
52/51	Орбитный указатель	11	79,4	7,5	10	83,7	8,1

Мужчины. Череп исследованных жителей костромской области может быть описан как укороченный и широкий, брахикранный, форма сверху в большинстве случаев сфеноидная. Череп высокий по высотно-продольному указателю (гипсикрания). В тоже время, он является средним по абсолютной величине высотного диаметра, что подтверждается средним высотно-поперечным указателем (метриокрания). Вообще, большинство абсолютных размеров мозговой коробки попадают в категорию средних, за рядом нескольких исключений. Например, лобные и теменные хорды и дуги имеют малые размеры, т.е. лобная и теменные кости характеризуются укороченностью в продольных размерах и средними широтными параметрами.

Лицевая часть черепа мезогнатная, среднеширокая и средневысокая, по верхнелицевому указателю мезенная. Углы горизонтальной профилировки средние, т.е. лицо по европеоидным меркам несколько уплощено. Орбиты низкие и среднеширокие (мезоконхные). В абсолютных размерах нос средний (мезоринный). Нижняя челюсть с широко развернутыми углами и мыщелками, низким и массивным телом (рис. 1).

Женщины. Череп исследованных жительниц костромской области может быть описан как средний по длине и ширине, мезокранный, форма сверху в большинстве случаев овоидная. Череп высокий по высотно-продольному указателю (гипсикрания). В тоже время, он является средним по абсолютной величине высотного диаметра, что подтверждается средним высотно-поперечным указателем (метриокрания). Основная часть абсолютных размеров мозговой коробки попадает в категорию средних, только несколько увеличена ширина затылка.

Лицевая часть черепа мезогнатная, среднеширокая и средневысокая, по верхнелицевому указателю мезенная. Углы горизонтальной профилировки развиты неравномерно – при среднем назо-молярном угле женщины имеют малый зиго-максиллярный, т.е. лицо по европеоидным меркам несколько уплощено сверху и хорошо профилировано снизу. Орбиты низкие и несколько узкие (мезоконхные). В абсолютных размерах нос средний (мезоринный). Нижняя челюсть с широко развернутыми мыщелками и малой передней шириной, низким и грацильным телом (рис. 2).

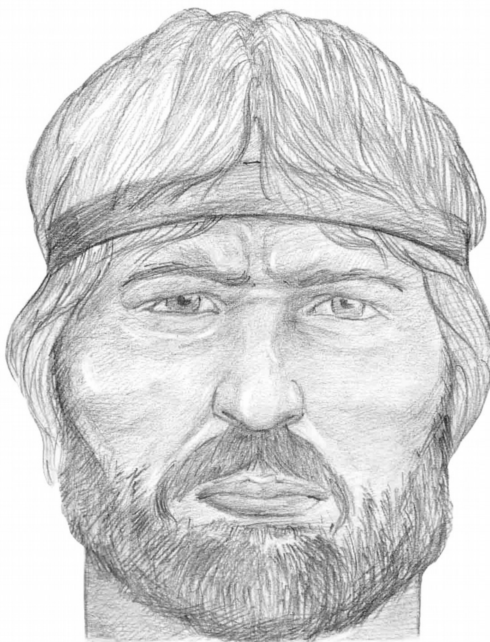

Рис. 1. Реконструкция мужчины из погребения № 29 (анфас), XVII в. (автор Нечвалода Н.И.)

Рис. 2. Реконструкция женщины из погребения № 21 (анфас), XVIII в. (автор Нечвалода Н.И.)

Для первоначальной оценки мужской части выборки нами был проведен компонентный анализ на однородность популяции. Набор признаков, по которым проводилось сравнение следующий: продольный диаметр, поперечный диаметр, наименьшая ширина лба, ширина затылка, верхняя высота лица, верхняя ширина лица и средняя ширина лица. Первые две главные компоненты описывают 72 % общей изменчивости. Первая главная компонента отражает тенденцию к увеличению ширины лба и затылка и уменьшению поперечного диаметра. Вторая главная компонента является показателем увеличения продольного диаметра и верхней высоты лица и уменьшения широтных размеров лица. На рисунке 3 нанесены векторы первых двух главных компонент.

Основной результат анализа заключается в том, что мужская группа из могильника Исупово относительно однородна. Единственно, – это выделение из общей группы черепа под номером 33 квадрат В4 (штык 8), который отличается тенденцией к уменьшению широтных размеров затылка, лба и лица, в целом, и увеличению верхней высоты лица.

Женскую часть выборки проверить на однородность не представляется возможным, поскольку она мала и разные черепа характеризуются различными параметрами. Однако можно отметить, что череп № 3 из квадрата Г3 (штык 6) и череп № 10 квадрат Г5 (штык 6) отличаются общей массивностью. Имея склонность к долихокрании, они характеризуются наибольшими продольным и высотным диаметрами мозговой коробки, а также более широким лицом.

От средневековых сборных серий по областям России исследуемая краниологическая серия отличается брахиморфной формой черепной коробки, большей скуловой шириной, форма носа и орбит сходна с таковыми из сборной Владимирской и Рязанской серии и характеризуется относительной узконосостью и округлостью орбит. В сравнении с близкими к современности краниологическими сериями из этих же областей России исследуемая серия характеризуется большей широколицестью. Краниологическая серия из Исупово также довольно хорошо выделяется среди других серий русских большей горизонтальной уплощенностью как назомолярной, так и зигомаксиллярной.

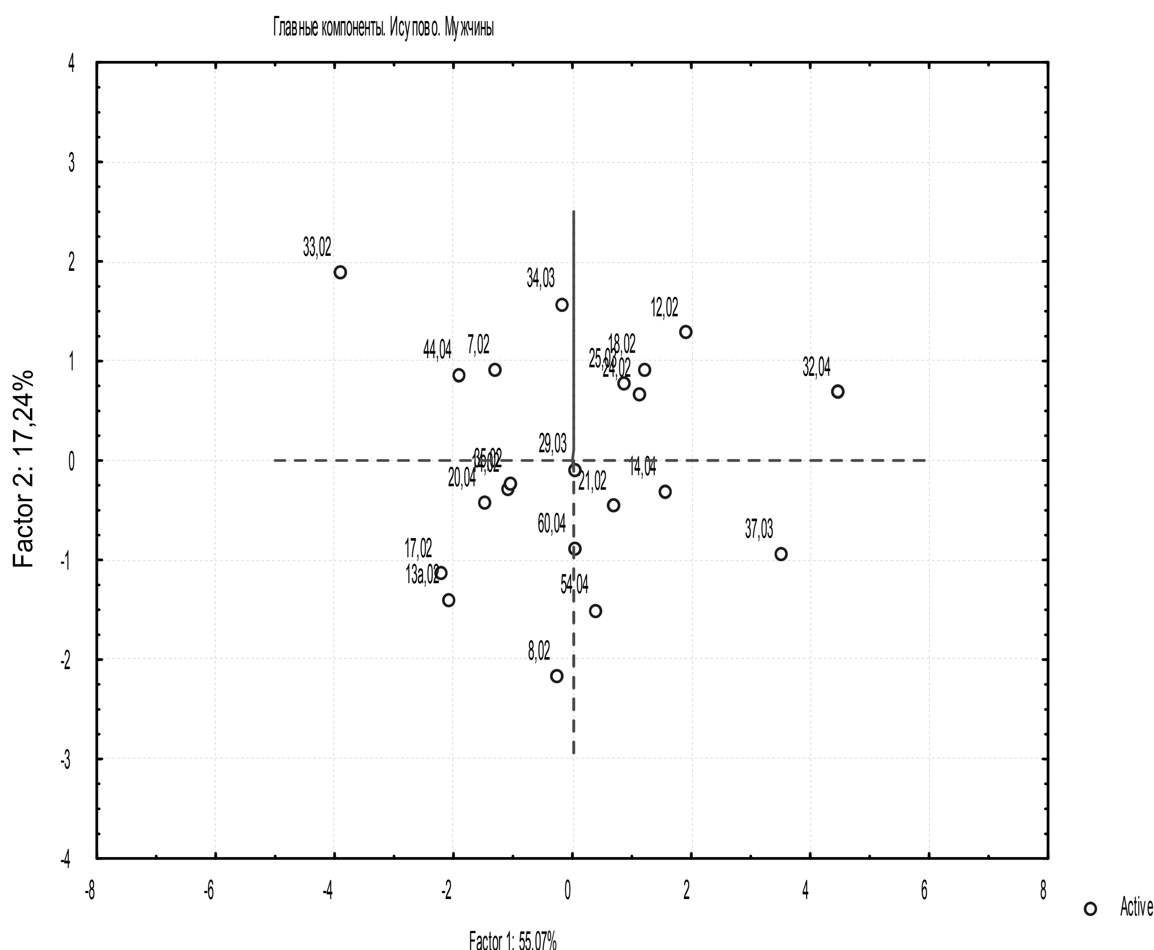

Рис. 3. Мужчины могильника Исупово в пространстве первых двух главных компонент

Остеометрия и остеоскопия. Нами были произведены измерения костей скелетов по стандартной программе. В некоторых случаях при сильных повреждениях костей их длина восстанавливалась по формулам Н.Н. Мамоновой [5]. В таблице 6 приведены результаты вычисления некоторых индексов пропорций конечностей и массивности костей для взрослых индивидов. К сожалению, зачастую плохая сохранность костяков не позволила вычислить все индексы для каждого индивида. Скелеты из «реликвария» практически в этом анализе не участвовали.

Таблица 6

Средние, минимальные и максимальные значения некоторых индексов

Индекс	X	Min	Max	X	Min	Max
	Мужчины			Женщины		
Интермембральный	70,1	68,7	72,3	72,2	70,6	75,7
Плече-бедренный	74,3	69,9	83,0	75,5	71,7	81,3
Берцово-бедренный	81,6	76,7	83,8	80,3	78,3	84,15
Луче-плечевой	75,2	69,1	79,3	73,1	71,4	74,7
Ширина плеч/Рост	21,0	20,2	22,4	21,5	20,7	23,05
Массивности плеча (7/1)	19,7	18,3	21,3	19,0	17,4	19,6
Массивность лучевой кости (3/1)	17,4	16,25	18,5	16,3	15,2	17,1
Массивность ключицы (6/1)	26,1	22,9	30,8	27,2	23,1	30,5
Массивность бедра (8/2)	19,5	17,6	21,8	19,1	16,4	20,6
Указатель пилястрии (6/7)	102,5	89,3	118,0	99,6	80,0	121,7
Указатель платимерии (10/9)	85,8	69,2	98,3	82,8	70,15	94,8
Массивность большеберцовой кости (10/1)	21,5	18,7	23,3	21,0	18,8	23,8
Указатель кнемии (9а/8а)	75,05	60,6	88,3	78,5	74,6	82,6

Рубрикации и размах вариаций показателей скелета человека взяты из учебника Я.Я. Рогинскиго и М.Г. Левина «Антропология» [6] и работы Е.Н. Хрисанфовой «Эволюционная морфология скелета человека» [7].

Мужчины

Индексы пропорций. *Интермембральный* индекс говорит о средних соотношениях длины руки к длине ноги. При этом отношение длины плеча к длине бедра (*плече-бедренный* индекс) указывает на некоторую относительную удлиненность плеча (или укороченность бедра). В пяти случаях величина этого индекса превышает максимальное значение для современного человека. Особенно это заметно у скелета мужчины шт.7 Б-1 п.22 костяк 1 и шт. 6 Б-3 п. 1 кост. 5. Значения *берцово-бедренных* индексов в целом укладываются в размах вариаций и имеют средние значения или даже немного ниже среднего. Следовательно, этот факт подтверждает именно некоторую удлиненность плечевого отдела руки у мужчин данной группы, а не укороченность бедра.

Соотношение длины предплечья к плечу (*луче-плечевой* индекс) в целом говорят о несколько укороченном предплечье (или опять таки удлиненности плеча). Особенно это заметно на скелете мужчины шт.8 Г-1 п.34.

Анализ *плече-ростового* индекса говорит о средне- и узкоплечести мужчин данной группы за исключением индивида шт.6 Б-3 п.1 к.5, отличающегося наоборот – широкоплечестью (а также, как было выяснено раньше, – особенно удлиненным плечевым отделом руки).

Исследование тазовых костей говорит о широкотазости и среднем значении ширины таза, однако, тазовые кости сохранились всего у нескольких костяков, и, поэтому, говорить о групповых тенденциях этого признака не следует. В то же время исследования относительно ширины крестца выявляют его расширенность и, вероятно, также указывают на широкотазость.

Индексы массивности. Выявлена средняя массивность *плечевой* кости для всех скелетов. Массивность *лучевой* кости средняя или немного выше среднего. Практически у всех скелетов массивность *ключицы* значительная.

Относительная толщина *бедренной* кости – средняя или ниже среднего. У мужчины шт. 6 п.1 кост. 9 бедренная кость сильно утолщена. Практически у всех индивидов в средней части бедро сильно расширено (даже несмотря на очень хорошее развитие пилястра – шероховатой линии бедра), и только в трех случаях эти показатели близки к средним величинам. В верхней же части диафиза бедро достаточно массивно, а менно, усилено в сагиттальной направлении. Во многих случаях индексы оказываются даже выше максимальных для современных людей.

Большеберцовая кость. Здесь обнаружена значительная разница между индивидами и выявляются два варианта: или грацильные кости или повышенной массивности. Но при этом в подавляющем большинстве случаев большеберцовые кости сильно расширены (эурикнемичны) и лишь у трех мужчин, отличающихся несколько пониженной массивностью кости, показатели расширения тоже средние. У мужчины шт. 7 В-2 Г-2 п. 18 правая большеберцовая кость имеет саблевидную форму (сильно платикнемична, индекс 60,6).

По формулам Дюпертюи и Хеддена был восстановлен *прижизненный рост* мужчин погребений Исупово. Он колеблется от 163,3 см до 175,3 см. В среднем для группы рост мужчин составляет 168,7 см и характеризуется как средний.

Женщины

Индексы пропорций. Для всех женщин значение *интермембрального* индекса соответствует средним величинам. Немного удлинена рука по отношению к ноге у женщины шт. 6 Г-5 п.10 кост. 1.

Анализ *плече-бедренных* индексов указывает на относительно удлиненное плечо, что особенно сильно проявилось у женщины, указанной выше. Кроме того, аналогичный результат получен и для ко-

стяка шт.7 Г-3 п.9 кост.1. В большинстве случаев у женщин данной группы плече-бедренный индекс даже выше максимальных значений для современного человека.

Берцово-бедренный индекс. Величины этого индекса оказались средними или даже ниже средних, что соответствует короткой голени по отношению к бедру. Несколько иной результат получен для женщины шт.6 Г-5 п.10 кост.1, у которой голень достаточно длинна.

Луче-плечевой указатель. Этот индекс выявил у всех женщин могильника укороченность предплечья (но в пределах вариаций для современного человека). Наиболее короткое предплечье (или наоборот, наиболее длинное плечо относительно предплечья) оказалось у женщин, о которых шла речь и выше – шт.6 Г-5 п.10 кост.1 и шт.7 Г-3 п.9 кост.1.

В двух случаях удалось вычислить индексы лопатки, которые говорят о высоких и узких лопатках. Однако это не показатель для всей группы.

Плече-ростовой индекс. Значения индекса свидетельствуют о средней и даже иногда большой ширине плеч у женщин данной группы. Значительной шириной плеч, выше средней для мужчин, характеризовалась все та же женщина – шт.6 Г5 п.10 кост.1.

Индексы массивности. *Плечевая кость*. Массивность плеча понижена, особенно у женщины шт.6 Г-5 п.10 кост.1. Данный результат может быть связан с фактом удлиненности плеча, за счет чего индекс массивности оказывается небольшим.

Лучевая кость. Индекс массивности оказался также незначительным. Таким образом, можно говорить о некоторой грацильности скелета руки у женщин данного могильника. *Ключица*. Практически во всех случаях (кроме костяка шт.6 Г-3 п.3 кост.1) массивность ключиц оказалась повышенной, причем величина индекса массивности значительно превышает средние значения.

Бедро. Массивность бедра средняя и ниже среднего. То есть, в целом, можно говорить о достаточной грацильности бедра в среднем отделе. Но, однако, в верхней части абсолютно у всех бедро значительно укреплено и лучше развито в сагиттальном направлении. Особенно массивно бедро (по разным показателям) у женщины шт.7 Г-3 п.9 кост.1, несмотря на ее молодой возраст. Для нее же, как говорилось выше, характерно сильно укороченное бедро.

Большеберцовая кость. Для группы получены самые разные значения индексов массивности. Примерно у половины женщин большеберцовые кости очень грацильны. Для женщин шт.7 Г-3 п.9 кост.2 и шт.6-7 Д6-Г6 п.4 кост.3 характерна, наоборот, излишняя массивность этой кости; также мощна она и у женщины шт.6 Г-5 п.10 кост.1. При этом во всех случаях можно говорить о значительном развитие в ширину (сильной эурикнемии) большеберцовых костей. Следует также напомнить, что у всех женщин кроме шт.6 Г-5 п.10 кост.1 голень несколько укорочена.

По формулам Дюпертюи и Хеддена был рассчитан *прижизненный рост* женщин могильника Исупово. Минимальный рост оказался равным 148,9 см, максимальный – 163,6 см. Среднее значение роста для женщин группы составило 155,1 см, то есть немного ниже среднего.

Таким образом, анализ пропорций конечностей и массивности скелета показал следующее. Мужчины в целом характеризовались удлиненным плечом, укороченным предплечьем, массивностью предплечья и ключиц, грацильностью бедра в сочетании с особой укрепленностью его в верхней части и хорошим развитием пилястра, а также расширенностью (эурикнемией) большеберцовых костей. Женщинам также было свойственно удлиненное плечо и укороченное предплечье, а также укороченная голень и значительная ширина плеч; скелет рук отличался грацильностью, но массивность ключиц была значительной, бедро также довольно грацильно в средней части, но укреплено сверху; всем женщинам была характерна эурикнемия (расширенность) большеберцовых костей.

Такие признаки всей группы, как укороченность предплечья и голени и удлиненность плечевого отдела руки, могут быть в некоторой мере отражением адаптации группы к холодным условиям существования. Мощность ключиц и верхних частей бедренных костей вполне соотносится с особыми физическими нагрузками, падавшими на плечевой и тазобедренный суставы, о чем свидетельствует степень развития рельефа соответствующих мышц.

Развитие рельефа мышц и физические нагрузки. Балловую оценку степени развития мышечного рельефа на костях (гребней, бугристостей, бугорков и т.д.) мы проводили по программе Федосовой-Медниковой [8] с нашей небольшой доработкой.

Мужчины. На плечевой кости у всех костяков следует отметить усиленное развитие гребней большого и малого бугорков, самого малого бугорка, хорошее или среднее развитие дельтовидной бугристости, то есть мест прикрепления ряда мышц, поднимающих, опускающих и вращающих плечо (руку). На лучевой кости у всех скелетов имеется мощная лучевая бугристость – место прикрепления бицепса плеча (главного сгибателя плеча, предплечья и супинатора предплечья). На некоторых костяка отмечается усиленное развитие рельефа на ключицах (соответствует хорошему развитию мышц, приводящих в движение плечо), особенно сильно у мужчины шт.8 Г-6 п.35.

На бедре в большинстве случаев отмечается очень сильное развитие малого и большого вертелов, межвертельной линии, шероховатой линии бедра и ягодичной бугристости. При этом большой вертел развит слабо. У нескольких индивидов так же отмечается особое развитие гребенчалой линии и надмыщелков бедра. У большой берцовой кости мужчин могильника замечено в целом усиленное развитие большеберцовой бугристости. На этом фоне межкостный край, линия камбаловидной мышцы и некоторый другой рельеф мышц – сгибателей стопы у всех развит слабо. Таким образом, мышечный рельеф скелета ног отражает усиленное развитие мышц – сгибающих, разгибающих и приводящих бедро, а также сгибающих и разгибающих голень.

В целом оказалось, что наилучшее развитие мышечного рельефа было присуще мужчинам, с боевыми травмами на скелете, а также отличающихся высоким ростом. Кстати для этих же мужчин было свойственно особенное развитие мышечного рельефа и лопаток. Слабое развитие мышц было присуще молодым индивидам, а также двум 50-ти летним мужчинам. Но следует иметь в виду, что плохая сохранность скелетов не позволила сделать оценку развитию мышечного рельефа всех индивидов.

Женщины. В целом мышечный рельеф у женщин развит слабо. На плечевой кости у ряда индивидов отмечается, как и у мужчин, хорошее развитие гребней большого и малого бугорков, а также межбугорковой борозды. На лучевой кости неплохо развиты лучевая бугристость и межкостный край, также значительно развит межкостный край и на локтевой кости. Таким образом, наибольшую физическую нагрузку у женщин имели, прежде всего, мышцы сгибающие, приводящие и вращающие плечо внутрь, а также некоторые мышцы, обеспечивающие нагрузку на кисть.

На бедренной кости у ряда женщин, точно также, как и у мужчин, хорошо развиты малый вертел, шероховатая линия бедра и ягодичная бугристость. Неплохо для женщин развит и большой вертел. Следовательно, и у женщин данной группы большую роль играли мышцы, обеспечивающие разного рода движения в тазобедренном суставе. Рельеф большеберцовых костей – слабый, особенно это касается линии камбаловидной мышцы и рельефа для мышц – сгибателей стопы. Большеберцовая бугристость имеет средние размеры. Следовательно, мышцы голени не отличались особым развитием.

По разным показателям мышечный рельеф лучше всего развит у женщины шт.6 Г-5 п.10 кост.1, которая несколько отличалась от других женщин пропорциями конечностей и особой широкоплечестью.

Таким образом, степень развития мышечного рельефа скелетов мужчин и женщин могильника Исупово свидетельствует о том, что в процессе жизнедеятельности большое значение имели разного рода движения в тазобедренном и коленном суставах (скорее всего, в процессе пеших перемещений), а также работа, связанная с силовыми нагрузками, прежде всего, на плечевые суставы.

Заключение. В результате антропологического исследования мы можем сделать следующие выводы. Костные останки, обнаруженные близ селения Исупово Костромской области, принадлежали местному довольно однородному в краниологическом и остеологическом плане населению. Краниологически это европеоидное население с некоторой примесью уралоидности. Такая метисация характерна для Русского Севера. В целом демографическая обстановка в популяции была достаточно благополучной, о чем свидетельствуют низкие показатели детской смертности, высокий уровень средней продолжительности жизни и представительность финальной возрастной когорты. Однако следует отметить, что популяция испытывала диетические и холодовые стрессы, отразившиеся на физическом развитии и здоровье. Основная часть захороненных, вероятно, занималась крестьянским трудом, за исключением трех индивидов, имевших боевые ранения и лучше развитые мышцы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рохлин, Д.Г. Болезни древних людей (кости людей различных эпох – нормальные и патологически измененные) / Д.Г. Рохлин. – М. – Л.: Наука [ленингр. отделение], 1965. – 304 с.
2. Пашкова, В.И. Очерки судебно-медицинской остеологии: определение пола, возраста и роста по костям скелета человека / В.И. Пашкова – М.: Медгиз, 1963 – 153 с.
3. Алексеева, Т.И. Антропо-экологическое исследование (по материалам средневекового некрополя Мистихали) / Т.И. Алексеева. – М.: Научный мир, 2003. – 132 с.
4. Angel, J.L. Paleodemography and Evolution. / J.L. Angel // American Journal of Physical Anthropology. – 1969. – № 31. – P. 343–353.
5. Мамонова, Н.Н. Определение длины костей по их фрагментам / Н.Н. Мамонова // Вопросы антропологии. – 1968. – Вып. 29. – С. 171 – 177.
6. Рогинский, Я.Я. Антропология: [Учебник для биол. спец. вузов]. 3-е изд., перераб. и доп. / Я.Я. Рогинский, Левин М.Г. – М.: Высш. школа, 1978. – 528 с.
7. Хрисанфова, Е.Н. Эволюционная морфология скелета человека / Е.Н. Хрисанфова. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 216 с.

8. Медникова, М.Б. Описательная программа балловой оценки степени развития мышечного рельефа длинных костей / М.Б. Медникова // Историческая экология человека: Методика биолог. исслед.: [Сб. ст.] / Рос. акад. Наук, Ин-т археологии [Отв. ред. Е.З. Година]. – М.: Старый сад, 1998. – 260 с.
9. Алексеев, В.П. Остеометрия: Методика антропологических исследований / В.П. Алексеев. – М.: Наука, 1966. – 251 с.

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ К АНТРОПОЛОГИЧЕСКОМУ ИЗУЧЕНИЮ НАСЕЛЕНИЯ ПОЛОЦКА XVII – XVIII ВВ.[2]

О.А. ЕМЕЛЬЯНЧИК
(Полоцкий государственный университет)

Представлены основные результаты антропологического изучения материалов погребений XVII – XVIII вв., выявленных в ходе археологических исследований 2009 – 2010 гг. в Полоцке. Дается краниологическая характеристика локальных выборок черепов из Полоцка, делается вывод об отсутствии выраженных антропологических различий между ними. Сходство объединенной полоцкой серии мужских черепов с хронологически близкими сериями с территории Беларуси по комплексу расово-диагностических признаков (пропорции лица) подтверждает их генетическую общность. Констатирован высокий уровень смертности в группе населения, оставившего погребения на территории полоцкого городища. Установлены умеренные частоты встречаемости индикатора анемии cribra orbitalia среди населения Полоцка XVII – XVIII вв.

Введение. На протяжении 2009 – 2010 гг. в ходе археологического надзора и раскопок в Полоцке на территории полоцкого городища, а также Великого, Заполоцкого и Экиманского посадов были выявлены скелетные человеческие останки, представленные погребениями XVII – XVIII вв. Комплексные антропологические исследования этих материалов позволяют расширить наши представления об антропологических особенностях населения Полоцка XVII – XVIII вв., его происхождении и генетических связях, а также об уровне смертности и общем состоянии здоровья.

Материал и методы. Полученный в 2009 – 2010 гг. остеологический материал представлен останками не менее 121 человека, среди которых 92 взрослых и 29 детей. Половозрастной состав исследованных остеологических серий представлен в таблице 1.

Таблица 1

Половозрастной состав исследованных остеологических серий

Серии	Мужчины	Женщины	Взрослые неустановленного пола	Дети	Всего
Полоцкое городище	14	10	5	19	48
Коллегиум иезуитов	20	3	18	3	44
Доминиканский монастырь	6	–	2	–	8
Богоявленский собор	3	1	3	2	9
Экимань	–	–	1	5	6
Заполотье	3	1	2	–	6
Всего	46	15	31	29	121

Полоцкое городище. Часть остеологической коллекции, представленной материалами кладбища XVII – XVIII вв. с территории полоцкого городища, была получена в 2007 г. в ходе археологических раскопок под руководством Д.В. Дука. Датировка погребений, а также принадлежность умерших к католической конфессии были установлены Д.В. Дуком на основании анализа погребального инвентаря. Размещение кладбища в центре города, а также принадлежность верующих к римо-католической церкви, позволили Д.В. Дуку сделать заключение о том, что на кладбище хоронили представителей полоцкой шляхты [1]. Предварительные результаты антропологического исследования скелетных останков из погребений нашли отражение в ряде публикаций [2, 3]. В 2009 г. археологические раскопки на полоцком городище продолжил М.В. Климов, в результате чего остеологическая коллекция пополнилась новыми материалами. Суммарно скелетный материал с территории городища представлен останками не менее 48 человек, среди которых 29 взрослых и 19 детей (см. табл. 1). В целом остеологический материал характеризуется хорошим состоянием сохранности. Фрагментарность отдельных скелетов объясняется длительным использованием кладбища, в результате чего некоторые могилы были повреждены более поздними захоронениями.

Коллегиум иезуитов. В 2009 – 2010 гг. на территории бывшего коллегиума иезуитов в Полоцке велись строительные работы по возведению спортивных корпусов Полоцкого государственного университета. Археологический надзор за земляными работами осуществлялся под руководством Д.В. Дука. В культурном слое были выявлены многочисленные останки человеческих скелетов, соответствующие стратиграфическому слою XVII в.

[2] Работа выполнена при поддержке БРФФД по теме ГБ 1711 «Сбор и обработка источников по изучению социальной, хозяйственной, топографической и антропологической структуры Полоцка и Полоцкой земли в IX – XVIII вв.».

[4]. По заключению Д.В. Дука, кладбище существовало непродолжительное время, о чем свидетельствуют размещение захоронений на большом расстоянии, отсутствие нескольких захоронений в пределах одной ямы, а также наличие синхронных с захоронениями по времени построек. Возможно, кладбище функционировало во времена войны 1654 – 1667 гг. [4]. В этот период иезуиты были изгнаны из Полоцка. По всей видимости, образовавшаяся в ходе военных разрушений и пожаров свободная от жилых построек территория со временем стала использоваться как кладбище при церкви. После своего возвращения иезуиты начали активный этап застройки коллегиума, постепенно заняв часть территории кладбища, прекратившего к этому времени свое существование. Состояние сохранности скелетных останков из погребений плохое, большинство костей повреждено посмертно в результате различных механических воздействий. Исследованный остеологический материал представлен останками не менее 44-х человек, среди которых 41 взрослый и 3 детей (см. табл. 1).

Доминиканский монастырь (площадь Свободы). В 2009 г. на территории площади Свободы в Полоцке проводились земляные работы, связанные с проведением теплотрассы. Археологический надзор за работами осуществлял М.В. Климов. Во время работ были обнаружены человеческие останки, датированные XVII–XVIII вв. Наиболее вероятно, что погребения изначально располагались на территории бывшего Доминиканского монастыря. Остеологический материал из траншеи представлен черепами и их фрагментами не менее 8-ми человек (из которых 6 мужских, пол 2-х черепов не был определен), а также отдельными костями посткраниального скелета.

Богоявленский собор. В 2009 г. во время ремонтных работ Богоявленского собора в Полоцке были обнаружены фрагменты человеческих скелетов. Наиболее вероятно, это были захоронения при храме. Разрешение на исследование скелетных останков было получено с благословения Архиепископа Полоцкого и Глубокского Феодосия. Скелетные останки представлены 7-ю черепами взрослых разной степени сохранности, а также отдельными костями посткраниального скелета (среди готорых плечевые кости 2-х детей в возрасте 2 и 1,5 года). После завершения антропологической экспертизы останки были перезахоронены при храме.

Экиманский посад. Археологические раскопки на территории Экиманского посада проводились под руководством Д.В. Дука в 2009 г. В ходе археологических раскопок были обнаружены 3 погребения. В одном погребении находились фрагменты скелетов одного взрослого в возрасте старше 40 лет, а также 4-х детей (один младенец и дети в возрасте 1,5, 2,5 года и 8 лет). Другое погребение было представлено почти полным скелетом ребенка в возрасте 6 месяцев. В третьем погребении находились фрагменты 2-х бедренных костей взрослого человека, остальные кости остались в стенке раскопа. За исключением отдельного детского погребения, состояние сохранности остальных скелетов плохое.

Заполотье. Археологические раскопки на территории Заполотского посада проводились Д.В. Дуком и И.В. Магалинским в 2010 г. [5]. Скелетные останки, выявленные в ходе археологических раскопок, представлены отдельными фрагментами скелетов 6-ти взрослых человек, из которых 3 мужчины, 1 женщина, пол 2-х взрослых индивидов определить было невозможно из-за плохой сохранности материала.

Все скелетные останки были исследованы по комплексной программе, включающей измерение черепов и длинных костей, палеодемографический анализ, оценку патологий и индикаторов стресса. Пол определялся на основании комплексного метода, основанного на оценке характерных для мужчин и женщин структурных особенностей черепа, в случае наличия полных скелетов – также по особенностям строения тазовых костей. При определении биологического возраста взрослых учитывалась степень зарастания черепных швов в сочетании со степенью стертости зубов [6]. Возраст детских скелетов определялся на основании оценки степени развития зубной системы по схеме D.H. Ubelaker-a [7, p. 64], степени окостенения разных отделов скелета, а также на основании морфологического критерия, учитывающего размеры длинных трубчатых костей [6, s. 143].

Палеодемографический анализ был осуществлен для двух репрезентативных по численности выборок, представленных материалами погребений с территории полоцкого городища и коллегиума. По результатам половозрастного распределения индивиды были сгруппированы в возрастные когорты, на основании которых были рассчитаны стандартные таблицы дожития [8].

Измерение черепов с последующим вычислением углов и указателей проводилась в соответствии с традиционной методикой [9]. Для оценки полученных показателей использовались таблицы краниометрических констант [9, с. 112 – 127]. Межгрупповой анализ серий черепов проводился с использованием канонического дискриминантного анализа, в случае попарного сравнения – с применением t-критерия Стьюдента [10].

Оценивалась также частота встречаемости и степень проявления скелетного индикатора стресса *cribra orbitalia* – гиперостозные изменения кости в верхней внутренней области орбит, развивающиеся в раннем детстве в результате заболевания железодефицитной анемией. Поскольку железодефицитная анемия чаще всего обусловлена неполноценным питанием и повышенной патогенной нагрузкой, частота встречаемости *cribra orbitalia* является своеобразным обобщающим показателем состояния здоровья и общего уровня жизни древнего населения.

Результаты и обсуждение.

Серия черепов с территории полоцкого городища. Пригодными для изучения по краниометрической программе оказались 14 мужских и 6 женских черепов. Суммарная серия мужских черепов характеризуется мезокранией (черепной указатель 79,1), средними величинами продольного и поперечного диа-

метров черепа, в сочетании с малой высотой черепной коробки. Лицо среднее как по верхнелицевому указателю, так и по абсолютным размерам. Указатель выступания лица характеризует серию как ортогнатную. Орбиты среднеширокие, низкие, как по абсолютной величине, так и по орбитному указателю, нос средний, как по абсолютным размерам, так и по носовому указателю (таблица 2). Мужская серия черепов выявляет полиморфизм по верхней высоте лица и верхнелицевому указателю. Сравнение серии мужских черепов из погребений на полоцком городище с хронологически близкими мужскими сериями выявило значительное сходство с суммарной серией сельского населения Беларуси XVIII – XIX вв., что указывает на генетические связи полоцкой шляхты с коренным населением Беларуси [3].

Суммарная женская серия черепов характеризуется брахикранией (черепной указатель 81,4), при малых размерах продольного диаметра и средних – поперечного и высотного диаметров черепной коробки. Лицо среднее (по верхнелицевому указателю), низкое, мезогнатное. Орбиты широкие, низкие, по орбитному указателю – средние (мезоконхные). Нос среднеширокий, как по абсолютным размерам, так и по носовому указателю (табл. 3).

Таблица 2

Средние размеры и указатели мужских черепов

№ по Мартину	Признак	Полоцкое городище			Коллегиум иезуитов			Доминиканский монастырь			Богояв- (инд. размеры)	Запо- (инд. раз-
		N	*M*	*S*	*N*	*M*	*S*	*N*	*M*	*S*		
1	Продольный диаметр	14	181,2	4,6	17	183,5	5,6	4	183,0	6,1	181	181
8	Поперечный диаметр	14	143,2	4,9	18	145,2	5,4	4	146,8	2,2	153	133
8:1	Черепной указатель	14	79,1	3,0	17	79,3	4,6	4	80,3	3,6	84,5	73,5
10	Наибольшая ширина лба	14	120,9	5,8	18	122,5	6,6	4	122,5	2,9	132	119
45	Скуловой диаметр	11	129,9	3,8	11	134,9	7,1	4	133,3	2,5	–	–
17	Высотный диаметр	12	131,2	4,6	10	137,3	6,5	4	135,3	4,6	141	132
5	Длина основания черепа	12	100,2	4,0	11	101,0	3,3	4	103,0	2,4	102	94
40	Длина основания лица	10	97,9	5,3	7	95,4	3,5	3	97,0	2,6	104	96
40:5	Указатель выступания лица	10	97,9	4,7	7	95,4	3,5	3	93,3	1,1	102,0	102,1
48	Верхняя высота лица	11	69,7	6,2	6	71,3	4,0	4	68,0	1,8	67	73
48:45	Верхнелицевой указатель	9	53,4	5,0	6	51,9	4,5	4	51,0	0,5	–	–
9	Наименьшая ширина лба	14	98,2	5,3	18	99,4	5,1	4	97,8	2,2	101	97
43	Верхняя ширина лица	13	103,8	4,6	15	106,1	4,6	4	105,0	3,4	111	100
46	Средняя ширина лица	12	93,8	3,6	9	96,0	6,4	4	89,5	2,6	–	93
51	Ширина орбиты	12	42,3	1,6	8	43,3	2,0	4	42,5	1,3	44	40
52	Высота орбиты	12	32,0	2,4	9	32,8	1,7	4	32,8	1,7	33	32
52:51	Орбитный указатель	12	75,7	4,8	8	75,3	5,5	4	77,1	5,5	75,0	80,0
54	Ширина носа	12	25,5	1,6	6	25,6	2,5	4	23,8	1,5	–	24
55	Высота носа	12	51,3	3,6	7	50,1	3,3	4	51,8	3,5	52	52
54:55	Носовой указатель	12	49,9	4,1	6	50,9	6,4	4	46,2	5,7	–	46,2

Серия черепов с территории бывшего иезуитского коллегиума. Пригодными для измерения по краниометрической программе оказались 18 мужских и 3 женских черепа. Усредненный краниотип мужской выборки черепов характеризуется мезокранией (черепной указатель 79,3), средними размерами продольного диаметра черепа и большими – поперечного и высотного диаметров. Лицо ортогнатное, по абсолютным размерам и верхнелицевому указателю – среднее. Орбиты широкие, низкие, как по абсолютной величине, так и по орбитному указателю, нос средний. Серия характеризуется повышенным полиморфизмом по высоте черепной коробки, а также по размерам лицевой части черепа – наибольшей ширине лба, скуловому диаметру, средней ширине лица и верхнелицевому указателю, а также носовому указателю (табл. 3).

По своим абсолютным размерам серия черепов с территории коллегиума отличается от серии, представленной погребениями на полоцком городище, бóльшими абсолютными размерами черепной коробки, а также более широким лицом и орбитами. При этом основные пропорции мозгового и лицевого отделов черепа (мезокранная черепная коробка, ортогнатное лицо средних размеров с низкими орбитами) остаются весьма сходными.

Сравнение двух исследованных выборок мужских черепов с применением t-критерия Стьюдента позволило установить неслучайные межвыборочные различия только для высотного диаметра черепа.

Суммарная серия женских черепов с территории коллегиума характеризуется выраженной брахикранией (черепной указатель 86,2), при небольших абсолютных размерах продольного диаметра и больших – поперечного диаметра, средней высоте черепной коробки (см. табл. 2). Лицо среднее, как по скуловой ширине, так и по верхнелицевому указателю, средневысокое, мезогнатное. Как мужская серия черепов, суммарная женская серия характеризуется широкими низкими орбитами и средним носом, как по абсолютной величине, так и по носовому указателю.

Таблица 3

Средние размеры и указатели женских черепов

№ по Мартину	Признак	Полоцкое городище			Коллегиум			Домини- (инд. размеры)	Богояв- (инд. раз-
		N	*M*	*S*	*N*	*M*	*S*		
1	Продольный диаметр	6	169,0	4,9	3	164,3	2,5	166	171
8	Поперечный диаметр	6	137,5	5,2	3	141,7	7,8	141	137
8:1	Черепной указатель	6	81,4	4,3	3	86,2	3,6	84,9	80,1
10	Наибольшая ширина лба	6	114,3	3,4	3	113,7	1,2	121	117
45	Скуловой диаметр	4	122,0	4,6	2	125,5	3,5	127	119
17	Высотный диаметр	5	127,4	4,6	3	126,7	5,8	127	125
5	Длина основания черепа	5	95,6	3,2	3	92,7	3,2	92	96
40	Длина основания лица	4	95,0	2,6	2	92,0	5,7	82	98
40:5	Указатель выступания лица	4	100,8	3,8	2	100,5	2,3	89,1	102,1
48	Верхняя высота лица	4	62,3	3,8	2	65,5	4,9	69	67
48:45	Верхнелицевой указатель	4	51,0	3,0	2	52,3	5,4	54,3	56,3
9	Наименьшая ширина лба	6	92,2	2,8	2	95,0	1,4	91	95
43	Верхняя ширина лица	5	99,2	1,5	2	102,0	5,7	98	100
46	Средняя ширина лица	4	88,5	3,1	2	89,5	2,1	88	86
51	Ширина орбиты	4	41,3	3,1	2	41,5	2,1	41	40
52	Высота орбиты	4	32,0	1,4	2	29,5	0,7	36	35
52:51	Орбитный указатель	4	77,8	3,9	2	71,1	1,9	87,8	87,5
54	Ширина носа	4	23,8	1,0	2	25,0	1,4	23	24
55	Высота носа	4	46,3	4,8	2	45,0	4,2	53	47
54:55	Носовой указатель	4	51,6	4,2	2	56,0	8,4	43,4	51,1

Серия черепов с территории бывшего доминиканского монастыря. Пригодными для измерения по краниометрической программе оказались 4 мужских черепа. Усредненный краниотип мужской выборки черепов характеризуется брахикранией (черепной указатель 80,3), средними размерами продольного и высотного диаметров черепа, и большими – поперечного. Лицо ортогнатное, по скуловой ширине и верхнелицевому указателю – среднее, при небольшой средней ширине лица. Орбиты среднеширокие, низкие, по орбитному указателю – средние, нос по абсолютным размерам и носовому указателю узкий. Узконосость отличает эту серию от остальных, однако сравнение мужской серии черепов с территории доминиканского монастыря с серией с территории городища с применением t-критерия Стьюдента не позволило установить достоверных различий средних величин, что указывает на близкое антропологическое сходство указанных серий.

Серия черепов с территории Богоявленского собора. Пригодными для измерения по краниометрической программе оказались только 2 черепа – один мужской и один женский. Мужской череп характеризуется брахикранной черепной коробкой (черепной указатель 84,3), при средних размерах продольного диаметра черепа и больших – поперечного и высотного диаметров. Лицо мезогнатное, по верхней ширине лица – широкое. Орбиты широкие и низкие, по орбитному указателю – низкие, нос по носовому указателю средний.

Женский череп из погребений при Богоявленском соборе также характеризуется брахикранией, при средних размерах продольного и поперечного диаметров и низкой высоте свода. Лицо мезогнатное, узкое по верхнелицевому указателю, по абсолютным размерам – среднее. Орбиты средние по абсолютным размерам, по орбитному указателю – высокие, нос средний.

Серия черепов с территории Заполотского посада. Пригодным для измерения по краниометрической программе оказался только один мужской череп. Черепная коробка долихокранная (черепной указатель 73,5) со средними размерами продольного диаметра и малыми – поперечного, средней высотой свода. Лицо мезогнатное, средневысокое и узкое, орбиты низкие и узкие, по орбитному указателю – средние, нос узкий и короткий, по носовому указателю – узкий.

Включение данных об индивидуальных размерах черепов из погребений при Богоявленском соборе и в Заполотье в дискриминантный анализ 4-х представительных по численности серий мужских черепов XVII – XIX вв. с территории Беларуси (Полоцк, Минск, Горы Великие, сельское население) позволило отнести их к группе населения Полоцка.

Учитывая установленный факт отсутствия выраженных антропологических различий между локальными сериями мужских черепов из Полоцка, они были объединены в общую полоцкую серию. С целью выявления места полоцкой серии среди хронологически близких краниологических серий городского и сельского населения Беларуси было проведено межгрупповое сравнение с использованием канонического дискриминантного анализа. Поскольку проведение этого анализа требует наличия индивидуальных измерений, в анализ, помимо суммарной серии мужских черепов из Полоцка, были включены данные об исследованных нами ранее группах населения: 1) сельское население Беларуси XVIII – XIX вв., 2) население города-замка Горы Великие XVII – XVIII вв. Сравнительные данные о размерах и указателях мужских серий черепов представлены в таблице 4.

Суммарная серия полоцких мужских черепов характеризуется мезокранией при средних абсолютных размерах диаметров мозгового отдела черепа. Основные параметры лицевого отдела черепа также характеризуются средними величинами, за исключением средней ширины лица, которая имеет небольшие размеры. Орбиты низкие (хамеконхные), нос средний. По сравнению с 2-мя другими сериями полоцкая серия выделяется повышенной изменчивостью поперечного диаметра черепа и наибольшей ширины лба, а также скулового диаметра, верхней высоты лица и верхнелицевого указателя.

Таблица 4

Сравнительные данные о размерах и указателях мужских серий черепов XVII – XIX вв.

№ по Мартину	Размер	Полоцк XVII – XVIII вв.			Горы Великие XVII – XVIII вв.			Сельские кладбища XVIII – XIX вв.		
		N	*M*	*S*	*N*	*M*	*S*	*N*	*M*	*S*
1	Продольный диаметр	37	182,5	5,1	25	176,6	4,8	52	176,4	5,5
8	Поперечный диаметр	39	144,6	5,4	26	145,9	4,8	51	143,1	4,5
8:1	Черепной указатель	37	79,3	4,0	25	82,5	3,6	50	81,3	3,9
10	Наибольшая ширина лба	39	122,2	6,0	27	123,0	5,3	52	121,9	4,2
45	Скуловой диаметр	26	132,5	5,7	14	132,4	3,6	22	129,9	4,9
17	Высотный диаметр	29	134,5	5,9	24	137,4	5,8	44	132,1	4,7
5	Длина основания черепа	28	100,7	3,7	24	101,4	3,8	43	98,9	3,9
40	Длина основания лица	22	97,3	4,8	20	95,6	3,9	32	93,0	4,9
40:5	Указатель выступания лица	22	96,8	4,3	20	64,8	3,0	31	94,1	4,3
48	Верхняя высота лица	23	69,9	4,8	22	69,0	3,1	38	67,6	4,3
48:45	Верхний лицевой указатель	19	52,4	4,2	14	53,1	1,9	20	52,2	3,0
9	Наименьшая ширина лба	39	98,8	4,7	28	97,2	4,0	52	96,7	4,4
43	Верхняя ширина лица	34	105,1	4,5	25	104,5	3,2	52	103,5	4,7
46	Средняя ширина лица	26	93,8	5,0	19	95,1	4,8	41	93,3	5,3
51	Ширина орбиты	26	42,6	1,7	24	41,5	1,7	45	41,4	2,2
52	Высота орбиты	27	32,4	2,0	24	32,1	1,9	45	32,1	2,4
52:51	Орбитный указатель	26	75,9	4,8	24	77,4	5,3	45	77,6	6,1
54	Ширина носа	24	25,3	1,9	20	24,9	2,1	40	24,7	1,9
55	Высота носа	25	51,1	3,3	21	49,6	2,5	40	50,4	3,2
54:55	Носовой указатель	24	49,5	5,0	20	50,4	4,4	39	49,2	4,4

В результате пошагового отбора в систему было включено 9 наиболее информативных признаков (таблица 5). Вероятность ошибки первого рода для F-критерия Фишера составила p = 0,0000, т.е. < 0,05, что позволило сделать вывод о неслучайности межгрупповой вариации по данному набору признаков.

В связи с тем, что рассматривалось 3 выборки, для описания межгрупповой изменчивости достаточно 2-х дискриминаторов. Для обеих канонических переменных уровень вероятности ошибки I рода составил p < 0,05, что указывает на неслучайный характер соответствующей закономерности межгрупповой вариации признаков. На долю первого канонического вектора приходится 73 % всей изменчивости, на долю второго – 27 %. В таблице 5 представлены нагрузки исходных признаков на канонические переменные.

Таблица 5

Нагрузки исходных признаков на канонические переменные в мужских группах

№ по Мартину	Признак	Канонические переменные	
		1	2
1	Продольный диаметр	-0,674	0,053

17	Высотный диаметр	-0,050	0,774
40:5	Указатель выступания лица	-0,281	0,097
11	Ширина основания черепа	-0,211	0,322
46	Средняя ширина лица	0,005	0,246
51	Ширина орбиты	-0,277	0,020
61	Ширина альвеолярной дуги	-0,169	0,025
48	Верхняя высота лица	-0,189	0,252
55	Высота носа	-0,156	-0,189

По результатам канонического анализа был построен график оценок канонических переменных (рисунок 1). На графике представлена наглядная картина взаимного расположения отдельных черепов, принадлежащих разным группам, в пространстве двух канонических переменных.

Первая каноническая переменная наилучшим образом отделяет полоцкую серию от серий Горского замка и сельского населения Беларуси XVIII – XIX вв. На графике слева направо происходит уменьшение абсолютных размеров черепной коробки (продольного диаметра и ширины основания черепа), а также уменьшение размеров лица (снижается ширина орбиты, уменьшается верхняя высота лица и высота носа). Полоцкая серия, таким образом, отличается от 2-х других серий бóльшими абсолютными размерами мозгового и лицевого отделов черепа, при сохранении их основных пропорций. Отсутствие различий между исследованными группами по комплексу расово-диагностических признаков (пропорции лица) подтверждает их генетическую общность. Увеличение абсолютных размеров полоцких мужских черепов может быть связано с увеличением общих размеров тела горожан по сравнению с сельским населением, обусловленное факторами урбанизации, такими, как акселерация, вызванная расширением круга брачных связей, различия образа жизни и качества питания и т.д.

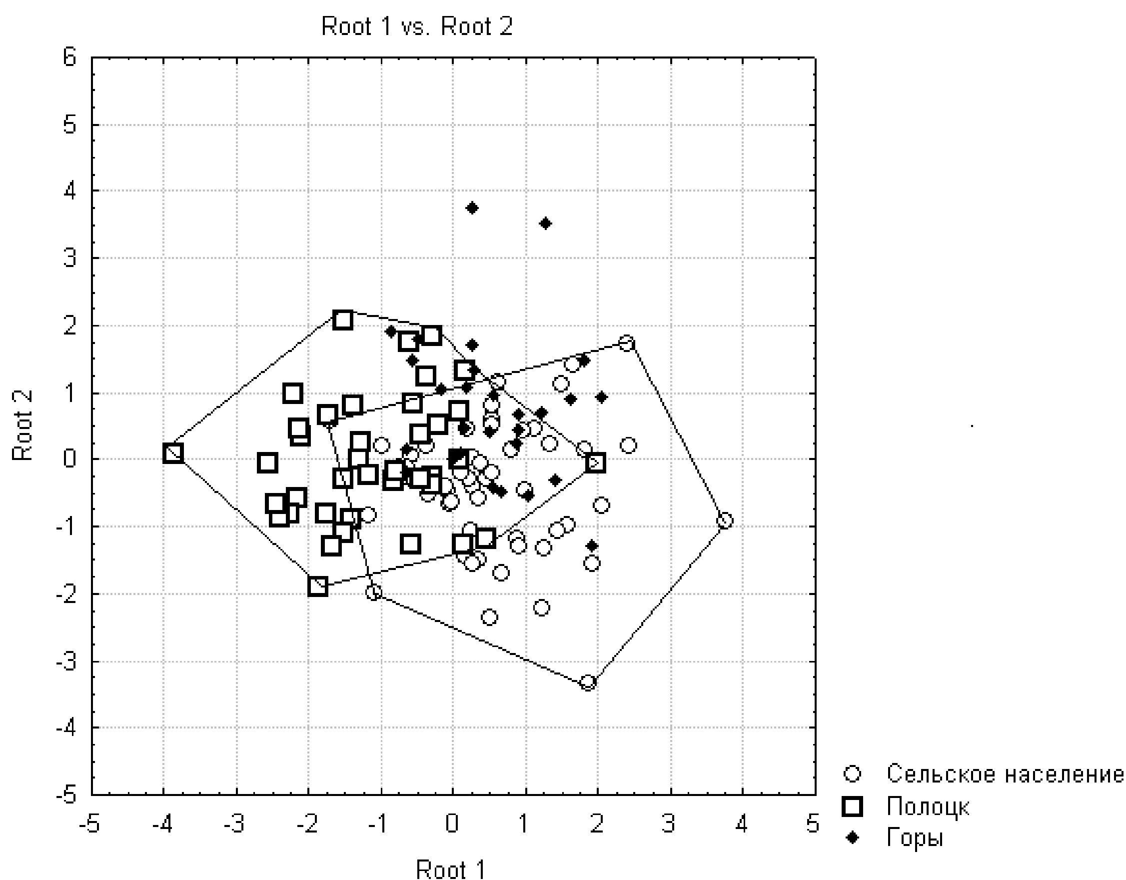

Рис. 1. Взаимоположение мужских групп в пространстве двух канонических векторов

Вторая каноническая переменная разделяет серии сельского населения и Гор Великих. Горская серия отличается от сельского населения большей высотой черепа, более широким лицом. Полоцкая серия по этим параметрам занимает промежуточное положение.

Пригодными для палеодемографического анализа оказались две серии, представленные погребениями с территории полоцкого городища и бывшего иезуитского коллегиума. Половозрастной состав серии с территории полоцкого городища, а именно – примерно равное соотношение умерших по полу, а также

наличие значительного количества детей, указывает на то, что данная остеологическая серия может рассматриваться как модель реально существовавшей популяции. Детские погребения составляют 39,6 % от общего числа умерших, что отражает нормальный для того времени уровень детской смертности. Большинство детей в исследованной группе умерло в возрасте до 6-ти лет (13 человек).

Средняя ожидаемая длительность жизни с учетом детской смертности (E_0) в исследованной группе составила 25,5 лет (табл. 6). Такая низкая средняя продолжительность жизни также была обычной для того времени. Средняя ожидаемая длительность жизни, полученная нами для синхронной группы населения города-замка Горы Великие (XVII – XVIII вв.), была еще ниже и составляла 20,6 лет [11].

Таблица 6

Таблица дожития населения, оставившего погребения на территории полоцкого городища

Возраст, лет	D_x	d_x	l_x	q_x	L_x	T_x	E_x
0 – 6	13	27,1	100,0	0,271	518,8	2551,0	25,5
7 – 14	3	6,3	72,9	0,086	558,3	2032,3	27,9
15 – 19	3	6,3	66,7	0,094	317,7	1474,0	22,1
20 – 29	7,75	16,1	60,4	0,267	523,4	1156,3	19,1
30 – 39	7,75	16,1	44,3	0,365	362,0	632,8	14,3
40 – 49	7,25	15,1	28,1	0,537	205,7	270,8	9,6
50+	6,25	13,0	13,0	1,000	65,1	65,1	5,0
	48	100,0					

В связи с проблемой недоучета детских останков в палеодемографии для сравнительных исследований применяется такой показатель, как средняя ожидаемая длительность жизни без учета детской смертности (E_{20}). В группе с территории полоцкого городища этот показатель составил 19,1 лет. Близкие показатели были зарегистрированы нами для населения Гор Великих (21 год) [11].

Отличительной особенностью остеологической серии с территории иезуитского коллегиума являются деформация половозрастной структуры по сравнению с обычными кладбищами, а именно – небольшое количество детских и женских захоронений, преобладание среди умерших мужчин зрелого возраста. Однако, учитывая плохое состояние сохранности костей (так, в 43,9 % случаях половую принадлежность индивидов определить было невозможно из-за фрагментарности черепов), а также возможность преимущественного разрушения в земле детских и женских скелетов, можно предположить, что подобная деформация может быть результатом т.н. «посмертного отбора». Вместе с тем, подобная деформация не позволяет трактовать исследованную выборку как палеопопуляцию. В этой связи полученные параметры таблицы дожития можно рассматривать только условно.

Обращает на себя внимание высокий показатель доживающих до финальной возрастной когорты (d_{50+}) в исследованной группе, составившее 48,8 % (табл. 7), что является довольно нетипичным явлением для городского населения того времени. Так, среди населения, оставившего погребения на территории полоцкого городища, до финальной возрастной когорты доживало только 13 % от всего числа умерших, среди населения Гор Великих – только 11,1 % . Средняя ожидаемая продолжительность жизни без учета детской смертности (E_{20}) в группе населения, оставившего погребения на территории коллегиума, составила 25,4 лет, что более чем на 6 лет превышает аналогичный показатель, зарегистрированный на полоцком городище.

Таблица 7

Таблица дожития населения, оставившего погребения на территории бывшего коллегиума иезуитов

Возраст, лет	D_x	d_x	l_x	q_x	L_x	T_x	E_x
0 – 6	2,5	5,8	100,0	0,058	582,6	4093,0	40,9
7 – 14	0,5	1,2	94,2	0,012	748,8	3510,5	37,3
15 – 19	1	2,3	93,0	0,025	459,3	2761,6	29,7
20 – 29	8	18,6	90,7	0,205	814,0	2302,3	25,4
30 – 39	3,5	8,1	72,1	0,113	680,2	1488,4	20,6
40 – 49	6,5	15,1	64,0	0,236	564,0	808,1	12,6
50+	21	48,8	48,8	1,000	244,2	244,2	5,0
	43	100,0					

В двух репрезентативных по численности групп, представленных материалами погребений с территории коллегиума и городища, был зарегистрирован умеренный уровень встречаемости индикатора анемии *cribra orbitalia*. В группе, оставившей погребения на территории полоцкого городища, общая встречаемость *cribra orbitalia* среди взрослых составила 13,0 %, среди детей – 35,7 %. Встречаемость *cribra orbitalia* среди взрослых в группе с территории коллегиума составила 14,8 %. Различия встречаемости на территории в 2-х исследованных выборках не выявляют статистической достоверности, что косвенно указывает на сходные параметры жизнеобеспечения в исследованных группах (качество питания, санитарно-гигиенические условия и т.д.).

Таким образом, антропологическое исследование материалов погребений XVII – XVIII вв. в Полоцке позволяет сделать следующие **выводы:**

1) Отсутствие выраженных антропологических различий между локальными сериями мужских черепов XVII – XVIII вв. из Полоцка позволило объединить их в общую полоцкую серию.

2) Сравнение полоцкой серии мужских черепов с хронологически близкими сериями с территории Беларуси (население Гор Великих XVII – XVIII вв., сельское население Беларуси XVIII – XIX вв.) позволило констатировать отсутствие различий между исследованными группами по комплексу расово-диагностических признаков (пропорции лица), что подтверждает их генетическую общность.

3) Увеличение абсолютных размеров мозгового и лицевого отделов черепа полоцких мужских черепов может быть связано с увеличением общих размеров тела горожан по сравнению с сельским населением, обусловленное изменением условий социальной среды в связи с урбанизацией.

4) В группе населения, оставившего погребения на территории полоцкого городища, был зарегистрирован высокий уровень смертности. Погребения на территории бывшего иезуитского коллегиума характеризуются деформацией половозрастной структуры по сравнению с обычными кладбищами, а именно – небольшим количеством детских и женских захоронений, преобладанием среди умерших мужчин зрелого возраста.

5) Для населения Полоцка XVII – XVIII вв. были характерны умеренные частоты встречаемости индикатора анемии *cribra orbitalia*. Отсутствие статистически достоверных различий во встречаемости признака в группах населения, оставившего погребения на территории полоцкого городища и бывшего коллегиума иезуитов, косвенно указывает на сходные параметры жизнеобеспечения в исследованных группах (качество питания, санитарно-гигиенические условия и т.д.).

ЛИТЕРАТУРА

1. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічных раскопках на полацкім гарадзішчы ў 2007 г: у 2 ч. / Археалагічны архіў ДНУ «Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі». – Справ. № 2537а. Емельянчик, О.А. Население Полоцка XVII – XVIII вв. по данным антропологии (по материалам раскопок на полоцком городище) / О.А. Емельянчик, И.В. Кошкин // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. – 2009. – № 1. – С. 9 – 15.
2. Емяльянчык, В.А. Вынікі антрапалагічных даследаванняў на тэрыторыі Беларускага Падзвіння ў 1998 – 2008 гг. / В.А. Емяльянчык // Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку): зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 20 – 21 лістап. 2008 г. / пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. – Наваполацк: ПДУ, 2009. – С. 30 – 37.
3. Дук Д.У. Справаздача аб археалагічным наглядзе на помніку «Полацкі езуіцкі калегіум. Спартыўныя збудаванні для карпусоў Б і В» у 2010 г. / Археалагічны архіў ДНУ «Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі». – Справ. № 2535.
4. Дук Д.У. Справаздача аб археалагічных раскопках на тэрыторыі Запалоцкага пасаду г. Полацка ў 2010 г. / Археалагічны архіў ДНУ «Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі». – Справ. № 2536.
5. Piontek, J. Biologia populacji pradziejowych. Zarys metodyczny / J. Piontek. – Poznań: UAM, 1996. – 217 s.
6. Ubelaker, D.H. Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation / D.H. Ubelaker. – Washington: Taraxacum, 1989. – 172 p.
7. Piontek, J. Biologia populacji pradziejowych. Zarys metodyczny / J. Piontek. – Poznań: UAM, 1985. – 217 s.
8. Алексеев, В.П. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В.П. Алексеев, Г.Ф. Дебец. – М.: Наука, 1964. – 127 с.
9. Дерябин, В.Е. Биометрическая обработка антропологических данных с применением компьютерных программ В.Е. Дерябин; Московский государственный ун-т им. М.В. Ломоносова, Научно-исследовательский ин-т и Музей антропологии им. Д.Н. Анучина. – М., 2004. – Деп. в ВИНИТИ. – № 34-В2004. – М., 2004. – 299 с.
10. Емельянчик, О.А. Смертность городского населения Беларуси XVII – XVIII вв. (по материалам погребений в Полоцке и Горах Великих) / О.А. Емельянчик // Актуальные вопросы антропологии. Вып. 5. / Ин-т истории НАН Беларуси. – Минск: Беларуская навука, 2010. – С. 251 – 266.

ФИЗИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ 9-ЛЕТНИХ ШКОЛЬНИКОВ БЕЛАРУСИ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

канд. ист. наук О.В. МАРФИНА
(Институт истории НАН Беларуси, Минск)

Проведен сравнительный анализ основных показателей физического развития одновозрастной группы школьников, обследованных по унифицированной программе в 1996 – 1997 гг. и 2006 – 2007 гг. Исследованы учащиеся школ Беларуси 9-летнего возраста (390 мальчиков и 384 девочек). С помощью оценочных таблиц выявлены изменения роста и развития школьников за рассматриваемый период. Доля учащихся со средними показателями физического развития в начале XXI века понизилась у мальчиков до 79,1 % (с 81,1 % в 1990-е гг.) и девочек – до 77,4 % (с 82,4 %).

Введение. В настоящее время систематическое наблюдение за процессами роста и развития детей, подростков и молодежи вошло в практику многих государств. При этом большое значение приобретают обследования, проводимые с целью сравнительного анализа через определенные интервалы времени в разных регионах, а также в крупных городах, где достаточно быстро могут меняться внешнесредовые факторы.

Изучение изменений морфологического статуса детского населения Беларуси на протяжении XX столетия показало, что за прошедшие 80 лет (1920 – 2000-е гг.) изменились характер и темп ростовых процессов, существенно увеличились антропометрические показатели. У современных юношей к окончанию периода роста длина тела на 11,3 см больше, чем у их сверстников 1920-х гг., у современных девушек – на 13,3 см; масса тела увеличилась на 9,0 кг у юношей и 10,3 кг – у девушек; окружность грудной клетки – на 4,8 см и 2,4 см соответственно. Произошли определенные изменения в пропорциях тела, носящие к тому же черты полового диморфизма. Так, разница между длиной тела мальчиков и девочек в начале дефинитивного периода в 1920-е гг. составляла 14,1 см, в 2000-е гг. – 12,1 см. В то время как межполовые различия по массе тела составили 4,5 кг и 12,2 кг соответственно, по окружности грудной клетки – 5,6 см и 8,0 см соответственно. В 1920-е гг. юноши продолжали расти вплоть до 20-летнего возраста, в 2000-е гг. окончательных дефинитивных размеров юноши достигают к 18 годам. У девушек в 1920-е гг. длина тела увеличивалась до 18 лет, в 2000-е гг. – до 16 – 17 лет, т.е. у современной молодежи ростовые процессы имеют меньшую продолжительность во времени.

Комплексные антропологические обследования 7 – 17 летних учащихся белорусских школ в 1996 – 1997 гг. (более 4 тыс. чел.) и 2006 – 2007 гг. (более 5,5 тыс. чел.), выявили тенденцию к нарастанию среди современных школьников лиц, как с избытком, так и с дефицитом массы тела [1; 2]. Динамика показателей физического развития школьников во времени говорит о нарастании низких оценок массы тела у современных мальчиков, начиная с 13-летнего возраста. Разница достигает достоверных значений в 15 и 16 лет ($p < 0,01$). В целом удельный вес мальчиков с низкими значениями массы тела в начале 2000-х гг. увеличился до 17,8 % против 16,0 % в 1990-е гг. (у девочек зафиксирована противоположная тенденция) [3]. Массовые обследования в этот период времени учащихся московских школ и в других крупных российских городов также обнаружили некоторое нарастание доли детей с дефицитом массы тела. Это явление расценивается исследователями как негативная реакция растущего организма на меняющиеся социально-экономические условия жизни [4; 5; 6; 7; 8].

В схеме возрастной периодизации онтогенеза человека, принятой в антропологии в 1965 г. дети 9-ти лет относятся к периоду второго детства, который в развитии детского организма является наиболее стабильным. Исследователи говорят о том, что в этот период онтогенеза достаточно высок потенциал адаптационных возможностей [9], а вклад внешнесредовых воздействий на организм ребенка значительно превышает степень генетических воздействий [10].

Материалы и методы. Комплексные антропологические исследования проводились в различных регионах республики. Проведен сравнительный анализ основных показателей физического развития учащиеся школ Беларуси 9-летнего возраста (390 мальчиков и 384 девочки), обследованных по унифицированной программе в 1996 – 1997 гг. и 2006 – 2007 гг. Длина и масса тела измерялись согласно стандартной антропометрической методике. Были рассчитаны средние арифметические величины признаков, стандартные отклонения. Статистическая значимость различий определялась с помощью t-критерия Стьюдента. Для оценки физического развития детского населения использован индекс массы тела, который, по мнению ауксологов, является универсальным и в настоящее время широко применяется в антропологических исследованиях [8]. Индекс не является точным отражением количества жира в организме, а характеризует пропорциональность соотношения массы тела и его длины. Рассчитывался по формуле: масса тела (кг)/длина тела (м^2).

Результаты и обсуждение. С целью выявления межэтнических различий был проведен сравнительный анализ основных показателей физического развития 9-летних школьников Беларуси и России. Статистические параметры основных антропометрических признаков (длины и массы тела) 9-летних детей, представлены в табл. 1.

Таблица 1

Динамика показателей длины (см) и массы (кг) тела 9-летних школьников Беларуси и России в разные годы

Годы	n	Mean	m	SD	n	Mean	M	SD
	Мальчики				Девочки			
	Длина тела							
Беларусь								
1996 – 1997 гг.	179	134,6	0,43	5,8	182	133,1	0,44	5,9
2006 – 2007 гг.	191	134,1	0,50	6,9	202	133,4	0,44	6,2

Россия								
1996 – 1998 гг.	114	134,2	0,50	5,5	102	133,5	0,60	6,3
2005 – 2006 гг.	160	134,2	0,40	5,5	141	134,0	0,40	5,4
Масса тела								
Беларусь								
1996 – 1997 гг.	179	29,6	0,32	4,3	182	28,1	0,34	4,6
2006 – 2007 гг.	191	30,8	0,39	5,4	202	29,5	0,46	6,5
Россия								
1996 – 1998 гг.	114	30,8	0,50	5,1	102	29,5	0,50	5,5
2005 – 2006 гг.	160	29,8	0,50	5,7	141	29,0	0,50	5,6

Анализ данных показывает, что за рассматриваемый период времени достоверных изменений в основных параметрах физического развития 9-летних белорусских школьников не произошло. В конце прошлого века и в первое десятилетие нового параметры средних значений изменились незначительно. Также отсутствуют существенные изменения в плане полового диморфизма. Однако необходимо отметить, что разрыв в абсолютных показателях несколько сократился (от 1,5 см в 1990-е гг. до 0,7 см в 2000-е гг.), что может свидетельствовать о том, что современные девочки быстрее, чем в конце прошлого века приближаются к моменту первого перекреста ростовых кривых. Подобные тенденции характерны для динамики показателей физического развития 9-летних детей России, исследованных практически в те же отрезки времени.

Чтобы понять, как изменилось за рассматриваемый период состояние физического развития белорусских 9-летних школьников, также были проанализированы данные мониторинга детского населения, проведенных в 1990-х гг. и 2000-х гг. Эта информация получена с помощью оценки весоростовых соотношений по нормативным таблицам. Анализ вариабельности индекса массы тела показал увеличение в 2000-е гг. значений индекса, как у мальчиков, так и у девочек (табл. 2).

Таблица 2

Вариабельность индекса массы (кг/м^2) тела 9-летних школьников Беларуси в разные годы

Годы	Пол	n	Mean	m	SD
1996 – 1997 гг.	м.	179	16,3	0,13	1,77
	д.	182	15,8	0,15	2,1
2006 – 2007 гг.	м.	191	17,1	0,17	2,3
	д.	202	16,5	0,18	2,5

В основу оценки индивидуальных показателей индекса массы тела использовали также международные стандарты, установленные ВОЗ в 2000 г. [11] и 2007 г. [12]. При сравнении частот встречаемости случаев дефицита массы тела 1 степени у 9-летних школьников обращает на себя внимание факт увеличения доли этого показателя у современных детей Беларуси обоего пола, а также 2 и 3 степени у мальчиков (табл. 3).

Таблица 3

Изменчивость недостаточной массы тела (1, 2 и 3 степени) 9-летних детей Беларуси
в соответствии с международными нормативами индекса массы тела

Годы	Значение, ниже которого определяется недостаток массы тела			
	1 степени	3 и 2 степени	1 степени	3 и 2 степени
	Мальчики		Девочки	
1996 – 1997 гг.	14,35* 4,2 %**	12,50 – 13,24 –	14,28 7,5 %	12,44 – 13,18 2,1 %
2006 – 2007 гг.	5,6 %	0,9 %	7,9 %	0,9 %
Примечания: *предельные значения нормы индекса массы тела по ВОЗ; **собственные данные				

В таблице 4 представлена динамика во времени частота встречаемости 9-летних школьников с повышенной массой тела и ожирением. Особенно заметно увеличение в 2000-е гг. количества девочек Беларуси с избыточной массой тела. Случаи ожирения среди мальчиков в 1990-е гг. не встречались, а в 2000-е гг. таких детей уже 2,6 %.

Таблица 4

Изменчивость избыточной массы тела 9-летних детей Беларуси по нормативам ВОЗ индекса массы тела

Годы	Значение, выше которого определяется избыточная масса тела		Значение, выше которого определяется ожирение	
	мальчики	девочки	мальчики	девочки
	19,10*	19,07	22,77	22,81

1996 – 1997 гг.	1,1 %**	5,5 %	-	0,6 %
2006 – 2007 гг.	4,1 %	14,4 %	2,6 %	2,0 %
Примечания: *предельные значения нормы индекса массы тела по ВОЗ; **собственные данные				

Проведение оценки физического развития по унифицированной методике позволяет выявить происходящие сдвиги в процессах роста и развития белорусских детей и также провести межэтническое сравнение за рассматриваемый отрезок времени. Данные таблицы 5 показывают, что в 2000-е гг. физическое состояние 9-летних школьников изменилось в обеих странах. Как в Беларуси, так и в России снизилась у мальчиков распространенность случаев дефицита массы тела (на 0,8 % и 3,4 % соответственно), в то же время у русских девочек за этот период времени она практически не претерпела никаких изменений, у белорусок увеличилась (на 2,2 %).

Таблица 5

Градации оценок физического развития 9-летних школьников Беларуси и России в разные годы (в %)

Годы	Пол	n	Градации оценок физического развития			
			нормальное	дефицит массы	избыток массы	низкий рост
	Беларусь					
1996 – 1997 гг.	м.	181	81,1	14,4	16,5	2,2
	д.	182	82,4	12,1	18,1	3,3
2006 – 2007 гг.	м.	191	79,1	13,6	22,6	2,6
	д.	203	77,4	14,3	24,6	2,0
	Россия					
1996 – 1998 гг.	м.	114	85,1	9,6	5,3	-
	д.	102	76,5	14,7	7,8	1,0
2005 – 2006 гг.	м.	160	75,6	6,2	16,9	1,3
	д.	141	71,6	14,9	12,1	1,4

Особое внимание привлекают к себе сдвиги, касающиеся избыточной массы тела, удельный вес которой в начале нового века существенно вырос из-за множества причин. У детей обоего пола двух стран распространенность этого отклонения значительно выросла (у белорусских мальчиков на 6,1 %, у девочек – на 6,5 %). Обращает на себя внимание тот факт, что в Беларуси, как в 1990-е гг., так и в 2000-е гг. количество детей с избытком массы тела было больше, чем в России (у мальчиков на 11,2 % и 5,7 % соответственно, у девочек – на 10,3 % и 12,5 % соответственно) (рис. 1). Как уже отмечалось, 9-летний возраст – это время уменьшения влияния биологических факторов развития и усиления внешнесредовых. Вероятно, белорусские дети ощутили влияние негативного фактора окружающей среды, связанного с аварией на ЧАЭС.

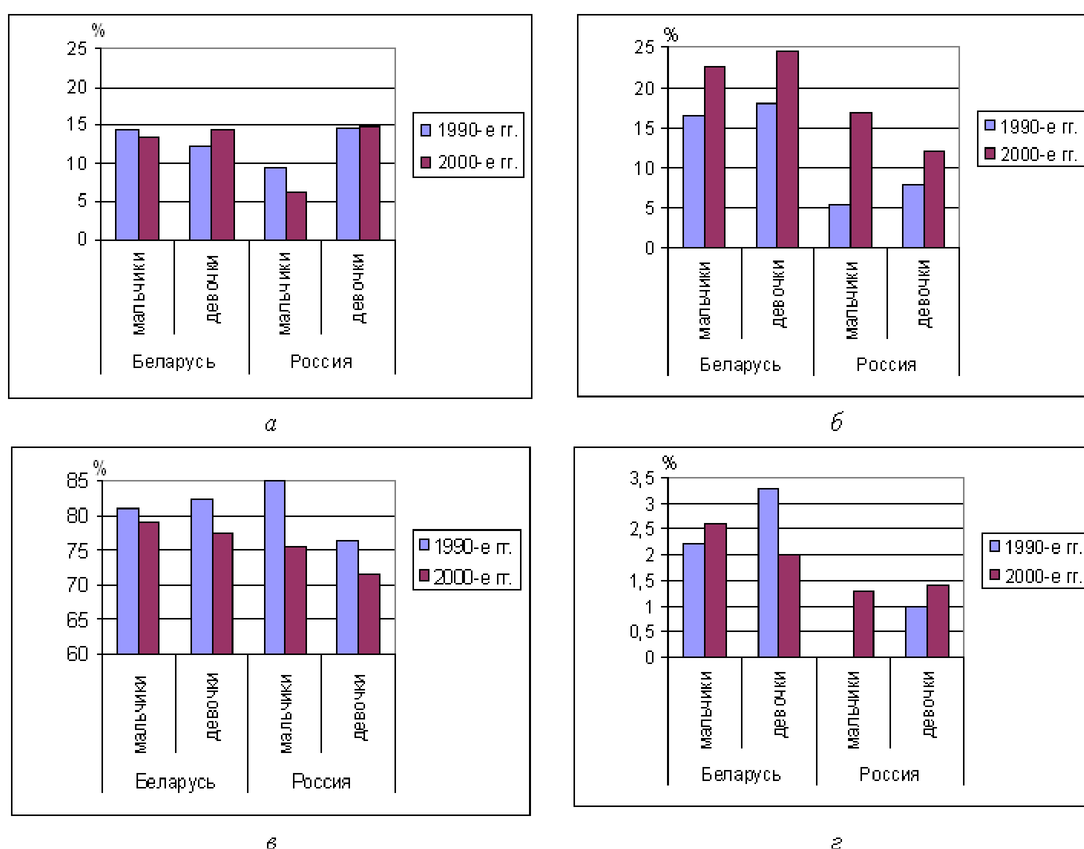

Рис. 1. Оценка физического развития 9-летних школьников Беларуси и России:
а – дефицит массы тела, *б* – избыток массы тела, *в* – нормальное физическое развитие, *г* – низкий рост

Заключение. Представленные данные говорят о том, что в физическом развитии 9-летних школьников за рассматриваемый период произошли определенные изменения. Во-первых, можно отметить некоторые позитивные сдвиги, произошедшие в физическом развитии детей в начале XXI века, выразившихся в снижении доли мальчиков 9-летнего возраста, как в Беларуси, так и в России, имеющих дефицит массы тела. Однако, увеличение распространенности избыточной массы тела, конечно, является негативным явлением, связанным с постоянным психоэмоциональным напряжением, обусловленным учебной нагрузкой, возрастающими требованиями к качеству знаний, снижением двигательной активности, длительным пребываем в сидячей позе во время занятий в школе и дома, нарушением режима и сбалансированности питания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Нормативные таблицы оценки физического развития различных возрастных групп населения Беларуси / под ред. Л.И. Тегако. – Минск: Белорус. ком. «Дзеці Чарнобыля», 1998. – 37 с.
2. Тегако, Л.И. Таблицы оценки физического развития детей, подростков и молодежи Республики Беларусь / Л.И. Тегако [и др.]. – Минск: Право и экономика, 2008. – 24 с.
3. Антропология населения белорусского-польского пограничья в свете этнической истории славян / Л.И. Тегако [и др.]. – Минск, 2009. – 264 с.
4. Максимова, Т.М. Физическое развитие детей России (закономерности, тенденции, проблемы) / Т.М. Максимова // Здоровый ребенок: материалы V конгресса педиатров России, Москва, 16 – 18 февраля 1999 г. – М., 1999. – С. 277 – 278.
5. Ващенко, Л.В. Динамика состояния здоровья девочек-подростков / Л.В. Ващенко [и др.] // Детское здравоохранение России: стратегия развития: материалы IX съезда педиатров России, Москва 19 – 22 февраля 2001 г. – М., 2001. – С. 13 – 114.
6. Чмиль, И.Б. Возрастная динамика антропометрических показателей детского населения Красноярска / И.Б. Чмиль, Л.В. Медведев // Гигиена и санитария. – 2002. – № 2. – С. 49 – 51.
7. Ямпольская, Ю.А. Физическое развитие школьников Москвы во второй половине XX века: состояние, тенденции, прогноз / Ю.А. Ямпольская // Антропология на пороге III тысячелетия: материалы конф.,

Москва, 29 – 31 мая 2002 г.; в 2 т. / Рос. отд-ние Европ. антропол. ассоц., Науч.-исслед. ин-т и Музей антропологии Моск. гос. ун-та, Ин-т этнологии и антропологии Рос. акад. наук; под ред. Т.И. Алексеевой [и др.]. – М.: 2003. – Т. 2. – С. 567 – 592.
8. Година, Е.З. Ауксология человека – наука XXI века: проблемы и перспективы / Е.З. Година // Антропология на пороге III тысячелетия: материалы конф., Москва, 29 – 31 мая 2002 г.; в 2 т. / Рос. отд-ние Европ. антропол. ассоц., Науч.-исслед. ин-т и Музей антропологии Моск. гос. ун-та, Ин-т этнологии и антропологии Рос. акад. наук; под ред. Т.И. Алексеевой [и др.]. – М.: 2003. – Т. 2. – С. 529 – 566.
9. Ямпольская, Ю.А. Физическое развитие и адаптационные возможности школьников / Ю.А. Ямпольская // Росс. педиатр. журн. – 1998. – № 1. – С. 9 – 11.
10. Ямпольская, Ю.А. Физическое развитие 9-летних школьников г. Москвы в начале XXI века на фоне демографической ситуации в стране / Ю.А. Ямпольская [и др.] // Вестник Московского университета. Сер. Антропология. – 2009. – № 1. – С. 73 – 77.
11. Cole, T.J. Establishing a standard definition for child overweight and obesity worldwide: International survey / T.J. Cole // Brit. Med. J. – 2000. – Vol. 320. – P. 1240.
12. Cole, T.J. Body mass index cut offs to define thinness in children and adolescents: international survey / T.J. Cole // Brit. Med. J. – 2007. – Vol. 335. – P. 194.

ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ШКОЛЬНИКОВ Г. ПОЛОЦКА

канд. мед. наук Н.И. ПОЛИНА
(Институт истории НАН Беларуси, Минск)

В 1998 – 2003 гг. проведено комплексное антропологическое исследование городских школьников Беларуси 3-х возрастных групп – 8, 13 и 17 лет, всего изучено 2137 учащихся. Результаты психологического тестирования методом М. Люшера по школьникам г. Полоцка сопоставлены с суммарной выборкой (Минск, Гомель, Кричев, Пинск). Использован краткий вариант теста Люшера, включающий 4 основных цвета (синий, зеленый, красный, желтый), оптимальное положение которых – в первых 5 позициях цветового ряда, и 4 дополнительных (фиолетовый, коричневый, черный, серый), которые обычно замыкают цветовой ряд. Последовательность выбора предпочитаемых (первые позиции цветового ряда) и отвергаемых (последние позиции) цветов свидетельствует о психофизическом статусе испытуемого. Рассмотрена возрастная динамика суммарных частот встречаемости благоприятных вариантов выбора, а также тенденции возрастной изменчивости частот самых предпочитаемых (1-я позиция в цветовом ряду) и наиболее отвергаемых (8-я позиция) цветов у школьников Полоцка и в суммарных половозрастных выборках городов Беларуси. Кроме того, проанализирован характер цветовых предпочтений, связанных с вегетативным статусом, у исследованных школьников из городов контрастных геохимических регионов – в Полоцке (Поозерье) и в Пинске (Полесье).

Введение. Первое сообщение швейцарского психотерапевта Макса Люшера о признанной теперь во всем мире методике, – цветовом тесте – было опубликовано в 1949 г. [1]. Предназначенный для изучения эмоционального и физиологического состояния человека, тест Люшера (ТЛ) приобрел широкую популярность как инструмент для выявления неосознаваемых, глубинных проблем, эмоционально-характерологических особенностей личности, ее базисных потребностей, актуального состояния, типа реагирования, уровня адаптированности, коммуникативные способности, других важных характеристик психики. Будучи проективной методикой, ТЛ является вместе с тем «физиологичным и психосоматичным» [2, с. 433], позволяя определить психофизиологическое состояние человека, его стрессоустойчивость, активность. С этим связано широкое распространение цветового теста не только в психологических, но и в медико-биологических исследованиях.

Основанный на предположении о том, что выбор цвета отражает наиболее устойчивые черты личности, настроение, функциональное состояние, нередко направленность на определенную деятельность, ТЛ применяют за рубежом в целях профориентации, при подборе кадров, комплектовании производственных коллективов. Цветовой личностный тест использовался также в процессе этнических, геронтологических исследований, масштабного изучения детей и подростков. Все чаще имеет место привлечение методики в области физиологии и медицины. По мере расширения сферы применения, развития интерпретационной схемы автора появились модификации этого метода, в том числе в российских исследованиях [3; 4; 5].

В настоящее время существует два варианта ТЛ: краткий и полный. Полный вариант клинического теста – 73 цветных поля из 25 различных красок – был отобран на основе анализа воздействия на психику 4500 цветовых оттенков. В предлагаемой работе мы попытались проследить половозрастную вариабельность некоторых результатов психологического тестирования с применением краткого ТЛ у учащихся г. Полоцка младшего, среднего и старшего школьного возраста в сравнении с аналогичными данными по городским школьникам Беларуси.

Материалы и метод. Процедура ТЛ входила в программу комплексного антропологического изучения городских школьников Минска, Гомеля, Полоцка (Витебская обл.), Кричева (Могилевская обл.) и Пинска (Брестская обл.) в 1998 – 2003 гг. В данной работе проанализированы результаты психологического тестирования 2137 учащихся 3-х возрастных групп – 8 (339 мальчиков и 350 девочек), 13 (392 и 417

соответственно) и 17 лет (276 юношей и 363 девушки); из них полоцких школьников: 8-летних – 58 мальчиков и 56 девочек, 13-летних – 72 и 73 соответственно, 17-летних – 64 юноши и 71 девушка.

Функциональная психология М. Люшера оперирует такими понятиями как «структура» и «функция» [6]. Согласно положениям этого направления, в ТЛ остается постоянной «структура» или основное значение цвета, что определяется как «объективное значение» цвета. «Функцией» же обозначена «субъективная позиция относительно цвета», которая выявляется в процессе выполнения методики путем перебора эталонных цветов и фиксации последовательности от наиболее приятных до наиболее неприятных. Именно разрядное положение цвета в ряду называется «функцией». Таким образом в начале ряда располагаются цвета, которые испытуемый более всего предпочитает, затем следуют разряды менее сильного предпочтения, индифферентности и отвержения.

Краткий вариант ТЛ включает в себя 4 основных и 4 дополнительных цвета. К основным цветам относятся:

— 1 (условный номер) синий – символизирует спокойствие, удовлетворенность;

— 2 зеленый (сине-зеленый) – уверенность, настойчивость, возможно, напряжение, упрямство;

— 3 красный (оранжево-красный) – импульс, жизненная воля, агрессивность, наступательные тенденции, возбуждение;

— 4 желтый (светло-желтый) – активность, веселость, стремление к общению, желание освобождения.

Оптимальное положение основных цветов – в первых 5 позициях. Обычно замыкают цветовой ряд дополнительные цвета:

— 5 фиолетовый (красно-синий) – слияние противоположностей, отождествление, чувствительность, гармония противоречий – часто предпочитают дети, не достигшие пубертатного периода;

— 6 коричневый – выражает жизненные, телесно-чувственные ощущения, информирует об отношении к собственному телу – как правило, стоит на местах с пятого по седьмое;

— 7 черный – означает отказ, выражает идею «ничего» – согласно статистике, чаще встречается на восьмом месте;

— 0 серый – символизирует такие негативные тенденции, как тревожность, стресс, переживание страха, огорчения.

Процедура тестирования. Испытуемого просят указать, какой из восьми цветов нравится больше всего. В протокол заносится результат в виде номера цвета, эталонная карточка убирается в сторону и переворачивается цветной стороной вниз. Затем предлагается определить, какой цвет из оставшихся лучше остальных. Процедура повторяется, пока не будет зафиксировано ранговое распределение всех восьми цветов. Через несколько минут ТЛ проводится повторно. М. Люшер указывал на возможность рассмотрения результатов однократного тестирования. В нашей работе мы представляем итоги анализа 1-го выбора ТЛ.

Результаты и их обсуждение. Распределение по позициям основных и дополнительных цветов, взаимное их расположение дают большой объем информации о психофизическом статусе конкретного испытуемого. На первом этапе исследования в изученных группах школьников проанализирована динамика суммарных частот встречаемости благоприятных вариантов выбора, т. е. именно тех случаев, когда 4 основные цвета и дополнительный 5 фиолетовый расположены на первых 5-ти позициях (табл. 1).

Таблица 1

Половозрастное распределение суммарных частот встречаемости в начале цветового ряда основных цветов с дополнительным фиолетовым (1 – 5) у белорусских детей и подростков 8, 13 и 17 лет по результатам теста Люшера

Возраст, лет	Мальчики, юноши						Девочки, девушки					
	города Беларуси			Полоцк			города Беларуси			Полоцк		
	N	n	%	N	n	%	N	n	%	N	n	%
8	281	140	49,8	58	35	60,3	294	182	61,9	56	37	66,1
13	320	180	56,3	72	37	51,4	344	198	57,6	73	40	54,8
17	212	96	45,3	64	26	40,6	292	128	43,8	71	38	53,5

Встречаемость благоприятных вариантов 1-го выбора в 8 лет оказалась выше у полоцких детей обоего пола и превышала 60 %. Исключением явилась суммарная выборка городских мальчиков Беларуси, в которой исследуемый показатель не достигал 50 %. К 13 годам доли школьников, которые поставили основные цвета с дополнительным фиолетовым на первые 5 мест цветового ряда в рассматриваемых группах колебались незначительно – в пределах 51,4 – 57,6 %, причем среди подростков Полоцка показатели были ниже, чем в суммарных выборках. Отмечено снижение процента благоприятных вариантов выбора у 17-летних школьников, только у полоцких девушек этот уровень превысил 50 %.

Затем были рассмотрены тенденции возрастной изменчивости частот самых предпочитаемых (1-я позиция в цветовом ряду) и наиболее отвергаемых (8-я позиция) цветов ТЛ в изученных половозрастных группах школьников Полоцка и суммарных выборок городов Беларуси (табл. 2).

В структуре распределения предпочтений (1-я позиция) у мальчиков в 8 лет обращает на себя внимание повышение доли основного 4 желтого цвета: в суммарной выборке до 38,8 %, а в полоцкой – лишь до 25,9 %.

Основные цвета 1 – 3 и дополнительный 5 фиолетовый выбрали 10,3 – 15,7 % мальчиков суммарной выборки и несколько больше полоцких – 15,5 – 19,0 %. Небольшой процент пришелся на долю тех, кто предпочел оставшиеся дополнительные – 6 коричневый, 7 черный и 0 серый – цвета.

Обратное соотношение частот имеет место при сопоставлении цветов, вызывающих наибольшую антипатию. У 8-летних мальчиков чаще всего на 8-й позиции оказывался дополнительный 7 черный цвет: в суммарной выборке – 61,6 % и 75,9 % случаев среди мальчиков Полоцка; затем следовали дополнительные 0 серый – 15,7 % и 13,8 %, 6 коричневый – 9,6 % и 5,2 % соответственно; 5 фиолетовый отвергался в 5,3 % в суммарной выборке городских школьников и ни разу – среди мальчиков Полоцка.

При анализе предпочтений (1-я позиция) у мальчиков-подростков 13 лет определяются два лидирующих цвета – желтый и зеленый. К этому возрасту в суммарной выборке значительно потерял в частоте основной 4 желтый – 27,5 %, этот цвет у полоцких мальчиков, а также основной 2 зеленый в обеих сравниваемых выборках были зафиксированы с одинаковыми частотами – 25,0 %.

У мальчиков к 13 годам в структуре отвергаемых цветов (8-я позиция) преобладание дополнительного 7 черного понизилось – до 57,2 % в суммарной выборке и еще значительнее в полоцкой – до 54,2 %; при этом увеличились доли дополнительных 0 серого и коричневого цветов.

Юноши в 17 лет чаще всего предпочитали (1-я позиция) основной 2 зеленый цвет: 36,3 % в суммарной выборке и 28,1 % в полоцкой. Другие основные цвета достаточно равномерно распределены в суммарной выборке – 14,2 – 16,5 %, а в Полоцке при повышении частот основных 4 желтого (26,6 %) и 1 синего (25,0 %) резко снизилась доля предпочтений основного 3 красного – до 9,4 %.

Суммарная выборка юношей обнаружила в структуре цветов, занимающих 8-ю позицию, незначительную вариабельность в частотах отвержений дополнительных 6 коричневого, 7 черного и 0 серого цветов: к 17 годам они колебались в пределах 26,9 – 29,7 %. У полоцких же ровесников чаще вызывал антипатию дополнительный 7 черный – в 35,9 % случаев, и примерно в равных долях представлены 0 серый и 6 коричневый цвета.

У девочек в 8 лет, как и у мальчиков этого возраста на первом месте в ряду предпочитаемых цветов выделялся основной 4 желтый: 52,3 % в суммарной выборке и 46,4 % в полоцкой (при снижении доли основного 2 зеленого, которое более выражено в суммарной выборке), а среди отвергаемых дополнительный 7 черный – 68,0 % и 76,8 % соответственно (табл. 2). Однако у девочек значения указанных частот выше, чем у мальчиков.

В 13 лет девочки-подростки по-прежнему чаще всего ставили на 1-ю позицию основной 4 желтый: – 39,8 % в суммарной выборке и 43,8 % в полоцкой. При этом в структуре предпочтений существенно снизился процент основного 3 красного – до 8,7 % и 4,1 % соответственно. Среди помещенных на 8-ю позицию цветов лидировал дополнительный 7 черный – 38,0 % в суммарной выборке и 40,8 % в полоцкой, затем следовали дополнительные 6 коричневый и 0 серый.

Таблица 2

Возрастная вариабельность частот (%) встречаемости эталонных цветов на крайних позициях цветового ряда у белорусских детей и подростков 8, 13 и 17 лет по результатам теста Люшера

Цвет	школьники городов Беларуси				школьники города Полоцка			
	1-я позиция		8-я позиция		1-я позиция		8-я позиция	
	n	%	n	%	n	%	n	%
				Мальчики, юноши				
8 лет				**N=281**				**N=58**
1 синий	29	**10,3**	4	**1**	10	**17,2**	0	**0**
2 зеленый	35	**12,5**	6	**2,1**	11	**19,0**	1	**1,7**
3 красный	40	**14,2**	7	**2,5**	10	**17,2**	2	**3,4**
4 желтый	109	**38,8**	5	**2**	15	**25,9**	0	**0**
5 фиолетовый	44	**15,7**	15	**5**	9	**15,5**	0	**0**
6 коричневый	5	**1,8**	27	**9,6**	2	**3,4**	3	**5,2**
7 черный	8	**3**	173	**61,6**	0	**0**	44	**75,9**
0 серый	11	**3,9**	44	**15,7**	1	**1,7**	8	**13,8**
13 лет				**N=320**				**N=72**
1 синий	54	**16,9**	6	**1,9**	12	**16,7**	2	**2,8**
2 зеленый	80	**25,0**	2	**0,6**	18	**25,0**	0	**0**
3 красный	41	**12,8**	8	**2,5**	11	**15,3**	5	**6,9**
4 желтый	88	**27,5**	12	**3,8**	18	**25,0**	3	**4,2**

5 фиолетовый	36	**11,3**	9	**2,8**	8	**11,1**	0	**0**
6 коричневый	1	**0,3**	36	**11,3**	0	**0**	11	**15,3**
7 черный	15	**4,7**	183	**57,2**	0	**0**	39	**54,2**
0 серый	5	**1,6**	64	**20,0**	5	**6,9**	12	**16,7**
17 лет				**N=212**				**N=64**
1 синий	35	**16,5**	6	**2,8**	16	**25,0**	1	**1,6**
2 зеленый	77	**36,3**	3	**1,4**	18	**28,1**	1	**1,6**
3 красный	30	**14,2**	5	**2,4**	6	**9,4**	1	**1,6**
4 желтый	30	**14,2**	10	**4,7**	17	**26,6**	4	**6,3**
5 фиолетовый	21	**9,9**	8	**3,8**	3	**4,7**	3	**4,7**
6 коричневый	0	**0**	63	**29,7**	0	**0**	15	**23,4**
7 черный	13	**6**	57	**26,9**	2	**3,1**	23	**35,9**
0 серый	6	**2,8**	60	**28,3**	2	**3,1**	16	**25,0**
				Девочки, девушки				
8 лет				**N=294**				**N=56**
1 синий	36	**12,2**	5	**1,7**	14	**25,0**	0	**0**
2 зеленый	27	**9,2**	2	**0,7**	7	**12,5**	0	**0**
3 красный	38	**12,9**	5	**1,7**	3	**5,4**	1	**1,8**
4 желтый	156	**53,1**	2	**0,7**	26	**46,4**	0	**0**
5 фиолетовый	31	**10,5**	6	**2,0**	5	**8,9**	1	**1,8**
6 коричневый	2	**0,7**	21	**7,1**	0	**0**	2	**3,6**
7 черный	1	**0,3**	200	**68,0**	0	**0**	43	**76,8**
0 серый	3	**1,0**	53	**18,0**	1	**1,8**	9	**16,0**
13 лет				**N=344**				**N=73**
1 синий	68	**19,8**	2	**0,6**	11	**15,1**	0	**0**
2 зеленый	50	**14,5**	7	**2,0**	10	**13,7**	0	**0**
3 красный	30	**8,7**	16	**4,7**	3	**4,1**	3	**4,1**
4 желтый	137	**39,8**	4	**1,2**	32	**43,8**	0	**0**
5 фиолетовый	41	**11,9**	4	**1,2**	15	**20,6**	1	**1,4**
6 коричневый	2	**0,6**	80	**23,3**	0	**0**	20	**27,4**
7 черный	8	**2,3**	198	**57,6**	0	**0**	39	**53,4**
0 серый	8	**2,3**	33	**9,6**	2	**2,7**	10	**13,7**
17 лет				**N=292**				**N=71**
1 синий	81	**27,7**	4	**1,4**	20	**28,2**	0	**0**
2 зеленый	72	**24,7**	4	**1,4**	11	**15,5**	2	**2,8**
3 красный	22	**7,5**	23	**7,9**	9	**12,7**	6	**8,5**
4 желтый	59	**20,2**	12	**4,1**	14	**19,7**	5	**7,0**
5 фиолетовый	39	**13,4**	10	**3,4**	14	**19,7**	0	**0**
6 коричневый	1	**0,3**	85	**29,1**	0	**0**	19	**26,8**
7 черный	4	**1,4**	111	**38,0**	1	**1,4**	29	**40,8**
0 серый	14	**4,8**	43	**14,7**	2	**2,8**	10	**14,1**

Предпочтения цветов у девушек суммарной выборки в 17 лет было распределились довольно равномерным между следующими основными цветами: 1 синим – 27,7 %, 2 зеленым – 24,7 % и 4 желтым – 20,2 %. Следующим по частоте, как и в 13 лет, явился довольно редко выбираемый дополнительный 5 фиолетовый – 13,4 %. Своеобразие полоцких девушек выразилось в том, что, хотя они также как ровесницы из суммарной выборки, чаще выбирали на 1-ю позицию основной 1 синий (28,2 %), другие основные цвета (2 зеленый – 15,5 % и 4 желтый – 19,7 %) предпочитали реже, а дополнительный 5 фиолетовый фиксировался в большем проценте случаев (19,7 %).

Девушки чаще, чем юноши отвергали дополнительный 7 черный, за которым следовали дополнительные 6 коричневый и 0 серый.

Обращает на себя внимание и то, что частоты основного 3 красного на 1-й и 8-й позициях одинаковы у девочек Полоцка в 13 лет и очень близки у девушек суммарной выборки в 17 лет.

Таковы общие тенденции возрастной динамики частот наиболее предпочитаемых (1-я позиция в цветовом ряду) и отвергаемых (8-я позиция) цветов краткого варианта ТЛ в половозрастных группах детей и подростков Полоцка на фоне суммарных данных по городским школьникам Беларуси.

На следующем этапе исследования результаты тестирования полоцких учащихся сопоставлены с аналогичными данными по контрастному в геохимическом отношении региону.

Своеобразие экологической ситуации в Беларуси проявляется в характере распределения в почвах и грунтовых водах макро- и микроэлементов, а именно, снижении их концентрации (кроме кремнезема и натрия) на всей территории республики [7; 8]. Градиент этого снижения направлен с севера на юг, это послужило основой для выделения основных геохимических провинций – Поозерье (на севере),

Центральная геохимическая провинция и Полесье (на юге). Максимальным содержанием макро- и микроэлементов характеризуются почвы и грунтовые воды Поозерья, минимальным – Полесья [9].

Эти геохимические особенности местности, воздействуя через пищевые цепи на метаболизм растущего организма, сказываются на процессах физического развития и созревания, что обусловливает интерес к изучению особенностей вегетативной регуляции у детей и подростков школьного возраста, проживающих в разных геохимических регионах.

Исследование детей и подростков 8, 13 и 17 лет в городах контрастных геохимических регионов – в Полоцке (Поозерье) и в Пинске (Полесье) было проведено нами по широкой антропометрической программе совместно с И.И. Саливон в 1984 – 1985 гг. Позднее, в 2001 – 2003 гг., полоцкие и пинские школьники тех же возрастных групп были изучены повторно При этом в антропологическую программу были включены функциональные признаки, показатели морфофункциональной асимметрии, а также тестирование по методу М. Люшера [10; 11; 12].

На зависимость результатов цветового выбора от состояния вегетативного баланса указывал еще М. Люшер, это позволяет использовать ТЛ для характеристики такого важного показателя гомеостаза организма, как вегетативный тонус [5]. Установлено наличие у основных 3 красного и 4 желтого цветов ассоциированности с активностью, мобилизацией, а у основных 1 синего и 2 зеленого ассоциированности с бездействием, пассивностью. Таким образом, данные анализа предпочтений эталонных вариантов теста Люшера дают возможность определить ведущее влияние симпатического (выбор на первые позиции 3 и 4 цветов) или парасимпатического отделов (1 и 2 цвета) вегетативной нервной системы.

Основные цвета были объединены в пары, ассоциированные с симпатикотонией (3 красный + 4 желтый) и парасимпатикотонией (1 синий + 2 зеленый) для того, чтобы проследить характер возрастной динамики цветовых предпочтений, связанных с вегетативным статусом, у исследованных школьников Полоцка и Пинска (рис. 1). Такой подход позволил выявить региональные различия в особенностях изменчивости указанных цветовых пар в направлении от 8 к 17 годам. При этом наибольшие различия выявлены в 8-летнем возрасте, когда предпочтения пинских школьников обоего пола характеризуются более высокими суммарными частотами красного и желтого (3+4) цветов и значительным снижением доли синего и зеленого (1+2) по сравнению с полоцкими ровесниками.

Возможно, в Пинске, в силу геохимических особенностей Полесья (снижение концентрации микро- и макроэлементов), у младших школьников сложнее проходит адаптация к школьным нагрузкам на начальном этапе обучения.

С возрастом различия по этим показателям ослабевают, и у школьников рассмотренных городов на фоне общего снижения влияния симпатического отдела вегетативной нервной системы наступает усиление регуляции функций организма со стороны парасимпатического отдела.

Вывод. Таким образом, исследование характера половозрастной динамики результатов психологического тестирования по методу М. Люшера у школьников Полоцка 8, 13 и 17 лет, позволило установить у них ряд тенденций, свидетельствующих о более благоприятном психофизиологическом статусе по сравнению с ровесниками из контрастного геохимического региона, а также относительно суммарной выборки городских школьников Беларуси.

Мальчики, юноши

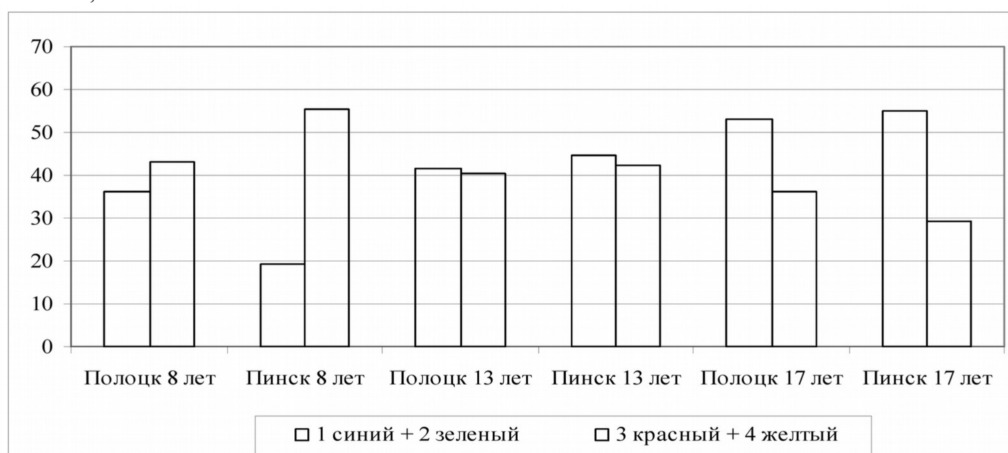

Девочки, девушки

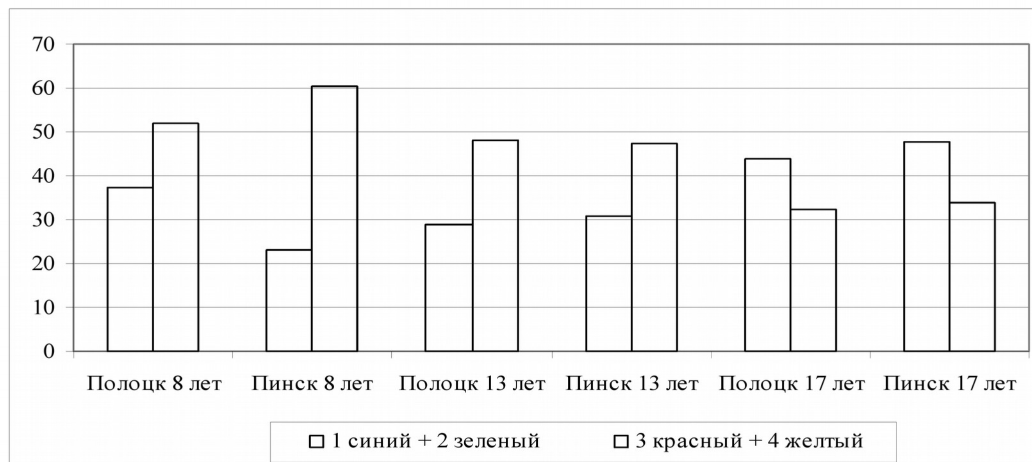

Рис. 1. Возрастное распределение (%) объединенных в пары основных цветов теста Люшера, расположенных на 1-й позиции цветового ряда детьми и подростками Полоцка и Пинска

ЛИТЕРАТУРА

1. Люшер, М. Какого цвета ваша жизнь. Закон гармонии в нас. Практическое руководство / М. Люшер. – М., 2003. – 252 с.
2. Драгунский, В.В. Цветовой личностный тест: практ. пособие / В.В. Драгунский. – М., Минск., 2005. – 448 с.
3. Эткинд, А.М. Цветовой тест отношений / А.М. Эткинд // Общая психодиагностика: Основы психодиагностики, немедицинской психотерапии и психологического консультирования. – М., 1987. – С. 221 – 227.
4. Ениколопов, С.Н. Апробация методики «Цвет – Форма – Люшер» на клинической группе больных бронхиальной астмой / С.Н. Ениколопов, Е.И. Шикова // Вестн. психосоц. и коррекционно-реабилитационной работы. – 2000. – № 3. – С. 18 – 26.
5. Собчик, Л.Н. МЦВ – метод цветовых выборов. Модифицированный восьмицветовой тест Люшера. Практическое руководство / Л.Н. Собчик. – СПб, 2001. – 112 с.
6. Люшер, М. Оценка личности посредством выбора цвета / М. Люшер // Цветовой личностный тест: практ. пособие. – М., Минск: 2005. – С. 172 – 208.
7. Кокина, А.Г. Биологическая оценка питьевых вод Белоруссии / А.Г. Кокина // Здравоохранение Белоруссии. 1985. – № 6. – С. 28 – 30.
8. Лукашев, К.И. Гидрогеохимические провинции / К.И. Лукашев, П.А. Киселев // Докл. АН БССР. – 1964. – Т. 8. – № 5. – С. 512 – 515.
9. Лукашев, К.И. Геохимические процессы в ландшафтах Белоруссии / К.И. Лукашев, И.К. Вадковская. – Минск, 1975. – 261 с.
10. Полина, Н.И. Результаты психологического тестирования методом М. Люшера школьников Беларуси / Н.И. Полина // Актуальные вопросы антропологии. – Вып. 2. – НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2008. – С. 301 – 305.
11. Полина, Н.И. Некоторые психологические характеристики белорусских школьников (по данным теста М. Люшера) / Н.И. Полина // Актуальные вопросы антропологии: Сборник научных трудов. Вып. 3. / Институт истории НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2008б. – С. 89 – 95.
12. Полина, Н.И. Региональные особенности распределения некоторых показателей цветовых предпочтений у детей и подростков / Н.И. Полина // Актуальные вопросы антропологии: Сборник научных трудов. Вып. 4. / Институт истории НАН Беларуси. – Минск: «Беларуская навука», 2009. – С. 194 – 207.

ИЗМЕНЕНИЯ НЕКОТОРЫХ АНТРОПОМЕТРИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ У ШКОЛЬНИКОВ Г. ПОЛОЦКА ЗА ПОСЛЕДНИЕ ДЕСЯТИЛЕТИЯ (С 1984 ПО 2002 гг.)[3]

д-р биол. наук И.И. САЛИВОН
(Институт истории НАН Беларуси, Минск)

В 1984 и 2002 гг. исследованы три возрастные группы (8, 13 и 17 лет) учащихся средних школ в городе Полоцке. Сравнительный анализ антропометрических показателей у исследованных в разные годы ровесников позволил охаракте-

[3] Работа выполнена при финансовой поддержке международного гранта РГНФ-БРФФИ № Г11РПЛ-005 от 15.04.2011 г. «Антропология древнего и современного населения Полоцкой земли»

ризовать произошедшие за последние 20 лет основные изменения их морфологического статуса. Установлено, что на рубеже XX – XXI столетий у детей, подростков, юношей и девушек г. Полоцка темпы акселерации снизились. Грацилизация скелета проявилась в повышении частоты лептосомных вариантов телосложения, особенно среди девочек и девушек, в небольшом сокращении окружности груди, более выраженном у мальчиков и юношей. Во всех исследованных современных половозрастных группах учащихся увеличился продольный диаметр головы и сократился ее поперечный диаметр, вследствие чего на статистически значимом уровне уменьшилась величина головного указателя. Изменение формы мозгового отдела черепа свидетельствует о начавшемся процессе дебрахикефализации.

Введение. В основе формообразования лежит реализации генетической программы развития индивидуума в определенных условиях среды. Формирующееся телосложение зависит от генетически детерминированного своеобразия нейро-гуморальной регуляции обменных процессов в процессе роста и созревания организма. При высоких темпах развития современной постиндустрильной цивилизации природные и социальные условия жизнедеятельности оказывают все более сильное давление на адаптивные возможности организма людей, особенно на восходящей стадии онтогенеза. Поэтому во многих странах приоритетным направлением медико-биологических исследований стал постоянный мониторинг физического развития детей и подростков.

Материал и методы исследования. В 1984 и 2002 гг. автором статьи по широкой антропометрической программе были исследованы три возрастные группы школьников города Полоцка – 8 лет (после первого ускорения роста), 13 лет (девочки после пубертатного ускорения роста и мальчики в начале пубертатного ускорения роста), 17 лет (на завершающем этапе полового созревания). Всего исследовано детей и подростков 1016, из них в 1984 г. 623 (315 мальчиков и 308 девочек) и в 2002 г. благодаря поддержке ФФИ Республики Беларусь 393 школьника (194 мальчика и 199 девочек). По разработанной нами методике (Саливон, Полина, 2003), учитывающий комплекс наиболее информативных размерных показателей, характеризующих форму грудной клетки, степень развития скелета и подкожного жироотложения, было выделено 7 типов телосложения по степени нарастания выраженности признаков [1]. Четыре контрастных варианта представлены двумя тонкосложенными со слабым жироотложением **(лептосомные**) – астенизированным лептосомным **(АстЛ),** лептосомным **(Л),** а также двумя крупносложенными с повышенным жироотложением **(гиперсомные) –** гиперсомным **(Г)** и ожиревшим гиперсомным **(АдГ).** К среднесложенным **(мезосомным)** вариантам отнесены собственно мезосомный **(М)** и два переходных варианта – мезолептосомный **(МЛ)** и мезогиперсомный **(МГ).**

Достоверности межгрупповых различий по антропометрическим показателям рассчитаны с помощью t-критерия Стьюдента.

Обсуждение результатов исследования. В таблице 1 представлены изменения частот встречаемости вариантов соматотипов, произошедшие за последние 20 лет.

При сравнении структуры распределения типов телосложения (соматотипов) в объединенных (8+13+17 лет) возрастных группах 1984 и 2002 гг. оказалось, что среди современных мальчиков и юношей возросла частота лептосомного типа телосложения (АстЛ+Л) до 12,9 % против 9,5 % предшествующего периода, а также гиперсомного – до 25,3 % против 20 % в 1984 г. Соответственно, сократилась частота мезосомных соматотипов (МЛ+М+МГ) до 61,8 % против 70,5 % в 1984 г.

Среди девочек и девушек в начале XXI ст. при сокращении мезосомных (56,3 % против 64,3 % в 1984 г.) и гиперсомных (17,1 % против 22,7 % соответственно) вариантов в два раза увеличилась частота лептосомных (26,6 % против 13 %). Разумеется, выявленная лептосомизация женского организма не может быть только следствием соблюдения девушками диеты. Ведь у них не только понижено подкожное жироотложение, но сформировалось еще и более тонкое строение скелета.

Таблица 1

Процентное распределение частот встречаемости типов телосложения в разные годы исследования

Типы телосложения	1984 г.						2002 г.					
	8 лет		13 лет		17 лет		8 лет		13 лет		17 лет	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Мальчики												
АстЛ	8	**7,5**	2	**1,9**	3	**2,9**	4	**6,9**	0	**0**	3	**4,7**
Л	6	**5,6**	5	**4,7**	6	**5,9**	2	**3,4**	6	**8,3**	10	**15,6**
МЛ	23	**21,5**	18	**17,1**	18	**17,6**	5	**8,6**	16	**22,2**	23	**35,9**
М	31	**29,0**	39	**36,8**	35	**34,6**	9	**15,5**	21	**29,2**	12	**18,8**
МГ	15	**14,0**	17	**16,0**	26	**25,5**	13	**22,4**	15	**20,8**	6	**9,4**
Г	8	**7,5**	9	**8,5**	9	**8,8**	11	**19,0**	5	**6,9**	4	**6,3**
АдГ	16	**15,0**	16	**15,1**	5	**4,9**	14	**24,1**	9	**12,5**	6	**9,4**
Девочки												
АстЛ	2	**2,0**	9	**8,7**	5	**4,9**	4	**7,1**	8	**11,1**	12	**16,9**
Л	8	**7,8**	10	**9,6**	6	**5,9**	10	**17,9**	10	**13,9**	9	**12,7**
МЛ	16	**15,7**	14	**13,5**	20	**19,6**	12	**21,9**	13	**18,1**	15	**21,1**
М	38	**37,3**	39	**37,5**	22	**21,6**	10	**17,9**	13	**18,1**	15	**21,1**
МГ	13	**12,7**	16	**15,4**	20	**19,6**	10	**17,9**	11	**15,3**	13	**18,3**

Г	9	**8,8**	3	**2,9**	12	**11,8**	6	**10,7**	5	**6,9**	5	**7,0**
АдГ	16	**15,7**	13	**12,5**	17	**16,7**	4	**7,1**	12	**16,7**	2	**2,8**

Сравнение средних арифметических величин тотальных размеров тела, т. е. его длины и окружности груди, в хронологически разновременных выборках учащихся Полоцка позволило определить замедление темпов увеличения длины тела в начале XXI столетия (рис. 1 и 2). На динамике во времени процесса формирования грудной клетки отчетливо отразился процесс грацилизации современного поколения. У детей обоего пола во всех возрастных группах заметно уменьшилась окружность грудной клетки.

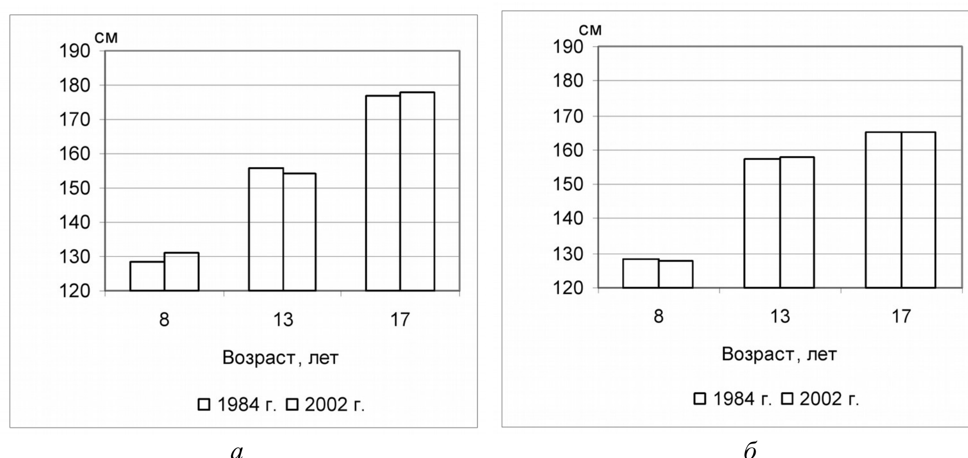

а *б*

Рис. 1. Изменения во времени длины тела (см) у школьников Полоцка: *а* – мальчики, *б* – девочки

Исключением являются только 8-летние мальчики 2002 г. У них средняя арифметическая величина окружности груди немного превышает таковую у ровесников 1980-х гг. В данном случае на среднегрупповую величину окружности груди повлияла в полтора раза бóльшая, чем среди ровесников 1980-х гг., частота крупносложенных соматотипов (АдГ) с повышенным жироотложением – 24,1 % против 15 %. Для детей этого типа телосложения характерна большая окружность грудной клетки.

Продольные размеры головы и лица связаны положительной корреляцией с длиной тела, поэтому соответственно несколько большей высокорослости школьников 2000-х гг. у них увеличились продольный диаметр головы, а также физиономическая и морфологическая высота лица.

Особый интерес представляет изменение формы головы вследствие изменения соотношения продольного и поперечного ее диаметров (рис. 3).

Во всех возрастных группах головной указатель, то есть процентное отношение поперечного диаметра головы к продольному диаметру, стало достоверно меньше ***(P < 0,001***)*** у современных школьников обоего пола (табл. 2). Такая трансформация мозгового отдела головы стала возможна за счет увеличения ее продольного диаметра при одновременном сокращении поперечного (рис. 4 и 5).

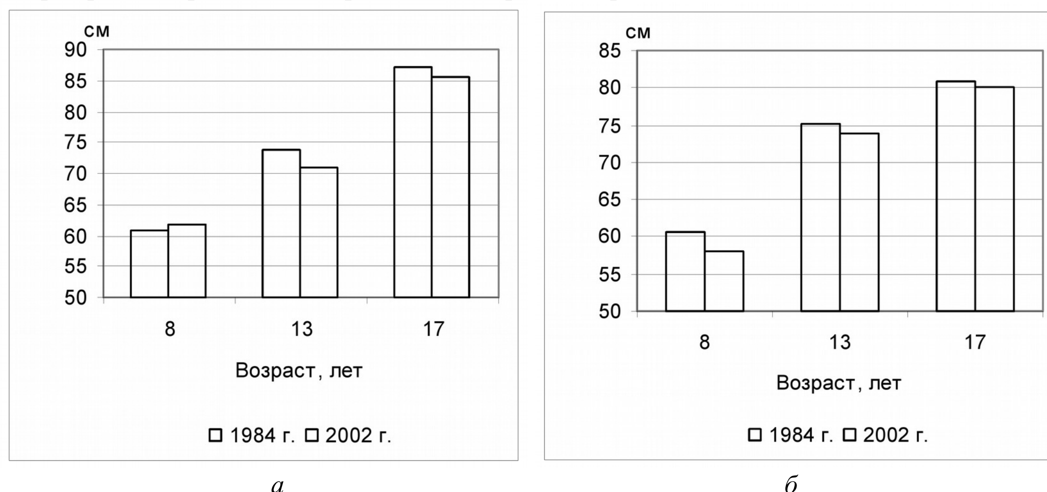

а *б*

Рис. 2. Изменения во времени окружности груди (см) у школьников Полоцка: *а* – мальчики, *б* – девочки

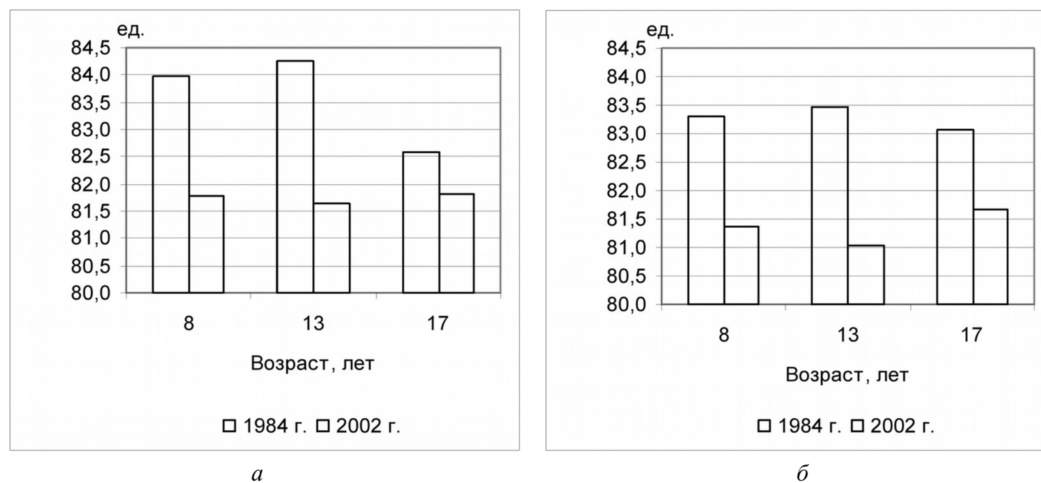

Рис. 3. Изменения во времени головного указателя (ед) у школьников Полоцка: *а* – мальчики, *б* – девочки

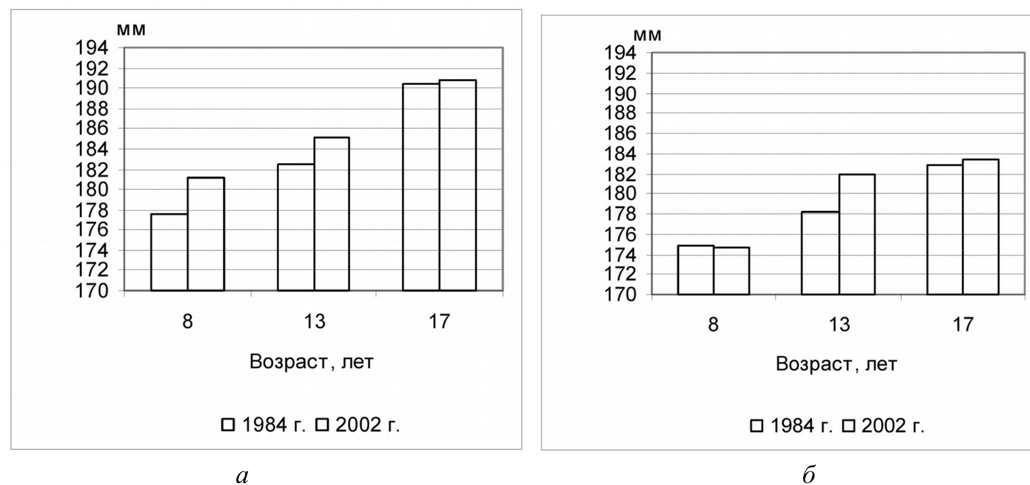

Рис. 4. Изменения во времени продольного диаметра головы (см) у школьников Полоцка: *а* – мальчики, *б* – девочки

В выборке школьников мужского пола этот процесс дебрахикефализации произошел в основном за счет существенного увеличения продольного диаметра, а у школьниц – преимущественно за счет сокращения поперечного диаметра головы.

Таблица 2

Достоверности различий по антропометрическим показателям между исследованными в 1984 и 2002 гг. школьниками г. Полоцка

Признаки	Мальчики		Девочки	
	1984 г.	2002 г.	1984 г.	2002 г.
8 лет				
Длина тела, см	128,54	130,88**	128,24	127,73
Окружность груди, мм	609,06	615,78	606,70	579,77***
Окружность головы, мм	523,12	528,41*	512,25	513,30
Продольный диаметр головы, мм	177,63	181,07***	174,81	174,68
Поперечный диаметр головы, мм	148,99	147,93	145,49	142,00***
Головной указатель, ед.	83,96	81,78***	83,30	81,37**
Ширина лба, мм	102,99	104,09	101,65	100,64
Лобно-поперечный указатель, ед.	69,16	70,37***	69,91	70,92**
Скуловой диаметр, мм	123,00	124,47*	121,96	120,43*
Нижнечелюстной диаметр, мм	96,04	97,86*	94,89	94,61

Нижнечелюстно-скуловой указатель, ед.	78,09	78,63	77,81	78,58
Физиономическая высота лица, мм	159,34	163,98***	156,16	162,16***
Морфологическая высота лица, мм	103,47	105,22*	100,78	103,09**
Морфологический указатель, ед	84,18	84,61	82,69	85,67***
13 лет				
Длина тела, см	156,01	154,25	157,35	158,10
Окружность груди, мм	737,58	710,54***	750,85	737,70
Окружность головы, мм	644,34	543,31	534,52	539,47
Продольный диаметр головы, мм	182,44	185,04**	178,20	181,93**
Поперечный диаметр головы, мм	153,58	150,92***	148,60	147,27***
Головной указатель, ед.	84,26	81,63**	83,45	81,03**
Ширина лба, мм	106,63	106,85	104,73	106,16
Лобно-поперечный указатель, ед.	69,46	70,82***	70,51	72,09***
Скуловой диаметр, мм	132,36	131,72	129,35	130,03
Нижнечелюстной диаметр, мм	104,51	102,21	100,57	100,90
Нижнечелюстно-скуловой указатель, ед.	78,98	77,60	77,77	77,61
Физиономическая высота лица, мм	170,89	173,79*	168,07	171,55**
Морфологическая высота лица, мм	112,62	112,81	110,46	111,18
Морфологический указатель, ед	85,15	85,67	85,45	85,59
17 лет				
Длина тела, см	176,66	178,05	164,86	164,99
Окружность груди, мм	873,39	853,57	809,14	801,06
Окружность головы, мм	569,04	564,66*	551,54	548,73
Продольный диаметр головы, мм	190,39	190,75	182,92	183,41
Поперечный диаметр головы, мм	157,11	155,86	151,82	149,55**
Головной указатель, ед.	82,59	81,80	83,06	81,66*
Ширина лба, мм	111,17	111,49	107,66	108,48
Лобно-поперечный указатель, ед.	70,80	71,58	70,94	72,58***
Скуловой диаметр, мм	140,11	140,46	135,32	134,82
Нижнечелюстной диаметр, мм	108,98	107,14*	105,25	103,75*
Нижнечелюстно-скуловой указатель, ед.	77,81	76,31***	77,80	76,97*
Физиономическая высота лица, мм	184,29	182,82	171,89	175,32**
Морфологическая высота лица, мм	123,37	121,52	114,24	114,96
Морфологический указатель, ед	88,11	86,59*	84,48	85,33
Примечание: * – при *P<0.05*; ** – при *P<0.01*; *** – при *P<0.001*				

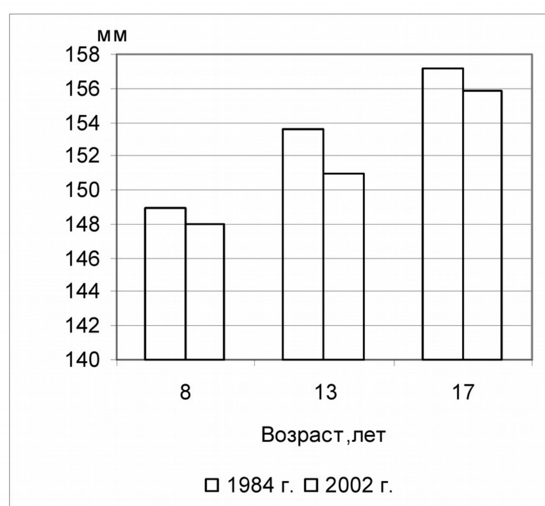

а

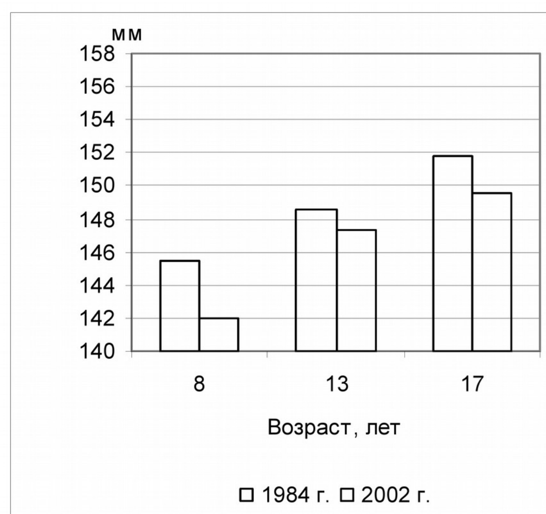

б

Рис. 5. Изменения во времени поперечного диаметра головы (см) у школьников Полоцка: *а* – мальчики, *б* – девочки

Обобщая результаты анализа изменений во времени анировометрических показателей у школьников г. Полоцка, можно сделать следующие выводы.

1. На рубеже XX – XXI столетий у детей, подростков, юношей и девушек г. Полоцка снизились темпы акселерации и продолжалась грацилизация скелета.

2. Учитывая то, что специфика формирующих тип телосложения обменных процессов в значительной степени детерминирована генетически, сокращение частоты встречаемости среднесложенных вариантов телосложения среди учащихся мужского пола за счет сдвига в сторону повышения частот крайних вариантов, возможно, свидетельствует о слабом проявлении дизруптивного отбора генотипов в дискомфортных условиях среды.

3. Увеличение в два раза тонкосложенных вариантов телосложения среди современных школьниц г. Полоцка тоже отражает влияние неблагоприятных условий среды на формирование их организма.

4. Наблюдающаяся среди подрастающего на рубеже XX – XXI столетий поколения Полоцка статистически значимая структурная перестройка вместилища мозга (головы) вследствие выраженного процесса дебрахикефализации в совокупности с явлениями грацилизации скелета аналогичны процессам, происходящим в ряде европейских стран [1 – 6]. Это явление может быть следствием глобально нарастающего давления факторов среды, провоцирующего интенсификации микроэволюционных процессов в современных популяциях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Саливон, И.И. Количественный подход к определению типов телосложения у школьников / И.И. Саливон, Н.И. Полина. – Минск: Технопринт – 2003. – 40 с.
2. Година, Е.З. Секулярный тренд: история и перспектива / Е.З. Година // Физиология человека. – 2009. – Т. 35 – № 6. – С. – 128 – 135.
3. Помазанов, Н.Н. Морфотипологические особенности дебрахикефализации населения центральной Беларуси / Н.Н. Помазанов, И.И. Саливон // Вестник Московского университета. – Серия XXIII – антропология – № 1 – 2010. – С. 66 – 75.
4. Саливон, И.И. Процесс формирования пропорций мозгового отдела черепа у школьников Беларуси в начале 1980-х и 2000-х гг. / И.И. Саливон // Актуальные вопросы антропологии: Сборник научных трудов. – Вып. 3 / Институт истории НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика. – 2008. – С. 19 – 30.
5. Саливон, И.И. Некоторые структурные изменения головы населения Беларуси на рубеже XX – XXI столетий / И.И. Саливон // Человек: Его биологическая и социальная история / Труды Международной конференции, посвященной 80-летию академика РАН В.П. Алексеева (Четвертые Алексеевские чтения) – г. Москва, 9 – 12 ноября 2009 г. – М. – 2010. – Т. 2. – С. 40 – 46.
6. Tanner, J.M. Growth as a mirror of the condition of society Secular trends and class distinctions / J.M. Tanner // Human Growth. A Multidisciplinary review / Ed. A. Demirjan. London and Philadelphia: Taylor & Francis. – 1986. – P. 3.

ВНУТРИГРУППОВАЯ ИЗМЕНЧИВОСТЬ РАСПРЕДЕЛЕНИЙ ФОРМЫ ЧЕРЕПА В КРАНИОЛОГИЧЕСКИХ СЕРИЯХ БЕЛОРУСОВ XVIII – XIX вв.[4]

д-р биол. наук И.И. САЛИВОН, Н.Н. ПОМАЗАНОВ
(Институт истории НАН Беларуси, Минск)

У мужчин различия в частотах встречаемости краниотипов среди старшего и младшего поколений проявились за счет изменения преимущественно продольного диаметра черепа. Среди старшего поколения, по сравнению с младшим, преобладали среднедлинные краниотипы. У женщин различия между аналогичными группами выразились в стопроцентной встречаемости среди старшего поколения форм с низким сводом черепа.

Выявление закономерностей пространственной организации черепа человека как целостной конструкции и системно-структурный анализ ряда его показателей представляет практический и теоретический интерес как для исследований в области анатомии и морфологии человека, так и в исторической антропологии.

Русский антрополог А.П. Богданов [1] впервые установил изменение формы мозгового отдела черепа у славянского населения Восточно-Европейской равнины, происходившее на протяжении II тыс. н.э. за счет укорочения продольного диаметра и расширения поперечного. В дальнейшем на обширнейшем материале это положение было подтверждено исследованиями российских антропологов [2, 3 – 4]. Учитывая направленный харак-

[4] Работа выполнена при финансовой поддержке международного гранта РГНФ-БРФФИ № Г10Р031-005 от 01.05.2010 г. «Комплексное изучение древнего населения Беларуси в свете этнической истории славян»

тер этого процесса в длинном ряду поколений (начиная с неолита), российский антрополог Г.Ф. Дебец отнес их к эпохальным [4]. Направленному во времени процессу изменения формы черепа, выразившемуся в уменьшении у более позднего населения частоты долихокранных форм, он дал название «брахикефализация», а уменьшению по направлению к современности массивности скелета – «грацилизация». Аналогичные изменения были установлены и для населения II тыс. н. э на территории Беларуси [5].

Среди антропологических характеристик формы тела у ископаемого населения *черепной указатель* является одним из дифференцирующих характеристик в расовой классификации. Он представляет собой соотношение поперечного (*diameter transversalis*) и продольного (*d. antero-posterior*) диаметров черепа. Данный морфологический показатель формы мозгового отдела черепа был предложен шведским анатомом и антропологом Андерсом Ретциусом (*A. Retzius*) в 1842 г. для внутри- и межгруппового сравнения при различных исследованиях по морфологии человека [6].

Однако венгерский антрополог А. Терек (*A. Török*), сделавший еще в начале XX века основательное исследование вариабельности данного указателя и составляющих его антропометрических размеров, одним из первых обратил внимание на недостатки черепного указателя [7]. Хотя черепной указатель и дает представление о внешнем сходстве контуров черепа, он не отражает всего многообразия сочетаний определяющих его форму элементов. Одинаковый черепной указатель на индивидуальном, а тем более на среднегрупповом, уровнях еще не свидетельствует о единообразии форм черепа. Поэтому морфологический анализ помимо черепного указателя целесообразно дополнить классификацией форм черепа, основанной на рубрикации абсолютных размеров черепных диаметров – продольного, поперечного и высотного [8].

Выявление более тонких особенностей морфологической изменчивости в палеопопуляциях с территории Беларуси с использование морфотипологического подхода является целью данного антропологического исследования.

Основой настоящего исследования послужила краниологическая коллекция серии черепов из сельских кладбищ XVIII – XIX в.в. с территории Беларуси, собранная И.И. Саливон в 1966 – 1969 гг.: 81 мужских черепов и 83 – женских. Раскопки проводились в следующих населённых пунктах: д. Лукомль Витебской области, д. Гловсевичи Гродненской области, д.д. Носилово и Прусы Минской области, д. Губичи Гомельской области.

Краниологический анализ был основан на различиях частот краниотипов у мужчин и женщин в двух условных поколениях *adultus* (молодые, от 18 – 22 до 30 – 35 лет) и *maturus* (зрелые, от 33 до 54 лет).

При изучении морфотипологических особенностей формы черепа в палеопопуляциях с территории Беларуси мы руководствовались классификацией, предложенной В.В. Бунаком [8] (табл. 1).

Из двадцати семи возможных вариантов морфотипов черепов (согласно схемы В.В. Бунака, 1922) в белорусских краниологических сериях XVIII – XIX в.в. присутствуют десять (рис. 1): узкий короткий низкий (стеноидно-брахиоидно-катоидный, *sbc*), узкий среднедлинный низкий (стеноидно-мезоидно-катоидный, *smc*), среднеширокий короткий низкий (параэуроидно-брахиоидно-катоидный, *pbc*), среднеширокий среднедлинный низкий (параэуроидно-мезоидно-катоидный, *pmc*), среднеширокий длинный низкий (параэуроидно-долихоидно-катоидный, *pdc*), среднеширокий короткий средневысокий (параэуроидно-брахиоидно-ортоидный, *pbo*), среднеширокий среднедлинный средневысокий (параэуроидно-мезоидно-ортоидный, *pmo*), среднеширокий длинный средневысокий (параэуроидно-долихоидно ортоидный, *pdo*), среднеширокий среднедлинный высокий (параэуроидно-мезоидно-гипсиоидный, *pmh*), широкий среднедлинный средневысокий (эуроидно-мезоидно ортоидный, *emo*).

Таблица 1

Рубрикация морфологических типов головы с краниометрическими диапазонами (по В.В. Бунаку, 1922)

Диаметры черепа, мм	Градация размеров		
	малый	средний	большой
	Морфотипы		
Поперечный	***s*** *стеноидный* узкий М. 101 – 130 (М. 131 – 137) Ж. 101 – 124 (Ж. 125 – 131)	***p*** *параэуроидный* среднеширокий М. 131 – 150 (М. 138 – 144) Ж. 125 – 144 (Ж. 132 – 138)	***e*** *эуроидный* *широкий* М. 151 – 173 (М. 145 – 150) Ж. 145 – 173 (Ж. 139 – 144)
Продольный	***b*** *брахиоидный* короткий М. 143 – 170 (М. 171 – 176) Ж. 143 – 162 (Ж. 163 – 168)	***m*** *мезоидный* среднедлинный М. 171 – 188 (М. 177 – 182) Ж. 163 – 179 (Ж. 169 – 174)	***d*** *долихоидный* длинный М. 189 – 224 (М. 183 – 188) Ж. 180 – 196 (Ж. 175 – 179)
Высотный *(ba–br)*	***c*** *катоидный* низкий	***o*** *ортоидный* средневысокий	***h*** *гипсиоидный* высокий

	М. 102 – 127 (М. 128 – 132) Ж. 102 – 122 (Ж. 123 – 127)	М. 128 – 142 (М. 133 – 137) Ж. 123 – 136 (Ж. 128 – 132)	М. 143 – 157 (М. 138 – 142) Ж. 137 – 157 (Ж. 133 – 136)
Примечание: М., Ж. – мужской и женский пол соответственно. В скобках приводятся границы морфотипов, образованных делением мезоидных, параэуроидных и ортоидных морфологических типов черепа у мужчин и женщин.			

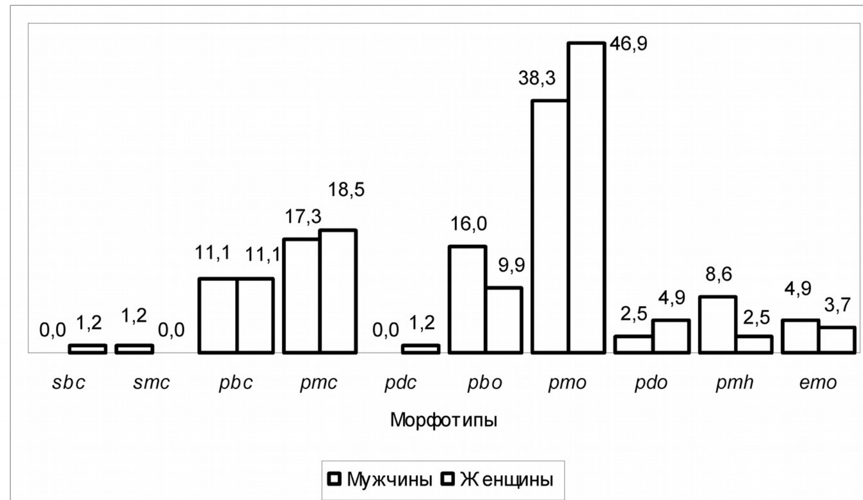

Рис. 1. Процентное распределение частот встречаемости морфотипов черепа среди мужчин и женщин в выборке населения с территории Беларуси в XVIII – XIX вв.

По среднегрупповым размерам (суммарно *adultus* и *maturus)* и мужская и женская выборки относятся к среднеширокому среднедлинному средневысокому морфотипу черепа (*pmo*). В распределении совокупности частот морфотипов среди женских и мужских серий имеются достоверные различия ($P < 0{,}05$), но статистически значимых различий по частотам отдельных морфотипов не выявлено. Отсутствуют у мужчин узкий короткий низкий (*sbc*), а у женщин – узкий среднедлинный низкий морфотипы черепов (*smc*).

Дальнейший краниологический анализ был основан на различиях частот морфотипов черепов у мужчин и женщин в двух условных поколениях *adultus* (молодые) и *maturus* (зрелые).

Поскольку бóльшая часть мужских и женских черепов сосредоточена в пределах среднеширокого среднедлинного средневысокого морфотипа, длиннотный, широтный и высотный размеры этих черепов также были разделена на три традиционные градации – малые, средние, большие. – и внутри данной выборки были дополнительно выделены морфотипы черепов второго порядка.

Отмечены также достоверные различия ($P < 0{,}01$) в распределении частот морфотипов черепов среди поколениий *adultus* и *maturus* в мужской выборке (табл. 2).

Таблица 2

Процентное распределение морфотипов черепа среди мужчин разных поколений в краниологической серии XVIII – XIX вв. с территории Беларуси

Морфотип	*Adultus*	*Maturus*
Ширина		
Узкий	10,0	0,0
Среднеширокий	30,0	45,5
Широкий	60,0	54,5
Длина		
Короткий	50,0	18,1
Среднедлинный	10,0	45,5*
Длинный	40,0	54,5
Высота		
Низкий	45,0	45,5
Средневысокий	40,0	36,4
Высокий	15,0	18,1
*P<0,05		

При сравнении частот отдельных групп краниотипов отмечены достоверные различия по совокупности частот среднеднедлинных морфотипов ($P < 0{,}05$). В группе *maturus* частота этих морфотипов более, чем в четыре раза превышает их частоту в группе *adultus*.

По среднегрупповым характеристикам размеров, относящиеся к поколению *adultus* черепа можно охарактеризовать как широкие короткие низкие (эуроидно-брахиоидно-катоидные, *ebc*). В отличие от *adultus*, черепа *maturus* по тем же характеристикам относятся к широкому среднедлинному низкому (эуроидно-мезоидно-катоидный, *emc*) морфотипу. То есть, черепа *maturus* более длинноголовые, чем черепа *adultus*.

Статистически значимые различия ($P = 0{,}001$) зафиксированы и в распределении частот морфотипов черепов среди женщин в поколениях *adultus* и *maturus* (табл. 3).

Таблица 3

Процентное распределение частот встречаемости морфотипов черепа среди женщин разных поколений в краниологической серии XVIII – XIX вв. с территории Беларуси

Морфотип	*Adultus*	*Maturus*
Ширина		
Узкий	11,6	25,0
Среднеширокий	47,0	75,0
Широкий	41,4	0,0
Длина		
Короткий	29,4	0,0
Среднедлинный	44,0	75,0
Длинный	23,4	25,0
Высота		
Низкий	46,9	100,0*
Средневысокий	49,9	0,0
Высокий	3,2	0,0
*P<0,05		

При сравнении частот отдельных групп морфологических типов черепа среди женщин двух поколений, отмечены достоверные различия по совокупности частот низкоголовых морфотипов ($P < 0{,}05$). В группе *adultus* частота низкоголовых морфотипов более, чем в два раза превышает частоту данных морфотипов в группе *maturus*.

По среднегрупповым размерам черепа, относящихся к поколению *adultus,* можно охарактеризовать как среднеширокие среднедлинные средневысокие (параэуроидно-мезоидно-ортоидные, *pmo*). В отличие от *adultus*, черепа *maturus* относятся к среднеширокому среднедлинному низкому (параэуроидно-мезоидно-катоидный, *pmc*) краниотипу. То есть, черепа *maturus* более низкоголовые, чем черепа *adultus*. Возможно, что выявленная картина различий связана с незначительной численностью черепов поколения *maturus*.

Таким образом, в суммарной выборке, не учитывающей возрастную категорию, по совокупности типологической характеристики форм мозгового отдела черепа, оценка которых проводилась по классификационной схеме В.В. Бунака (1922), выявлены достоверные межполовые различия.

Кроме того, у мужчин межпоколенные различия в частотах встречаемости краниотипов среди старшего и младшего поколений проявились за счет преимущественно продольного диаметра. Среди старшего поколения на достоверном уровне преобладали среднедлинные варианты. У женщин различия между аналогичными группами выразились в стопроцентной встречаемости среди старшего поколения форм с низким сводом черепа.

По всей видимости, зафиксированные особенности межпоколенной изменчивости формы черепа на фоне эпохального процесса брахикефализации у населения на территории Беларуси отражают проявления периодически повторяющихся межпоколенных колебаний популяционных значений головного указателя.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bogdanov, A. Quelle est la rase plus ancienne de la Russie centrale / A. Bogdanov // Congr. Intern. d'arch. et d'antr. – T. I. – Москва, 1892.
2. Алексеева, Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии / Т.И. Алексеева. – М., 1973. – 329 с.
3. Бунак, В.В. Структурные изменения черепа в процессе брахикефализации / В.В. Бунак // Труды V Всесоюзного съезда анатомов, гистологов, эмбриологов. – Москва, 1951. – С. 116 – 120.
4. Дебец, Г.Ф. Палеоантропология СССР / Г.Ф. Дебец // Тр. Ин-та этнографии. – Т. IV – М., 1948. – 392 с.
5. Саливон, И.И. Межпоколенная изменчивость некоторых структурных особенностей черепа у населения Беларуси в свете эпохальных процессов / И.И. Саливон // Вестник антропологии. – Альманах. – Т. 4 – Москва, 1998. – С. 103 – 114.

6. Retzius, A. On formen of nordboernes cranier. Forhandlinger vid de skandin / A. Retzius // Naturfors. – Karnes, 1842.
7. Török, A. Versuch einer systematischem Charact. der Kephalindex / A. Török // Arch. f. Anthr. – Bd. 4, 1906.
8. Бунак, В.В. Основные морфологические типы черепа человека и их эволюция / В.В. Бунак // Русский антропологический журнал. – 1922, Т. 12, кн. 1 – 2. – С. 6 – 57.

КОМПЛЕКСНЫЕ АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ПОЛОЦКОЙ ЗЕМЛИ: НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ[5]

д-р мед. наук Л.И. ТЕГАКО
(Институт истории НАН Беларуси, Минск)

В 1974 – 1978 гг. сотрудники отдела антропологии АН БССР исследовали население Новолукомля, Новополоцка, Постав, а также сельских жителей Чашникского, Ушачского, Городокского и Поставского районов по комплексной программе, включавшей антропометрические показатели, генетические маркеры, движение населения. В этот же период было начато изучение древнего населения региона. За прошедшее с момента исследования время значительно изменилась окружающая среда. К современным неблагоприятным факторам среды, изменяющим уровень здоровья, дееспособность и адаптивный потенциал населения, относятся возрастающие антропогенные нагрузки, связанные с урбанизацией и техническим прогрессом. В связи с этим определены цели и задачи исследования по теме «Антропология древнего и современного населения Полоцкой земли», в ходе которого будет проводиться комплексное изучение изменчивости гено-демографической структуры и соматических показателей населения в связи с процессами адаптации к меняющимся условиям среды.

Полоцкая земля как регион издавна привлекала внимание ученых разного профиля. Однако объектом антропологических исследований эта территория стала лишь в 70-х годах ХХ века.

В течение 1974 – 1978 годов сотрудники отдела антропологии исследовали население развивающихся городов и отдельных сельских районов. Исследованиями были охвачены гг. Новолукомль, Новополоцк, Поставы, а также сельские жители Чашникского, Ушачского, Городокского и Поставского районов. Комплексная программа исследований включала антропометрические показатели, генетические маркеры, движение населения как признак демографической стабильности. Было начато изучение также древнего населения (раскопки у д. Старый Лукомль и некоторые другие). В дальнейшем палеоантропологические исследования были продолжены с включением новых показателей О.А. Емельянчик.

За прошедшее от моментов исследования время значительно изменилась окружающая среда, что не только связано с Чернобыльской катастрофой, но и рядом других факторов, нарушивших стабильное существование многих людей. К современным неблагоприятным факторам среды, изменяющим уровень здоровья, дееспособность и адаптивный потенциал молодежи, относятся возрастающие антропогенные нагрузки, связанные с урбанизацией и техническим прогрессом. Неблагоприятная экологическая обстановка во многих районах республики вызвала не только рост общей соматической заболеваемости, но и нарушения психического здоровья.

Комплексные антропологические исследования, включающие антропометрические показатели, генетические и морфологические маркеры, наиболее информативные психологические тесты позволят количественно охарактеризовать уровень здоровья, установить межсистемные связи организма и их роль в патологической изменчивости. Постоянное наблюдение за физическим развитием детей и молодежи дает возможность проследить адаптивную изменчивость физического развития, процессов роста и уровня здоровья.

Это обуславливает необходимость периодического обновления нормативных таблиц и стандартов физического развития. Мировой опыт наблюдения изменчивости процессов роста и развития свидетельствует, что нормативные таблицы следует разрабатывать каждые 5, максимум 10 лет.

В последние 2 года (2009 – 2010 гг.) сотрудники отдела антропологии и экологии Института истории НАН Беларуси совместно с российскими учеными Института антропологии МГУ проводили исследования по теме «Биологические и социальные факторы адаптации детей и молодежи Беларуси и России в современных условиях супериндустриального и урбанизированного общества». Обследовались ученики и студенты гг. Москвы, Минска, Гродно, Гомеля.

В результате исследования было выявлено напряжение адаптационных процессов, связанное с показателем урбанизации и индустриализации. Свидетельством тому являются результаты сравнений полученных данных гг. Москвы (10562099 жителей) и Минска (1838200 жителей). Напряженность адаптационного процесса проявляется в сдвигах основных показателей физического развития – длины и массы тела. Наряду со стабилизацией длины тела происходит увеличение массы тела и частоты встречаемости

[5] Работа проводится по гранту РГНФ-БРФФИ № Г11РПЛ-005 от 15.04.2011 «Антропология древнего и современного населения Полоцкой земли».

студентов и школьников с пониженным и низким физическим развитием, частота которого у девушек достигает 35 %, у юношей – 40 %.

У школьниц г. Минска происходит уменьшение удельного веса учащихся со средними показателями массы, длины тела и окружности грудной клетки. Уменьшение количества детей со средними показателями физического развитиями сопровождается в большинстве случаев увеличением крайних вариантов – с низкими и высокими показателями. Среди обследованных в 2009 – 2010 гг. учащихся г. Минска по сравнению с обследованными в 1998 г. более чем в 2 раза увеличивается количество детей с недостатком массы тела 1 степени (в 16 лет – с 3,3 % до 8,7 %, в 17 лет с 5,5 % до 10,5 %). Также увеличивается количество 17-летних девочек со значением индекса массы тела, указывающего на ее избыточность. Дети с недостаточной и избыточной массой тела рассматриваются как группа риска по сердечно-сосудистым заболеваниям.

Данные по локальной популяции студенческой молодежи г. Гродно свидетельствует о происходящей грациализации тела – сокращении грудной клетки, в результате чего строение тела становится более тонким.

Скрининг оценка адаптационного потенциала, произведенная на основании изучения показателей физического развития, сердечно-сосудистой системы и психофизических механизмов адаптации по методу Р.М. Баевского подтверждает напряжение механизмов функциональной адаптации, возрастание которых связано со степенью урбанизации.

Пониженным и критическим уровнями психоэмоциональных адаптационных возможностей характеризуется около 25 % старшеклассников, проявление которых неравномерно распределено в мужской и женской выборках. Полученные результаты свидетельствуют о различии между полами в проявлении тревожности по различным факторам всех проведенных психологических тестов. Показатели тревожности у юношей несколько сдвинуты в сторону более высоких значений по сравнению с девушками, что говорит о некотором снижении психоэмоциональной адаптации у представителей мужской части выборки.

По данным, полученным российскими исполнителями проекта, использовавших при исследованиях молодежи гг. Москвы и Минска иридоскоп И-5 выявлено повышение частоты встречаемости нарушений остроты зрения у юношей и девушек со смешанными и светлыми глазами, а также у представителей радиального и радиально-волнистого иридогенетических конституциональных типов.

Проанализированы корреляционные связи по трем группам признаков – морфологическим телесным признакам, нейродинамическим показателям, определенным при психологическом тестировании и дерматоглифическим показателям.

Выявлены слабые и средние достоверные корреляциями между морфологическими (соматологические и дерматоглифические признаки) и личностными особенностями. С дерматоглифическими признаками достоверно связаны такие личностные особенности, как реактивная агрессивность, уравновешенность, экстраверсия-интраверсия, депрессивность, общительность, раздражительность, эмоциональная лабильность. Значительные межличностные связи выявлены между измерительными показателями тела (длинотные и широтные размеры) и такими показателями как застенчивость, раздражительность, реактивная и спонтанная агрессивность, невротичность, экстраверсия-интраверсия, уравновешенность и открытость.

Выявленные статистические связи между личностными характеристиками, конституциональными особенностями, признаками дерматоглифики и геометрии руки подтверждают значимость психосоматического подхода, позволяющего прогнозировать возрастные изменения и особенности поведения человека.

Среди негативных влияний средовых факторов можно назвать не только урбанизацию, антропогенное загрязнение среды и компьютеризацию, усиливающую гиподинамию и нагрузку на зрение. В эту группу можно отнести и изменения поведения человека в условиях научно-технического прогресса. Анализ показателей здоровья детей с периода новорожденности до периода созревания и прекращения процессов роста свидетельствует о том, что во многих случаях дети рождаются с болезнью. Одним из факторов заболеваемости этих детей является поведенческий риск родителей. К нему можно отнести раннее сексуальное общение и вязанное с ним распространение инфекций, передающихся половым путем. Негативное влияние на женский организм оказывает прием контрацептивных средств, особенно в раннем возрасте.

В связи с этим по теме «Комплексное антропологическое изучение репродуктивного здоровья населения» мы проанализировали уровень здоровья детей Минской области и поведенческие риски подростков – будущих родителей на примере г. Молодечно и Молодеченского района Минской области.

Динамика изменчивости уровня здоровья новорожденных детей проанализирована по двум показателям – физическому развитию, о котором на уровне новорожденности свидетельствует масса тела, и по обнаруженным конкретным болезням.

Из полученных данных прослеживается тенденция увеличения численности новорожденных родившихся больными. Прослеживается также тенденция увеличения количества недоношенных детей, что также является негативным показателем состояния здоровья новорожденных.

Среди болезней новорожденных кроме врожденных пороков наиболее часто встречается синдром задержки развития плода, врожденная пневмония, внутриматочная гипоксия плода, неонатальная желтуха, врожденные гипотрофии, замедление роста и недостаток питания. Эти данные не дают основания для

оптимальных прогнозов уровня здоровья и дееспособности будущих поколений. На основании проведенного анализа мы определили цели и задачи по теме «Антропология древнего и современного населения Полоцкой земли». Основной целью явилось комплексное изучение изменчивости гено-демографической структуры и соматических показателей населения в связи с процессами адаптации к меняющимся условиям среды. Теоретической предпосылкой исследований является изменчивость биологического статуса населения за двадцатилетний период времени, зависимость показателей здоровья и дееспособности организма от средовых факторов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Тегако, Л.И. Биологическое и социальное в формировании антропологических особенностей / Л.И. Тегако [и др.].– Минск, 1981. – 285 с.
2. Тегако, Л.И. Конституция, индивидуальность, здоровье и характер человека / Л.И. Тегако. – Минск: Беларуская навука, 2010. – 159 с.

АРХЕОЛОГИЯ

ДОМОСТРОИТЕЛЬНЫЕ ТРАДИЦИИ ВИТЕБСКА В ПОЗДНЕЕ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ И НОВОЕ ВРЕМЯ

канд. ист. наук, доц. Т.С. БУБЕНЬКО
(Витебский государственный университет им. П.М. Машерова)

В XIV – XVI вв. военно-оборонительный фактор был важнейшим в общей системе планировки города. Требованиями обороны обуславливалась компактность застройки, пространственная замкнутость Витебска. Устойчивость уличной планировки вплоть до середины XVII в. обусловила устойчивость границ усадебных комплексов. Сопоставление сведений письменных источников XVII – XVIII вв. с данными археологии позволило установить приблизительные размеры дворов рядовых горожан. В большинстве своём усадьбы были вытянуты вдоль улицы. Их длина составляла около 6 сажен, ширина 2 сажени и локоть, что в пересчёте на современную метрологию составляло 150 – 160 кв. м [3, с. 93]. Усадьбы горожан вплотную примыкали к уличным мостовым, зачастую изгородь упиралась в торцы настила.

За усадебной оградой, состоящей из вбитого или вкопанного в землю частокола, размещался усадебный комплекс. Двор рядового витеблянина состоял, как правило, из жилья, клети, одного-двух хлевов. В ряде случаев во дворах зафиксированы отдельно стоящие погреба – «ледники», глубиною до 1,6 м. В состав усадеб богатых горожан кроме жилища входили дома челяди, жилища-мастерские придворных ремесленников. Так на усадьбе князя Огинского позади жилого дома располагались двухэтажные дома княжеской прислуги . Нижний этаж одного из таких домов использовался как ювелирная мастерская [4, с. 252 – 254].

Характеристика основных элементов жилищ позволила проследить развитие домостроительства в Витебске в позднем средневековье и в новое время. Эволюция шла от небольших однокамерных жилищ к многокамерным (тип конструкций); от изб рубленных в «верхнее обло» с остатком к постройкам, сооружённым в «чистый угол», от неземных одноэтажных жилищ к многоэтажным домам и, в первую очередь, к домам на подклетях. В плановой структуре происходят изменения, приведшие к сложению в XIV в. белорусского типа планировки жилищ – с печью в ближайшем от входа углу, который впоследствии стал господствующим.

Основным типом жилищ Витебска в XIV-XVIII вв., как и в предшествующий период, были бревенчатые дома, поставленные на дневную поверхность или слегка углубленные в землю. Вскрытые сооружения исключительно срубной конструкции. Размеры жилищ на детинце варьировали от 16 –25 м^2 до 30 – 36 м^2. Жилища ремесленного люда были намного меньше – 12,5 – 14,5 м^2.

Конструктивная связь избы и сеней позволила выделить 4 основных типа жилища: 1) однокамерные постройки без сеней; 2) постройки, состоящие из отдельнорубленного жилого помещения и сеней; 3) двучастые сооружения, состоящие из цельнорубленной избы и сеней (пятистенки); 4) трёхкамерные срубы типа изба+сени+клеть.

В деревянном зодчестве средневекового Витебска, как и во всей лесной полосе, основным техническим приёмом при сооружении жилищ была рубка «в верхнее обло» (бел. «у чашку») с остатком. Ширина соединительной чашки в жилищах XV – XVI вв. равнялась толщине венцов, а с XVI в. соединительная чашка на 1 – 3 см уже брёвен постройки, в связи с чем последние подтёсывались в месте сочленения венцов сруба.

В слое XVI – XVII вв. встречено несколько жилищ, рубленных в «обло» с очень коротким остатком. Из-за небольших размеров остатка сооружения такой конструкции с внешней стороны напоминают постройки, рубленные «в чистый угол». Не исключено, что сооружения с малым остатком были их предшественниками [2, с. 51].

Постройки, рубленные в «чистый угол» (в «лапу»), появляются на рубеже XV – XVI вв., однако их максимум приходится на вторую половину XVI – XVII вв. Любопытно отметить тот факт, что срубы, рубленные в «лапу», являлись преимущественно нижними этажами жилищ на подклетах.

Среди сооружений жилого характера каркасная конструкция встречена внутри подклета рубежа XV – XVI вв. Рама каркаса, по-видимому, выполняла какую-то второстепенную функцию, не исключено, что она поддерживала потолок. Каркас состоял из двух параллельно положенных брёвен толщиною 16 х 24 см, на концах и в центре которых имелись отверстия для вхождения шипа вертикальных столбов-опор. Подобная каркасная конструкция известна среди сооружений Верхнего замка [8, с. 20].

Две постройки на Верхнем замке предположительно квалифицированы как производственные (одна по обработке камня, другая – кожевенная мастерская). Конструктивно срубы хозяйственных построек почти ничем не отличаются от жилищ. Различие лишь в материале сооружения. Это, как правило, брёвна толщиной 14 – 16, реже 18 см. В отдельных случаях зафиксировано применение брёвен листвен-

ной породы наряду с сосновыми. Столбовые постройки, напротив, обнаруживают большое разнообразие в устройстве и деталях. Это постройки «в паз» («у шулы») с вертикальной и горизонтальной закладкой стен брусьями либо досками; «в замет», представляющие собой конструкцию стен в виде попарно вбитых кольев толщиной 8 – 12 см и заложенными между ними жердями; лёгкие навесы («повети») – кровля из жердей 4 – 6 вкопанных столбах-опорах без стен, но нередко имеющих дощатую вымостку.

Раскопками выявлены столбовые постройки рамной конструкции [13, с. 124 – 125] двух типов. Первый представляет собой основание из двух параллельно уложенных на землю брёвен, на концах которых имелись сквозные пазы, куда вставлялись столбы-опоры, державших перекрытие. Эти постройки внешне похожи на лёгкие навесы – «повети». Второй тип – это каркас (рама) в виде четырёхугольника из кругляка, бруса или колод, соединённых между собой в обло, либо встык, в которых имелись пазы, куда вставлялись столбы-опоры, имеющие специальный шип. В свою очередь столбы-опоры имели продольные пазы, куда вставлялись брусы или толстые доски, образуя таким образом стены постройки.

В слое XVI в., обнаружены также остатки свайной постройки. Сохранились лишь три ряда из 22 свай, вбитых до материка. Размеры постройки 3,9 × 4,8 м. Расстояние между сваями 1,5 – 2 м. Сваи дубовые и сосновые (брёвна толщиной 22 – 32 см) сохранились на длину до 4 м и более. Внутри сооружения – печь-каменка из валунов на глиняной подушке. Остатки постройки перекрыты слоем (толщиной 40 – 60 см) дробленого камня и крупнозернистого песка. Здесь же найдено 20 каменных ядер, возможно, это была мастерская по обработке камня.

Огромное количество щепы возле домов является свидетельством рубки сооружений внутри усадеб, этого является. Лишь в двух жилищах XVII – XVIII вв. с внутренней стороны стены зафиксированы вертикальные насечки-зарубки указывающие на рубку и сборку сооружений за пределами города.

Как и в предшествующий период основным строительным материалом при сооружении витебских жилищ, являлась сосна. С XIV в. в домостроительстве начинают интенсивно использовать ель. Иногда для возведения нижних венцов подклетов многоэтажных домов употребляли дуб. Для возведения стен использовали древесину небольшого диаметра (17 – 24 см), причём, толщина венцов более 20 см характерна лишь для домов XIV вв. Подтеска венцов изнутри и снаружи характерна для подклетов многоэтажных домов.

Любопытна конструкция стен в одном из жилищ XVI в. Брёвна толщиною 25 – 30 см подтёсывались изнутри, снизу и сверху. Два таких подтесанных бревна, один венец составляли, общий диаметр которого увеличивался до 45 – 60 см.

В жилищах состоящих из цельнорубленых избы и сеней, врубка венцов разделительной стены осуществлялась двумя способами: сквозным и глухим. В последнем случае концы венцов подтесывались на клин.

Большинство построек древнего Витебска, в первую очередь, жилища и клети сооружались на фундаментах. Для сооружений XIV – XV вв. характерны следующие конструкции фундаментов: подкладки с брёвен под углы и стены сруба; довольно часто в качестве фундаментов использовались нижние венцы предшествующих построек («подруба»); деревянные колоды под углы и стены срубов двух видов: четырёхугольные брусья (30 х 20 см) и столбы диаметром 28 – 30 см. Каменные фундаменты двух видов: а) одиночные каменные стулья под углами и стенами срубов; б) сплошные фундаментальные площадки высотою 75 – 80 см. Фундаменты данного типа на территории Белоруссии отмечены лишь на севере и северо-западе, где ледник оставил множество камней.

Заканчивая обзор фундаментов, следует также отметить, что типы 3 и 4 на встречаются со второй половины – конца XVII в. К этому же времени следует отнести постройки, сооружённые на глиняной подушке, служившей для гидроизоляции.

Основная масса вскрытых жилищ имела совершенные в конструктивном отношении полы, уложенные на 1 – 3 лаги. В изучаемый период существовало 3 способа устройства переводин: 1) укладка непосредственно на грунт; 2) сквозная врубка; 3) глухая. Причём последний способ крепления переводин зафиксирован в сооружениях Верхнего замка не ранее XIV в., Нижнего – XVI в. Количество переводин в жилище зависело от его размеров: в постройках площадью до 20 м^2, как правило, было 2 лаги, в больших – 3, причём средняя вырубалась возле самой печи. Полы на одной лаге встречены исключительно в сооружениях типа клети. Для изготовления переводин использовали только сосновые, или дубовые брёвна, иногда вторичного употребления.

Вскрытые в жилищах полы изготовливались из колотых досок шириною 18 – 24 см (толщина 3 – 4,5 см). Иногда их ширина достигала до 40 – 50 см при толщине 10 – 16 см. Располагались полы чаще всего на уровне 1 – 2 или 2 – 3 венцов, более высокое их устройство характерно лишь для домов на подклетах. Концы половиц примыкали к стенам сруба, однако закрепление их между венцами зафиксировано только в двух жилищах. В первом случае концы половиц были зажаты между венцами, во втором вставлены в паз шириною 2 см, вырубленный в венце сруба. Подобные способы крепления половиц характерны для жилищ Верхнего замка Витебска. Поскольку жилища существовали довольно продолжительное время, в ряде построек отмечены следы ремонта. Как отмечает исследователь Верхнего замка Л.В. Колединский, лаги нового пола нередко врубались в стены сруба техникой глухой врубки, под лаги вкладыва-

лись нивелировочные подкладки, изменялся материал половиц (вместо колод доски либо наоборот), нередко изменялась и ориентировка пола [8, с. 22].

Помимо дощатых полов в сенях двухкамерного сооружения начала XVII в. встречен брусчатый пол, выложенный из валунного камня размерами 8 х 10 – 25 х 30 см. Причём первоначально пол здесь отсутствовал вообще. Земляные полы, по-видимому, были и в подклетах, поскольку при отличной сохранности стен срубов отсутствуют какие бы то ни было детали устройства пола.

Приподнятый пол сооружений, наличие фундаментов указывают на то, что здесь принимали всевозможные меры для сбережения жилищ от сырости. Стремлением утеплить нижнюю часть жилищ можно объяснить существование в XIII и XVI вв. жилищ, углубленных в землю на 40 – 80 см, по типу полуземлянок. В отличии от наземных срубов, такие жилища рубились из очень тонких брёвен диаметром 8 – 14 см и ставились непосредственно на грунт. Это обстоятельство наталкивает на предположение о наличии в углубленных в материк жилищах наружной земляной подсыпки для улучшения её тепловых качеств [11, с. 133].

Среди жилищ XVII в. встречены сооружения, имеющие кроме основного сруба, внешний венец, который проходил вдоль одной-двух стен постройки. Подобные конструкции встречены, правда, в древнерусское время в Минске, Полоцке, Гродно, Давид-Городке, Новгороде. Незначительное удаление внешней стены от основного сруба (0,3 – 0,4 м) и небольшая высота (0,2 – 0,5 м) позволяет рассматривать внешний венец как завалинку [2, с. 56].

Третья часть вскрытых жилищ сохранилась на высоту 4-8 венцов. Однако, устройство верхних частей (дверных проёмов, окон) прослежено лишь в 4-х срубах XVI – XVII вв. Удалось выделить два способа устройства дверных проёмов. В конструктивном отношении проёмы первого типа наиболее просты: с внутренней стороны в нижнем венце вырубался паз шириною в четверть бревна (глубина 4 см) для притвора двери, в одном из углов которого имелось гнездо «под пятку». Косяк представлял собой прямоугольный брус с двумя пазами: для вхождения дверного полотна, с одной стороны, и для крепления бревён стены, с другой.

Второй способ устройства проёма зафиксирован в постройке конца XVI в. Он вырублен в нижнем венце на уровне верхнего полубревна. Порожек состоял из двух скрепленных при помощи шипов плах, причём, для плотного прилегания дверного полотна, ширина их делалась различной: с внешней – 24 см, внутренней – 10,5 см. С внутренней стороны имелось углубление «под пятку» двери. Столб-косяк для крепления брёвен имел, как и косяк типа I, два паза: для закидки брёвен стены техникой «в шулу» и для плотного прилегания двери. Ширина дверных проёмов колебалась от 62 до 87 см.

Описанные типы устройства дверных проёмов были распространены в домостроительстве во второй половине XVI—XVIII вв. Дверное полотно могло состоять из одной массивной доски размерами 120 × 62 × 6,5 см, имеющей шипы для крепления двери (XVI в.), или же собираться из 3 – 4 досок шириною 20 – 27 см, крепившихся деревянными планками с параллельным расположением. В слое XVII в. найдены железные дверные петли – «жиковины». В жилищах конца XVI – XVII вв. дверной проём располагался в 1 – 2 венце.

В многокамерных жилищах Витебска в XVI в. появляются застекленные окна, о чём свидетельствуют находки круглого и прямоугольного оконного стекла. Судя по «Чертежу Витебска 1664 г.», оконные проёмы представляли собой близкие к квадрату вырубки высотою в несколько венцов, в которые вставлялась застеклённая четырёхчастная деревянная рама [12, вклейка]. Археологически данный способ устройства оконных проёмов пока не прослежен. В однокамерных жилищах, судя по аналогиям с другими городами, окна были «волоковыми». Такая конструкция окон встречена в Витебске в срубе конца XVIII в. Окна представляли собой вырубки размерами 15 × 24 – 69 см, причём изнутри они были на 15 – 16 см шире, чем снаружи. Располагались окна на уровне 6-го венца в противоположных стенах сооружения и являлись своеобразной вентеляционной системой, особенно при отапливании изб по-чёрному.

Элементы кровли представлены фрагментами «кокошин», «самцов», гонта и черепицей четырёх типов: полуциркульной, коньковой, плоской и волнистой. Привлекая этнографический материал и архивные данные можно составить общее представление о типах кровли в жилищах Витебска.

Самой распространённой формой кровли в изучаемый период была двухскатная крыша на самцах. На территории Белоруссии она была широко распространена вплоть до недавнего времени . В слое XVI в. найден «самец», посередине которого имелось сквозное отверстие, скорее всего, для центральной балки – «трама», применявшейся в конструкции арочного потолка, хорошо известный по этнографическим материалам XIX в. В постройках столбовой конструкции, как правило, сооружалась односкатная крыша «на сохах» [7, с. 33]. В XIV в. в Витебске начинают появляться четырехскатные крыши, которые первоначально применялись лишь в замковом строительстве, в частности для оформления верха башен, использовавшихся в мирное время в качестве жилищ. Дома рядовых горожан крылись, как правило, гонтом или тёсом. Найденный при раскопках «гонт» представляет собой дубовую дощечку с заострённым концом. Его размеры 22 × 39 × 0,8 – 2,4 см. Живописную монастырскую черепицу стали употреблять лишь с появлением четырехскатных крыш (XIV в.). В XVII в. среди жилищ зажиточной части населения города встречаются четырёхскатная и шатровая форма кровли, иногда заканчивающаяся маковкой или шаром и маковкой [9, с.

90 – 91]. Подавляющее большинство жилищ в течение рассматриваемого периода несомненно было одноэтажным. Однако, среди богатых жилищ существовали двухэтажные дома на подклетах.

Наиболее ранние подклеты, выявленные в процессе археологических исследований на территории Нижнего замка, относятся к рубежу XV – XVI вв., однако, широкое распространение они получили лишь со второй половины XVI в. По сути дела, подклеты являлись нижними этажами дома, но высота их не превышала 1,6 м. Сооружения могли использоваться в качестве хранилищ для продуктов и имущества, производственных помещений или как жильё. М.Г. Рабинович, ссылаясь на источники, подчёркивает, что в рядовых русских жилищах XVI – XVII вв. зачастую употреблялся высокий «жилой» подклет [10, с. 83]. Он выделяет два вида сооружений: подклеты со входом и глухие. Витебские подклеты, как правило, глухие, вход в них вёл из основного помещения. Подклет со входом встречен лишь во второй половине XVII в. на усадьбе князей Огинских [4, с. 253]. Нижние этажи многоэтажных жилищ были как наземными, стоящими на фундаментах, так и углублёнными в землю до 0,8 – 1,3 м. В зависимости от назначения высокие подклеты имели волоковые или застеклённые окна.

Как выглядели верхние этажи можно судить лишь по постройкам, изображённым на «Чертеже Витебска 1664 г.». Жилая часть дома (горница) была, по-видимому, той же конструкции, что и подклет. Однако вдоль стен сруба могла проходить галерея [12, вклейка].

Тип богатого многогоэтажного жилища представлен домами Горского, Огинского и Шапки. В конструктивном отношении дом возле Благовещенской церкви не был сложным. Дом, по-видимому, имел высокий подклет, выложенный из камня. Вокруг постройки шла открытая ходовая галерея, которую поддерживали мощные столбы-опоры. Светлица имела застеклённые окна и красивую изразцовую печь, в зеркало которой были вмонтированы гербовые изразцы рода Огинских с изображением «Агинца», «Котвицы» и литер «S. K. O. P. W. T. K» [5, с. 36] . По внешнему виду описанный дом напоминал дом Горского, изображенный на «Чертеже г. Витебска» 1664 г.

Основная часть дома князя Огинского, расположенного в восточной части Нижнего замка, напротив Алексеевской церкви, — вытянутый прямоугольник, поднятый на подклет и окружённый галереей, к которому примыкали шестигранный объём с широкой наружной лестницей и высокая, крытая шатром башня [4, с. 253].

По изображениям на «Чертеже» можно составить представление о внешнем виде дома писаря, В. Шапки и доме-дворце князя Огинского, которые располагались в восточной части Нижнего замка.

Дом Шапки состоял их двух расположенных под углом корпусов и высокого входа в виде восьмигранной башни, повторяющей формы башен-«кругликов» витебских замков. Дом имел высокий подклет, жилая часть располагалась в два этажа.

Во вскрытых постройках печь располагалась, как правило, справа или слева от входа. Только в одном жилище XVI в. развал печи зафиксирован в правом дальнем углу. В XVII в. зафиксировано довольно интересное оформление печного угла: пазы между венцами стен обшивались досками 10 х 2,5 см или же обмазывались глиной. Подобная обмазка в месте расположения печи встречена и на Верхнем замке Витебска.

Положение входа в избе установить гораздо труднее, чем соотношение печи и входа, поскольку удалось зафиксировать всего лишь 4 входа. К тому же встречены постройки, в которых пол настлан параллельно входу. В постройке XVII в. пол перестилался: первоначально настил шёл параллельно дверному проёму, последующий – «по ходу». А в двухкамерном жилище того же времени, в разделительной стене, сохранившейся на высоту 8 венцов, дверной проём вообще не зафиксирован. На наш взгляд, при определении входа всего следует учитывать взаимное положение избы и двора, улицы, оград, ворот и хозяйственных строений. Вскрытые при раскопках города остатки уличных мостовых, частоколов и дворовых вымосток и их соотношение с жильём указывают на то, что витебские жилища всегда располагались к улице тыльной стороной.

Из этнографической литературы известно, что изба с печью в углу при входе являлась преобладающим видом жилищ для Белоруссии и принадлежала к западнорусской разновидности внутренней планировки [1, с. 219]. В белорусском типе этой разновидности полати примыкали к боковой от входа стене, а устье печи обращалась к входу.

Внутренняя планировка жилищ сложной конструкции заметно отличались от плановой структуры однокамерных изб. Вход в постройку вёл через узкое помещение, а печь стояла слева от входа в большом квадратном помещении. Судя по материалам других городов, такая схема являлась общепринятой для двухкамерных построек ещё с древнерусского времени.

Во второй половине XVII в. в Витебске появляются и трёхкамерные жилые сооружения. Любопытно отметить, что в таких постройках печь располагалась в сенях справа от входа. Тыльной стороной она примыкала к жилому помещению, однако была отделена от последнего сплошной стеной из толстых брёвен. Подобное не отапливаемое жилище, в которое проходили через «избу» с печью (т.е. сени – Т.Б.) встречено в Москве в доме-пятистенке XIV – XV вв. [10, с. 166].

Печи являются одним из наиболее стабильных элементов жилья. На территории города к настоящему времени исследовано около 3 десятков развалов печей XII – XVII вв., из них лишь 7 встречены вне сооружений. Основным типом печей этого времени являлись глинобитные, сооружённые целиком из глины, появляют-

ся на территории Витебска на рубеже XIII – XIV вв. Являясь результатом влияния южной строительной традиции, глиняные печи Витебска претерпевают некоторые изменения: в состав материала печей XIV – XVII вв входит значительное количество крупных камней, по-видимому, для лучшего прогревания печи и удержания тепла. В конце XVI – XVII вв. на территории окольного города появляются гляняно-кирпичные печи, что связано, скорее всего, с развернувшимся в этот период монументальным строительством и налаженным производством кирпича. Начиная с XVI в. внешняя поверхность печей второго типа облицовывается изразцами: горшковыми (XVI – нач. XVII вв.) или коробчатыми (XVII – XVIII вв.).

Встреченные в слое второй половины XVI в. печи-каменки позволяют продлить верхнюю границу их существования до этого времени.

В рядовых жилищах прослежено два способа установки печей: на деревянных опечках и непосредственно на землю, причём последний способ был явно преобладающим. Наиболее ранний тип опечков – столбовой – представлен остатками столбов или брусьев по углам печи. Более детально проследить их устройство невозможно из-за фрагментарности конструкций. Опечек глинобитной печи XVII в. размерами 1,8 х 3,7 м состоял из 10 досок шириною 20 – 32 см, уложенных на короткие лаги. Поземные печи устанавливались непосредственно на землю без каких-либо подкладок. Поды в глинобитных печах состояли из валунного камня, кирпича или просто мощной глиняной подушки толщиною до 20 см.

Заканчивая рассмотрение печей следует остановиться на способах удаления дыма. Основная масса домов представляла собой традиционные курные избы, откуда дым выходил через дверной и оконные проёмы. Однако с конца XVI в. на территории города существовали т.н. «белые избы», из которых дым выводился при помощи дымохода. На данный способ вывода дыма указывают изображённые на «Чертеже м. Витебска 1664 г.» дома с выведенными наружу трубами и некоторые письменные документы, в которых сообщается о наличии в городе светлиц. Отсутствие копоти на оконном стекле и лицевых пластинах изразцовых печей также указывает на наличие дымоходов в домах богатых и даже зажиточных горожан.

Анализ жилищ города свидетельствует о преемственности основных домостроительных традиций в городах лесной полосы Восточной Европы. На конструктивное развитие жилищ средневекового Витебска оказывали влияние и социально-экономические факторы, примером чего может служить разделение жилищ на простейшие однокамерные и богатые многокамерные дома, прослеженное на археологических материалах XVII в. Письменные источники конца XVI – XVIII вв. также свидетельствуют, что наряду с ремесленниками и купцами на территории Нижнего замка проживали земяне (бояре), бояре панцырные, князья [6, с. 475 – 481]. Последние иногда владели несколькими домами как, например, князь Симон Огиньский, которому принадлежал двухэтажный дом на высоком подклете в восточной части Нижнего замка и дом на каменном фундаменте в западной части Нижнего города.

Таким образом, в XVII веке появляется тот тип сложного, многочастного жилища, который станет одним из наиболее характерных для рядового жилища Витебска в XVIII – XX вв.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бломквист, Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов / Е.Э. Бломквист // Тр. ин-та этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Новая серия. М. – 1956. – Т. 31: Восточнослав. этногр. сб. – С. 4 – 458.
2. Бубенька, Т.С. Жыллё феадальнага Віцебска / Т.С. Бубенька // З глыбі вякоў. Наш край: Гісторыка-культуралагічны зборнік. – Мінск. – 1992. – № 1. – С. 46 – 68.
3. Бубенько, Т.С. Нижний замок – экономический центр Витебска XIV – XVIII вв. / Т.С. Бубенько // Castrum, urbis et bellum. Барановичи. – 2002. – С. 90 – 117.
4. Бубенько, Т.С.Усадьба кн.Огинских в Витебске или новые дополнения к «Чертежу» м. Витебска 1664 г. / Т.С. Бубенько // Актуальные проблемы из исторического прошлого и современности в общественно-гуманитарных и социо-религиоведческих науках Беларуси, ближнего и дальнего зарубежья: материалы международной научно-теоретической конференции Витебск, 19 – 20 апреля 2007 г. – Витебск. – 2007. – С. 252 – 254.
5. Бубенько, Т.С. Площадь 1000-летия Витебска: итоги исследований и перспективы благоустройства / Т.С. Бубенько // 90 год Віцебскаму абласному краязнаўчаму музею: матэрыялы навуковай канферэнцыі, 30 – 31 кастрычніка 2008 г. – Минск. – 2009. – С. 30 – 37.
6. Историко-юридические материалы, извлеченные из архивных книг губерний Витебской и Могилевской, хранящихся в Центральном архиве в Витебске, и изданных под ред. архивариуса сего архива Сазонова. – Витебск. – 1891. – Т. XXII.
7. Калядзінскі, Л.У. Дзядзінец – Верхні замак Віцебска / Л.У. Калядзінскі // Памяць:Віцебск. У 2-х кн. Кн. 1. – Мінск. – 2002. – С. 32 – 37.
8. Колединский, Л.В. Строительная техника и строительные материалы средневекового Витебска / Л.В. Колединский, М.А.Ткачёв // Проблемы изучения древнего домостроительства в VIII – XIV вв. в северо-западной части СССР. – Рига. – 1983. – С. 19 – 23.

9. Красьнянскі, В.Р. «Чарцёж»места Віцебску 1664 г. як дакументальны помнік да гісторыі беларускага драўнянага будаўніцтва / В.Р. Красьнянскі // Запіскі аддзела гуманітарных навук. – Мінск. – 1928. – Т. 1. – Кн. 6. Працы камісіі гісторыі мастацтва. – С. 39 – 93.
10. Рабинович, М.Г. Русское жилище XIII – XVII вв. / М.Г. Рабинович // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М. – 1975.
11. Раппопорт, П.А. Древнерусское жилище VIII – XIII вв. / Раппопорт П.А. // САИ. М. – Л. 1975. Вып. ЕI-32.
12. Сапунов, А.П. «Чертеж» города Витебска 1664 г. / А.П. Сапунов // Витебск. – 1910.
13. Ткачев М.А. Постройки древнего Витебска XII – XVII вв. / М.А. Ткачев, Л.В. Колединский // Древнерусский город. – Киев. – 1984. – С. 123 – 126.

КУЛЬТУРНЫ ПЛАСТ ПОЛАЦКА IX – XVIII СТСТ. І БЫТАВАЯ КЕРАМІКА

канд. гіст. навук, дац. Дз.У. ДУК
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

Прадстаўлена характарыстыка культурнага пласта Полацка IX – XVIII стст. з розных гістарычных частак. Праведзены аналіз асноўных груп полацкага керамічнага посуду на прыкладзе самай распаўсюджанай катэгорыі – керамічных гаршкоў. Зроблена выснова аб бытаванні ў Полацку ляпной керамікі да сярэдзіны X ст., керамікі, сфармаванай на нажным ганчарным крузе да пачатку XVII ст., і керамікі, зробленай на нажным крузе – з другой чвэрці таго ж стагоддзя. Прыведзены апісанне культурных напластаванняў Полацка, тэрыторыі іх распаўсюджвання і керамікі, знойдзенай ў гэтых напластаваннях.

Культурны пласт – гэта важная гістарычная крыніца па рэканструкцыі пытанняў тапаграфіі, характарыстыкі сацыяльнага статусу жыхароў сярэдневяковага горада, умоў жыцця і характару іх дзейнасці. Археалагічныя метады даследавання культурнага пласта з’яўляюцца адзіна магчымымі ў яго вывучэнні. Неацэннае значэнне археалагічных даных у рэканструкцыі гісторыі Полацка прыходзіцца на перыяд сярэдневякоўя (VI – XV стст.), па гэтым перыядзе корпус пісьмовых крыніц мае фрагментарны характар.

Бытавая кераміка – самая распаўсюджаная катэгорыя археалагічных знаходак, і на сённяшні дзень яе вывучэнне дае магчымасць атрымаць даныя пра распаўсюджванне раннегарадскіх напластаванняў на падставе знаходак ляпной керамікі (другая палова VIII – X стст.), напластаванняў, сінхронных па часе знаходкам гаршкоў, зробленых на ручным ганчарным крузе (другая палова X – XVI стст.) і нажным крузе (XVII – XVIII стст.). Сярод бытавой керамікі асноўная колькасць – гэта кухонны посуд, прадстаўлены пераважна рэшткамі гаршкоў.

Так, да апошняга часу ляпная кераміка культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў з’яўлялася асноўным маркерам для вызначэння храналогіі летапіснага Полацка IX – X стст. А паколькі час існавання керамікі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў мае дастаткова шырокія храналагічныя межы (сярэдзіна VIII – X стст.), то многія пытанні храналогіі раннесярэдневяковага Полацка заставаліся дыскусійнымі. Тым не менш, найноўшыя археалагічныя даследаванні ў г. Полацку дазволілі вызначыць, што кераміка з’яўляецца надзейным хронаіндыкатарам для датавання раннесярэдневяковых напластаванняў і час існавання асобных тыпаў гаршкоў паводле рэчавага матэрыялу і даных радыёвугляроднага аналізу датуецца канцом VIII – IX стст. [1; 2].

Ляпная кераміка выяўлена на полацкім гарадзішчы, паселішчы-передграддзі на правым беразе Палаты і асноўным паселішчы (вакольным горадзе) на месцы Ніжняга замка. Невялікая колькасць ляпной керамікі знойдзена ў Запалоцці, на поўнач ад гарадзішча і Запалоцкага пасада, а таксама на плошчы Свабоды ў межах сцяны вакольнага горада.

Ніжні стратыграфічны пласт гарадзішча ўтвораны светла-шэрай з карычневым адценнем арганікай, вельмі мяккай, сухой і аднароднай па структуры. Гэты пласт мае магутнасць ад 0,2 м да 0,5 м, прадстаўлены па ўсёй плошчы раскопа за выключэннем асобных мацерыковых ям. Зафіксаваны на глыбіні каля 2,5 м у паўночнай частцы гарадзішча. У гэтым арганічным рэчыве, якое вельмі нагадвае торф, адсутнічаюць камяні і вугаль, знаходкі прадстаўлены рэдкімі фрагментамі сценак ляпных гаршкоў, а таксама косткамі жывёл. Гэты пласт ўтварыўся ў часы пражывання на полацкім гарадзішчы насельніцтва днепра-дзвінскай культуры. З гэтага пласта паходзіць і невялікая колькасць венцаў ляпных гаршкоў (13 шт.), аднак знойдзены яны былі ў ніжняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта разам з асноўнай часткай ляпной керамікі банцараўска-тушамлінскай культуры і культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў. Гэтыя гаршкі аздоблены ямкавым арнаментам пад венцам. Аналагічны посуд знойдзены ў культурных напластаваннях гарадзішч днепра-дзвінскай культуры мяжы старой і новай эры [3, с. 102].

Спробы адшукаць пласт з ляпной керамікай днепра-дзвінскай культуры па-за межамі гарадзішча былі безвыніковымі. Гэта характэрна для ўсіх археалагічных помнікаў днепра-дзвінскай культуры, якія прадстаўлены выключна гарадзішчамі [4, с. 50].

Культурны пласт з ляпной керамікай трэцяй і апошняй чвэрцяў I тыс. на гарадзішчы захаваўся ў моцна перамяшаных напластаваннях ніжняй часткі сярэдняга стратыграфічнага гарызонта (падрабязнае апісанне яго прыведзена ніжэй). Асноўная колькасць ляпной керамікі гарадзішча была знойдзена менавіта тут. З яе складу вылучаюцца тыповыя формы гаршкоў культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў канца VIII – X стст. (большасць усіх венцаў).

Венцы гаршкоў трэцяй чвэрці I тыс. н. ч. тыповыя для банцараўска-тушамлінскай культуры, знойдзена 1 сценка посуду «з расчосамі» сярэдзіны I тыс. н. ч.

Асноўны па плошчы (каля 6 га) культурны пласт з ляпной керамікай быў выяўлены ў паўночнай частцы Ніжняга замка. Найлепш захаваўся каля т. зв. стрэлцы Ніжняга замка (раскопкі 2008 г.). Пласт размяшчаецца на глыбіні 1,8 м. Яго магутнасць складае ў сярэднім каля 0,2 м. Пласт перакрывае больш 20 мацерыковых ям. Знаходкі прадстаўлены пераважна фрагментамі ляпнога керамічнага посуду, керамічнымі праселкамі і нешматлікімі рэчамі з жалеза і косці. Асаблівасцю гэтага пласта з'яўляецца поўная адсутнасць пацерак, яны былі знойдзены ў вышэй размешчаным пласце з раннеганчарным посудам.

Пласт утвораны шчыльным супескам з вуглем, з-за чаго ён мае шэрае адценне. У пласце месцамі, асабліва над мацерыковымі ямамі, захаваліся валокны спарахнелых кавалкаў дрэва. У гэтым пласце знойдзена асноўная колькасць ляпнога посуду трэцяй і чацвёртай чвэрцяў I тыс.

Проба IGSB-1375 кавалка дрэва, які быў знойдзены ў кв. 3 пл. 9 раскопа 1 (2008 г.) прадстаўляе калібровачную дату 420 – 670 AD. Менавіта ў гэтым квадраце ў пласце 9 знойдзены два венца слоікападобнага посуду банцараўска-тушамлінскай культуры і два венцы гаршкоў, падобных да валынцаўскага тыпу.

Усяго ў раскопе 1 было знойдзена 227 фрагментаў ляпнога посуду. З іх 75 – венцаў, 10 – донцаў, 1 – накрыўка. Апісанню керамікі з гэтага пласта прысвечаны асобны артыкул [5].

Кераміка гладкасценная, грубая, з дамешкамі жарствы (часцей за ўсё некалібраванай). У асобных выпадках у керамічным цесце прысутнічаюць сляды расліннай арганікі. Паверхня посуду загладжана, аднак зерне жарствы вылучаецца на паверхні, што робіць яе гузаватай і няроўнай. Колер фрагментаў звычайна шэра-карычневы, зрэдку карычневы ці белы, звычайна посуд пакрыты плямамі ад нераўнамернага абпалу. На многіх фрагментах заўважаны сляды акапчэння і нагару. Донцы гаршкоў утрымліваюць сляды падсыпкі буйназярністага пяску і жарствы.

У раскопах С.В. Тарасава на Ніжнім замку былі знойдзены кавалкі керамічнага посуду банцараўска-тушамлінскай культуры [6, мал. 47: 2] і культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў [6, мал. 47: 1, 3, 4, 5], які карэлюецца з матэрыяламі раскопа 1 2008 г.

Пласт з ляпной керамікай выяўлены на тэрыторыі селішча – перадграддзя на плошчы 0,24 га. Гэтае селішча аддзелена ад гарадзішча руслам Палаты. Ляпная кераміка з гэтага селішча з'яўлялася прадметам даследавання М.А. Плавінскага і Г.В. Штыхава [7]. Культурны пласт з ляпной керамікай захаваўся толькі ў межах мацерыковых ям і мае аналагічную структуру з раннесярэдневяковым пластом на Ніжнім замку.

Ляпная кераміка з Запалоцця прадстаўлена двума венцамі гаршкоў, верхняя частка якіх мае сляды загладжвання на ганчарным крузе (мал. 1). Гэтая кераміка была знойдзена падчас раскопак у 2010 г. на тэрыторыі, якая прымыкае да Верхняга замка. Кераміка знойдзена ў перамешаным стратыграфічным гарызонце, які ўтварыўся ў выніку будаўніцтва і дзейнасці бернардзінскага кляштара канца XV – першай паловы XVI стст. У раскопе быў адкрыты і даследаваны стартыграфічны пласт XI ст., з якога паходзіць асноўная колькасць раннеганчарнай керамікі. Гэта аднародны сухі супесак шэрага колеру, магутнасцю ў сярэднім 0,3 м. Няма сумненняў, што фрагменты ляпной керамікі паходзяць з гэтага пласта, аднак выявіць ляпны посуд у гэтым стратыграфічным гарызонце не ўдалося па прычыне малой плошчы яго захаванасці. Загладжаныя на ганчарным крузе ляпныя гаршкі з Запалоцця дазваляюць вызначыць час засялення пасада на мяжы X – XI стст.

Ляпная кераміка, выяўленая на тэрыторыі на ўсход ад паркана Вялікага пасада, паходзіць з курганных пахаванняў (валатовак), якія існавалі ў IX – XVIII стст. [8, с. 106 – 109]. Культурны пласт IX – X стст. адсутнічае.

Культурны пласт XI – XIII стст. вылучаны на тэрыторыі Верхняга замка, Вялікага і Запалоцкага пасадаў, у Старой Слабадзе на левым беразе Дзвіны, лакальна – на Востраве. Пры гэтым стратыграфічныя гарызонты XII – XIII стст. вылучаюцца найбольшай магутнасцю (да 2 м ва ўсходняй частцы Верхняга замку, у сярэднім каля 1 м на Вялікім і ў цэнтральнай частцы Запалоцкага пасадаў). Культурны пласт на адзначаных помніках мае цёмна-шэры колер, утрымлівае шмат розных праслоек (вапна, гной, трэскі, пясок, попел, вугаль, дрэва і інш.). На тэрыторыі Вялікага пасаду пласт XI – XIII стст. вельмі вільготны, па-сутнасці размешчаны на ўзроўні залягання грунтовай вады. У заходняй частцы Запалоцкага пасаду і на поўнач ад Запалоцця і гарадзішча зафіксаваны культурны пласт XI – XII стст. Тут ён мае вельмі своеасаблівую структуру. На гэтых помніках культурны пласт прадстаўлены супескам шэрага колеру з вуглем і вышэйзгаданымі праслойкамі арганікі і неарганічных рэчаў. З-за асаблівасці рэльефу ён вельмі сухі, як правіла, моцна ўтрамбаваны.

Тыпалогію бытавой керамікі XI – XVI стст. па матэрыялах «усходніх раскопаў» на Верхнім Замку прапанаваў Г.В. Штыхаў. Даследчык вылучыў 6 тыпаў гаршкоў. Самым раннім з'яўляецца тып I (бытаваў пераважна у пластах X – XI стст.) [9, с. 81]. Пры гэтым вылучаецца спецыфічны полацкі тып IV, які характарызуецца злегку ўвагнутым краем венца, уздоўж якога праходзіць жолаб пад накрыўку [9, с. 82].

Гэтая тыпалогія можа быць істотным чынам дапоўнена тыпалогіяй гаршкоў з полацкага гарадзішча, зробленай па выніках раскопак у 2007 г. Так, уся «кругавая» кераміка паходзіць з двух стратыграфічных гарызонтаў – верхняга і сярэдняга.

Верхні стратыграфічны гарызонт – гэта вельмі аднародная зямля светла-шэрага з карычневым адценнем колеру, камкаватая, сухая. Гэтая зямля складаецца з зярністага пяску, жвіру, зрэдку ў пласце фіксуюцца дысперсна размешчаныя камяні, кавалкі вугалю і невялікія лінзы вапны. Сярэдняя магутнасць верхняга стратыграфічнага пласта – 1,2 м.

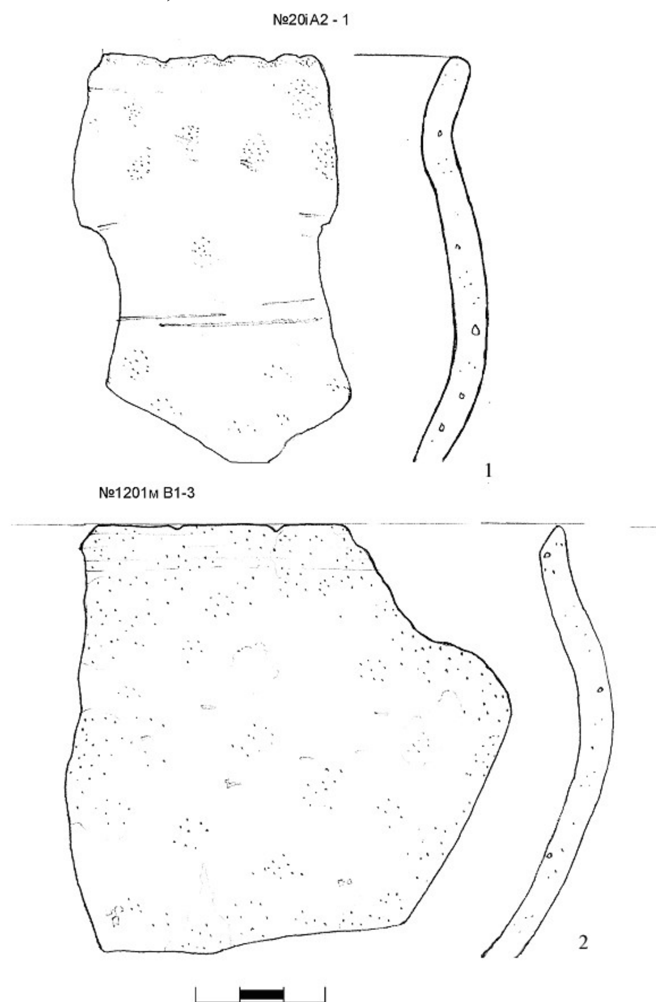

Мал. 1. Венцы ляпных гаршкоў з раскопа 1 (2010 г.) у Запалоцці

Сярэдні стратыграфічны гарызонт – гэта пласт зямлі магутнасцю каля 1,4 м з вельмі стракатай структурай. Гэты гарызонт фіксуецца з узроўня каля 1,2 м. Найбольшая магутнасць пласта – 1,6 м.

З верхняй вугальнай праслойкі сярэдняга стратыграфічнага гарызонта атрыманы дзве радыёвугляродныя даты, матэрыялам з'яўляўся вугаль: кв. 5 проба 1 (далей у тэксце пробы маркіраваны літарай «П») – 430 – 530 гг. н. ч., П 2 – 1270 – 1310 гг. н. ч. Апошняя дата цалкам карэлюецца з археалагічным матэрыялам.

Сярэдняя частка вызначанага стратыграфічнага гарызонта прадстаўлена пластом аднароднай камкаватай зямлі цёмна-шэрага колеру Гэтая праслойка мае магутнасць 0,4 – 0,8 м, у сярэднім 0,5 м.

У гэтай сярэдзіннай частцы вызначанага стратыграфічнага гарызонта знойдзены кавалкі керамічнага посуду, пераважна гаршкоў, якія датуюцца XI – XIII стст. У гэтым пласце зафіксаваны адзінкавыя фрагменты ляпнога посуду апошняй чвэрці I тыс. н. ч.

Ніжняя частка сярэдняга стратыграфічнага гарызонта мае стракатую стратыграфію. Яе магутнасць каля 0,3 – 0,4 м. Яна прадстаўлена чаргаваннем праслоек белага зярністага пяску, вапны магутнасцю каля 0,01 – 0,03 м з вугальнымі праслойкамі, магутнасцю 0,1 м, якія перакрываюць праслойкі цёмна-шэрай зямлі з вуглем магутнасцю 0,2 – 0,3 м (паўночная частка раскопа, кв. 4). Згаданы пласт вугалю кв. 4, размешчаны паміж прапластачкамі белага пяску мае радыёвугляродную дату 60 г. да н. ч. – 140 г. н. ч. (П 5).

Ніжняя мяжа сярэдняга стратыграфічнага гарызонта ва ўсходняй частцы кв. 4 прадстаўлена прапластачкай вугалю, якая мае радыёвугляродную дату 660 – 590 гг. да н. ч. (П 6).

На мяжы кв. 4 і 5 сярэдні стратыграфічны гарызонт дасягае мацерыка ў межах мацерыковай ямы 3. Яма запоўнена пластом чорнай зямлі з вуглем і драўлянай парахнёй. У яме былі знойдзены: 2 косткі жывёл, 30 сценак ляпных гаршкоў, 5 венцаў ляпных гаршкоў, 1 донца ляпнога гаршка, 1 кавалак абпаленай плахі. Венцы ляпнога посуду – гэта тыповыя гаршкі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў, якія на тэрыторыі Беларускага Пад-

звіння датуюцца сярэдзінай VIII – X стст. Радыёвугляродная дата кавалка дрэва – 600 – 780 гг. н. ч. (П 6). Верхняя дата гэтага храналагічнага адрэзка пацвярджаецца керамічным матэрыялам.

Для тыпалогіі былі выкарыстаны ўсе венцы гаршкоў XI – XIII стст., зробленыя на ручным ганчарным крузе ў колькасці 1116 шт. Усе гаршкі падзелены на 9 тыпаў (мал. 2).

Выява керамікі	Тып керамікі	Пласт														Усяго
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	9а	9б-10	11	12	13	
	А 1			1		2	4	27	3	3	1	4		1	1	47
	А 2		2	4	4	9	6	25	31	4	4	5				94
	А 3		13	17	19	26	30	121	32	5	22	45	10	1	2	341
	А 4			7	3	3	6	53	30		12	9	5		1	129
	Б		1		2	6	1	18				2	4		2	37
	В		7	10	2	9	24	88	18	1	13	17	18	1	1	209
	Г		2	1	1	5	2	26	12	1	14	17	9		2	92
	Д			2	1	2		24			18	22	3		2	74
	Е 1		1	3	1	2	2	15	2		5	4	1			36
	Е 2			1				4	1							6
	Ж			1	2		2	6	3		1	7				22
	З										2	6				8
	К 1		1	1			2	6	2		2	2				16

	К 2						2	3								5

Мал. 2. Зводная табліца гаршкоў XI – XIII стст. з полацкага гарадзішча

Самым распаўсюджаным з'яўляецца ***тып А*** (агульная колькасць 611 венцаў), якія падзяляецца на 4 варыянты. У гаршкоў гэтага тыпу складанае венца, край якога загнуты ўнутр у форме літары «S». Варыянт А 1 – гэта гаршкі з арнаментаваным плечуком і тулавам, як правіла, прамымі лініямі ці хвалістым арнаментам з нахілам у левы бок. Варыянт А 2 – гэта гаршкі з арнаментаваным насечкамі ці ямкамі краем венца, тулава і плечукі гаршкоў, як правіла, таксама арнаментаваны. Варыянт А 3 – кераміка без арнаментацыі. Паводле Г.В. Штыхава, аналагічная кераміка ў раскопе на Верхнім замку была знойдзена ў пластах XI – першай паловы XIII ст. [9, с. 82]. Сярод гэтай керамікі ёсць формы з жалабком па краю венца (падтып А 4 полацкага гарадзішча), такую кераміку Г.В. Штыхаў вызначае як спецыфічны полацкі тып. Тып А бытаваў на полацкім гарадзішчы з XI ст. да канца XIII ст., максімум яго распаўсюджвання прыходзіцца на XIII ст. (верхняя частка сярэдняга стратыграфічнага гарызонта, што адпавядае пл. 7 і 8, гл. мал. 2). Дыяметр венцаў ад 17 да 32 см.

Тып Б – гэта гаршкі з высокай шыйкай і амаль вертыкальна пастаўленым венцам. Дыяметр гэтых пасудзін ад 12 да 27 см (агульная колькасць 37 венцаў). Гаршкі арнаментаваны лінейным у спалучэнні з хвалістым арнаментам па плечуку ці хвалістым арнаментам пад самым краем венца. Максімальная колькасць гаршкоў (18 шт.) тыпу Б знойдзена верхняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта, што адпавядае пл. 7 (гл. мал. 2).

Тып В – гэта гаршкі з высокім, адагнутым вонкі каля 45° прамым венцам. Дыяметр гэтых пасудзін ад 22 да 28 см (агульная колькасць 209 венцаў). Гаршкі арнаментаваны хвалістым арнаментам у спалучэнні з лінейным, насечкамі па тулаву з хвалістым арнаментам. Максімальная колькасць гаршкоў тыпу В (88 шт.) знойдзена ў верхняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта, што адпавядае пл. 7 табліцы 1. У колькасці ад 13 да 18 шт. яны знойдзены ў сярэдняй частцы сярэдняга стратырафічнага гарызонта (пл. 9а – 11 мал. 1.43). Гэтая кераміка аналагічная некаторым тыпам гаршкоў з Верхняга замка, дзе яна датавана 50-мі гг. XIII ст. [9, рис. 43: 8]. Большасць венцаў гаршкоў тыпу В знойдзена ў пласце, які адпавядае гэтаму датаванню і ў больш ранніх – XI ст.

Тып Г – гэта гаршкі сярэдняга памеру (дыяметр вусця ад 12 да 26 см) з адагнутым вонкі венцам і пакатымі плечукамі. На полацкім гарадзішчы гэтыя гаршкі знойдзены ў колькасці 92 шт. Максімальная колькасць гаршкоў тыпу Г (26 шт.) знойдзена верхняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта, што адпавядае пл. 7 (мал. 1.43). Аднак гэтыя пасудзіны даволі роўна распаўсюджаны ў сярэдняй і верхняй частках сярэдняга стратыграфічнага гарызонта (ад пласта 7 да пл. 11) (гл. мал. 2). Такія гаршкі, паводле Г.В. Штыхава, адпавядаюць тыпу I і датуюцца X – XII стст., пры гэтым асноўная іх частка знойдзена менавіта ў XI ст. [9, с. 81]. На полацкім гарадзішчы гэтае начынне распаўсюджана ў пластах XI – XIII стст. Гаршкі, як правіла, арнаментаваны гарызантальнымі палоскамі па тулаву альбо двума радамі хвалістага арнаменту па тулаву (нахіл хвалі ў левы бок), асобныя гаршкі арнаментаваны хвалістым арнаментам па самаму краю венца.

Тып Д – гэта гаршкі з высокім, плаўна адагнутым вонкі венцам. Дыяметр гэтых пасудзін ад 14 да 34 см (агульная колькасць 74 венца). Некаторыя гаршкі арнаментаваны па тулаву адным-двума радамі хвалістага арнаменту (нахіл хвалі ў левы бок). Максімальная колькасць гаршкоў тыпу Д (22 шт. і 24 шт.) знойдзена ў сярэдняй і верхняй частках сярэдняга стратыграфічнага гарызонта, што адпавядае пл. 9б – 10 і пл. 7 (гл. мал. 2). Такія гаршкі на Верхнім замку ў Полацку былі знойдзены пераважна ў пласце XII ст. [9, рис. 42: 21–23]. На полацкім гарадзішчы яны бытавалі з XI па XIII стст.

Тып Е – гэта гаршкі з невысокім, адагнутым вонкі венцам. Дыяметр гэтых венцаў ад 12 да 26 см. Гаршкі тыпу Е падзяляюцца на два варыянта. У варыянта Е 1 венца невысокае, у варыянта Е 2 яно мае значную вышыню (да 3 см), таўшчыня сценак каля 0,8 см. Некаторыя гаршкі арнаментаваны адным-двума радамі хваляў з нахілам у левы бок па тулаву. Агульная колькасць венцаў варыянта Е 1 – 36, з іх большасць знойдзена ў верхнім стратыграфічным гарызонце і верхняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта. На Верхнім замку такія гаршкі знойдзены ў пласце мяжы XII – XIII стст., што цалкам карэлюецца са стратыграфічным датаваннем гаршкоў на полацкім гарадзішчы [9, рис. 42: 32]. Венцаў гаршкоў варыянта Е 2 знойдзена ў колькасці 6 шт., з іх 4 – у пл. 7 (гл. мал. 2).

Венцаў гаршкоў ***тыпу Ж*** знойдзена 22 шт. Дыяметр гэтых венцаў ад 16 да 22 см. Вылучае гаршкі адна характэрная рыса: край венца ў іх загнуты ўнутр і ўтварае своеасаблівы карнізік. Гэтыя гаршкі даволі роўна прадстаўлены ў сярэдняй і верхняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта (пл. 9б-10 – 7 мал. 1.43). У калекцыі керамікі Верхняга замка прадстаўлена адно падобнае венца, якое датуецца 50-мі гг. XIII ст. [9, рис. 43: 14] Гаршок з гарадзішча арнаментаваны па плечуку рэльефнымі лініямі, а па краю венца – зашчыпамі.

Гаршкі ***тыпу З*** нешматлікія, знойдзены ў колькасці 8 шт. у сярэдняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта (гл. мал. 2). Гэтыя гаршкі маюць пакатыя плечукі і гарызантальна адагнуты вонкі венчык. Дыяметр венцаў ад 18 да 22 см. Паводле стратыграфіі, гаршкі тыпу З ужываліся раней за XIII ст.

Гаршкі ***тыпу К*** падзяляюцца на два варыянта. Гаршкі варыянта К 1 маюць крыху адагнутае вонкі прамое венца са скошаным звонку краем, плечукі гаршка акруглыя, дыяметр венцаў ад 16 да 26 см. Вышыня края венца не перавышае 2 см. Гаршкі варыянта К 2 маюць дыяметр 14 – 25 см і больш высокі прамы край венца (каля 2,5 – 3 см, часта аздоблены пад самым краем венца гарызантальным раўчуком па ўсяму дыяметру). Некаторыя гаршкі арнаментаваны гарызантальнымі палоскамі па плечуку, маюць зашчыпы па краю, ці аздоблены некалькімі радамі хвалістага арнаменту па тулаву. Большасць гаршкоў варыянта К 1 знойдзена ў пласце 7 (6 з агульнай колькасці 16), астатнія даволі роўна распаўсюджаны ў верхніх пластах сярэдняга і ў верхнім стратыграфічным гарызонце. Гаршкі варыянта К 2 знойдзены ў колькасці 5 шт. ў верхняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта (пл. 6 і 7, гл. мал. 2). Гэтыя гаршкі з'яўляюцца найбольш архаічным тыпам ганчарнай керамікі на полацкім гарадзішчы. Гаршкі сфармаваны на ганчарным крузе, аднак венца ў іх няроўнае, гузаватае, у керамічным цесце зафіксаваны кавалкі буйной жарствы, венца некаторых гаршкоў злеплена ад рукі і загладжана на ганчарным крузе.

Пэўныя аналогіі раннеганчарным гаршкам тыпу К магчыма знайсці сярод групы раннеганчарнай керамікі старажытнага Пскова т. зв. «роскошного стиля» (вызначэнне С.В. Бялецкага). Датаванне гэтага посуду ў Пскове ўкладаецца ў дыяпазон канца X – пераважна першай паловы XI ст. Формы полацкага раннеганчарнага посуду тыпу К маюць аналагічна пскоўскаму начынню вертыкальна пастаўленае венца і выразны плячук, аздоблены арнаментам. Розніць полацкі посуд непараўнальна меншае аздабленне плечука як па глыбіні нанясення арнаменту, так і па яго разнастайнасці. Тым не менш, гэтая група керамікі аднолькава нешматлікая як у Пскове, так і ў Полацку. Аналагічнага посуду ў Ноўгарадзе няма [10, рис. 6: 4, 7; 11, с. 115, табл. 138: 2].

Да групы ганчарнай керамікі належаць фрагменты венцаў накрывак для гаршкоў, а таксама дзяржанні да іх. Накрыўкі маюць дыяметр 18 – 30 см і ў двух выпадках аздоблены насечкамі ў тры рады і двума радамі хвалістага арнаменту па вонкаваму краю венца.

Культурны пласт XIV – XV стст. у Полацку практычна не захаваўся. Адзінымі месцамі, дзе магчыма вызначыць напластаванні XV ст., з'яўляюцца тэрыторыя былога Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра і ўсходняя частка Верхняга замка (у межах былой пасадскай тэрыторыі). Культурны пласт XIV – XV стст. прадстаўлены чырвоным моцна ўтрамбаваным суглінкам, у якім знойдзены венцы гаршкоў і гаршковая кафля адпаведнага перыяду. Гэты пласт пачынаецца ад мацерыка і перакрываецца стратыграфічным гарызонтам XVII – XVIII стст. Забудова XIV – XV стст. на месцы «ўсходніх» раскопаў Верхняга замка вызначана паміж III і V будаўнічымі гарызонтамі [9, с. 38].

Культурны пласт адзначанага перыяду зафіксаваны лакальна ў межах асобных закрытых комплексаў. Да іх магчыма аднесці даследаваныя комплексы касцярэзных майстэрняў на Ніжнім замку [12] і Вялікім пасадзе [13], рэштках кафлянай печы ў Запалоцці [14]. Культурны пласт гэтага часу мае найбольшыя варыяцыі колеравай гамы – ад светла-шэрага да чорнага, у апошнім выпадку мае сляды развітай гаспадарчай і рамесніцкай дзейнасці. На пераважнай большасці помнікаў вылучаецца дрэнна, сапсаваны познімі перакопамі. Магутнасць пласта не перавышае 0,4 м.

Геаграфія распаўсюджвання культурнага пласта XVI – XVIII стст. не аднародная. Напластаванні XVI – XVIII стст. вылучаюцца на тэрыторыі Вялікага пасаду, на Крыўцовым пасадзе, Старой Слабадзе і лакальна – у Запалоцці, Верхнім і Ніжнім замках. Тут іх магутнасць у сярэднім роўная 1 – 1,5 м, месцамі (у мацерыковых ямах) – 3 м. Пласт XVI – XVIII стст. даволі рыхлы, пераважна цёмна-шэрага колеру, радзей светла-шэры. Мае шматлікія праслойкі і ўкрапленні, аналагічныя пласту XI – XIII стст. Пласт XVI – XVIII стст. насычаны арганікай (драўлянымі трэскамі, косткамі хатніх жывёл і гноем). Вельмі розніцца яго структура – ад вільготнага, камкаватага, шчыльна ўтрамбаванага, да зярністага і сухога. Характэрнай і яскравай рысай гэтага пласта з'яўляецца прысутнасць у ім дысперстна размешчаных канкрэцый цаглянага друзу чырвонага колеру, што надае пласту карычневае адценне [6, с. 31].

Спробы вылучыць выразны культурны пласт XVI – XVIII стст. у асобных гістарычных частках горада былі безвыніковыя. Гэты пласт адсутнічае ў заходняй частцы Запалоцкага пасада, лакальна зафіксаваны на пасадскай тэрыторыі XI – XII стст., якая размешчана на поўнач ад Запалоцця і гарадзішча. Артэфакты ранняга Новага часу, даволі абмежаваныя па асартыменту, на Ніжнім замку прысутнічаюць у перамешаных і значна пашкоджаных напластаваннях XVI – XIX стст. Затое бытавая кераміка гэтага часу з'яўляецца асноўнай катэгорыяй знаходак. Тая ж карціна назіраецца на старажытным полацкім гарадзішчы (у XVII – XVIII стст. – тэрыторыя гарадскіх могілак). Культурны пласт Ранняга Новага часу тут адсутнічае, адзінкавыя рэчы, у т. л. кераміка XVI – XVIII стст. знойдзена ў запаўненні пахавальных ям. Праведзеныя археалагічныя разведкі асобных гістарычных помнікаў, у прыватнасці Вострава, паказалі, што культурны пласт познефеадальнай пары і ранняга Новага часу на ім знівеліраваны ці пашкоджаны, і яго вылучэнне не прадстаўляецца магчымым.

Пласт XVI ст. у многіх раскопах вылучаны ў асобны стратыграфічны гарызонт (пераважна ў цэнтральнай частцы Вялікага пасада, ва ўсходняй частцы Запалоцця, а таксама на тэрыторыі Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра). Гэты пласт чырвонага адцення, з праслойкамі гліны, цаглянага друза і вугалю. Яго магутнасць у сярэднім роўная 0,2 – 0,4 м.

Найгорш культурны пласт XVI – XVIII стст. захаваўся на Верхнім замку. У пераважнай большасці раскопаў ён асобна не вылучаецца з-за значнага пашкоджання і невялікай магутнасці. Выключэнне складае стратыграфія раскопа А.Р. Мітрафанава ў паўднёва-ўсходняй частцы Замкавай гары (1959 г.). Да перыяду XVI – XVIII стст. належалі I – IV будаўнічыя гарызонты [15, с. 6 – 38]. У II – III будаўнічых гарызонтах выяўлены пабудовы з падвор’ямі; IV гары-зонт, магчыма, адносіўся да XVI ст. і захаваў характэрную папярэднім гарызонтам сістэму планіроўкі [15, с. 6 – 38].

Канцом XVII ст. датуецца I будаўнічы гарызонт; II – сярэдзінай XVII ст.; у III будаўнічым гарызонце адзначаны невялікі культурны пласт – час яго існавання не быў працяглы. Па наяўнасці ў пласце характэрных рэчаў, III будаўнічы гарызонт можна датаваць першай паловай XVII ст. На жаль, адсутнасць дэталёвага апісання культурнага пласта ў межах будаўнічых гарызонтаў вельмі абмяжоўвае крынічную базу вынікаў раскопа.

На тэрыторыі паўночна-заходняй частцы Вялікага пасада (раскоп С.В. Тарасава, 1987 г.) вылучаны асобны будаўнічы гарызонт, які датуецца XVII – XVIII стст. [16, с. 5]. Да гэтага гарызонта належалі сляды вулічнай забудовы канца XVI – XVII стст. і адна зрубная пабудова.

Гаршкі першай паловы XVI ст. працягваюць вырабляцца ў традыцыйнай для папярэдніх стагоддзяў тэхніцы спіральнай ляпніны на ручным ганчарным крузе. Донца такой керамікі мае сляды падсыпкі пяску. Калі ў керамічнай вытворчасці заходняга рэгіёну ВКЛ XVI ст. гэта – час шырокага ўкаранення нажнога ганчарнага круга [17, с. 99], то ў Полацку нават у канцы XVI ст. большасць ужываных у побыце непаліваных гаршкоў была выраблена на ручным ганчарным крузе [18, с. 127].

Маюцца ўсе падставы для заключэння аб мясцовай вытворчасці белаглінянага посуду з малажалезістых глін, тым больш што белагліняны посуд аднолькавай формы з чырвонагліняным знойдзены падчас даследаванняў культурных напластаванняў пасяленняў XVI – XVII стст. Беларускага Падняпроўя і Панямоння [19, с. 33]. Донцы белагліняных гаршкоў утрымліваюць сляды падсыпкі сярэдне-і буйназярністага пяску- рачніка. Паверхня посуду загладжана падчас фармоўкі, аднак даволі няроўная – візуальна фіксуюцца сляды злучэння асобных тасмаў гліны.

У XV – першай палове XVI ст. частка гаршкоў абпальвалася ў акісліцельным асяроддзі і мела чырвоны ці карычневы колер палівы. Абпаленыя ў аднаўленчым асяроддзі гаршкі маюць шэрагліняны колер. Асобныя чырвонагліняныя гаршкі апрацаваны ў абварной тэхніцы. З другой паловы XVII ст. да 2/5 усіх гаршкоў пакрываецца палівай.

Усе гаршкі XIV – XVIII стст. падзелены на дзве групы паводле тэхналогіі фармавання на ручным і нажным ганчарным крузе (гл.: Дук, Д.У. Полацк XVI – XVIII стст [20]).

Падагульняючы адзначым, што гаршкі групы II выраблялiся ў рэчышчы развіцця заходне-і цэнтральнаеўрапейскага рамяства XVII – XVIII стст., на што ўказвае, па-першае, форма вырабаў, па-другое, тэхналагічныя прыёмы выканання (нажны ганчарны круг, склад фармовачнай масы). Відавочны пераломам у развіцці ганчарнай вытворчасці не парывае з традыцыямі папярэдняй эпохі, якія праяўляюцца ў трансфармацыі многіх ганчарных формаў XVII ст.: лакальныя асаблівасці сярэднявечнага ганчарства паўночнага рэгіёну Беларусі накладваюць адбітак на развіццё асобных груп керамічных вырабаў XVII – XVIII стст.

Такім чынам, у выніку вывучэння асноўных груп бытавой керамікі можна зрабіць высновы па часе з’яўлення і распаўсюджвання ганчарнага круга ў г. Полацку, што з’яўляецца адным з важнейшых этапаў станаўлення прафесійнага рамяства, уласна рамеснай вытворчасці і яскравай прыкметай урбаністычнай культуры [21, с. 55; 22, с. 218]. Так, кераміка культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў бытуе ў Полацку з 780-х гг. да канца X ст. З сярэдзіны X ст. большая частка ляпнога посуду прадстаўлена падпраўленымі на ручным ганчарным крузе венцамі гаршкоў. Такая кераміка знойдзена ў Запалоцці, у невялікай колькасці прадстаўлена на паселішчах каля гарадзішча і на самім гарадзішчы. Раннеганчарная кераміка XI ст. тыпу I па Г.В. Штыхаву і тыпаў Г[6] і К (варыянт К2) тыпалогіі керамікі з гарадзішча з’яўляецца самай архаічнай. Пры гэтым гаршкі тыпа I з Верхняга замка і тыпа Г і К з полацкага гарадзішча знойдзены на тэрыторыі вакольнага горада, на ўсёй плошчы Вялікага і Запалоцкага пасадаў, тэрыторый на поўнач ад Запалоцця і гарадзішча, у Старой Слабадзе разам з ляпной, падпрацаванай на ганчарным крузе керамікай, на Востраве. Гаршкі гэтых тыпаў у культурным пласце Полацка знойдзены на плошчы 180 га. Гаршкі тыпу К, знойдзеныя на полацкім гарадзішчы ў колькасці 21 шт., з’яўляюцца пераходнымі ад ляпной керамікі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў, вызначанай як група 3 паводле знаходак на селішчы-перадграддзі і вакольным горадзе. Варыянт К2 прадстаўляе прыклад таго, як ляпны посуд групы 3 трансфармаваўся ў раннеганчарныя формы. У адрозненні ад гаршкоў тыпу I паводле Г.В. Штыхава, форма якіх шырока прадстаўлена ў культурных пластах канца X – XI стст. старажытнарускіх гарадоў [9, с. 81], гаршкі тыпу К полацкага гарадзішча выяўлены толькі ў Пскове [11, с. 115].

Працэс распаўсюджвання ганчарнага круга адбываўся ў межах другой паловы X ст. У XI ст. ганчарны посуд безумоўна дамінуе. Гэта яскрава прасочваецца на прыкладзе керамікі з заходняй частцы

[6] Тып Г гаршкоў з Полацкага гарадзішча адпавядае тыпу I гаршкоў з Верхняга замку.

Запалоцкага пасада, якая пачала засяляцца на мяжы X – XI стст. Тут ляпная кераміка адсутнічае. Радыёўглародныя даты на паселішчы і гарадзішчы пацвярджаюць датаванне культурнага пласта з ляпнымі гаршкамі, падпраўленымі на ганчарным крузе, у межах не раней за другую палову X ст.

Масавае ўкараненне тэхналогій вырабу на нажным ганчарным крузе назіраецца ў Полацку ў першай трэці XVII ст., хаця выкарыстанне ганчарнага круга адбывалася з канца XVI ст. З таго часу шырока выкарыстоўваецца і паліваная кераміка.

ЛІТАРАТУРА

1. Дук, Д. Старажытныя славяне полацкага гарадзішча (780 – 1310 гг.) / Д. Дук // БГЧ. – 2008. – № 7. – С. 21 – 27.
2. Клімаў, М.В. Новае адкрыццё ў храналогіі старажытнага Полацка / М.В. Климаў // Беларускі гістарычны часопіс. – 2010. – № 5. – С. 5 – 7.
3. Харитонович, З.А. Керамика городищ Северной Беларуси / З.А. Харитонович // Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку): зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 20 – 21 лістап. 2008 г. / пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. – Наваполацк: ПДУ, 2009. – С. 97 – 105.
4. Шадыра, В.І. Беларускае Падзвінне (І тысячагоддзе н. э.) / В.І. Шадыра. – Мінск: ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі», 2006. – 150 с.
5. Дук, Д.У. Ляпная кераміка і рэчавы комплекс вакольнага горада старажытнага Полацка (па выніках раскопак 2008 г.) / Д.У. Дук // Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку): зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 20 – 21 лістап. 2008 г. / пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. – Наваполацк: ПДУ, 2009. – С. 9 – 30.
6. Тарасаў, С.В. Полацк IX – XVII стст.: Гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мінск: Беларуская навука, 1998. – 183 с.
7. Плавінскі, М. Ляпная кераміка полацкага селішча / М. Плавінскі, Г. Штыхаў // ГАЗ. – 2006. – № 21. – С. 62 – 73.
8. Дук, Д.У. Полацк і палачане (IX – XVIII стст.) / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2010. – 180 с.
9. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX – XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск, «Наука и техника», 1975. – 136 с.
10. Белецкий, В.Д. Городское ядро средневекового Пскова / В.Д. Белецкий, С.В. Белецкий. Ч. 1: Белецкий, С.В. Начало Пскова / С.В. Белецкий. – СПб., 1996. – 92 с.
11. Носов, Е.Н. Городище под Новгородом и поселения Северного Приильменья (новые материалы и исследования) / Е.Н. Носов, В.М. Горюнова, А.В. Плохов // Труды Института материальной культуры РАН. – Т. XVIII. –СПб.: Издательство «Дмитрий Буланин», 2005. – 404 с.
12. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічных раскопках на Ніжнім замку Полацка ў 2008 г. / Д.У. Дук // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 2600.
13. Дук, Д. Полацкая касцярэзная майстэрня XV – першай паловы XVI стст. / Д. Дук // Acta archaeologica Albaruthenica. Vol. II (Вып. 2) / Уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. – Мінск : І.П. Логвінаў, 2007. – С. 86 – 101.
14. Дук, Д. Археалагічная разведка на Запалоцкім пасадзе Полацка ў 2003 г. / Д. Дук // МАБ. – 2006. – № 11. – С. 104 – 113.
15. Митрофанов, А.Р. Отчёт о раскопках Полоцкой археологической экспедиции Ин-та истории АН БССР в 1959 г. / А.Р. Митрофанов // Архіў ІГ НАНБ. – Воп. 1. – Спр. 203.
16. Тарасов, С.В. Отчёт о раскопках в Полоцке и Полоцкой округе в 1987 г. / С.В. Тарасов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1014.
17. Зданович, Н.И. О некоторых видах неполивной посуды окислитель-ного обжига Лидского замка / Н.И. Зданович // Древнерусское государство и славяне / редкол. Л.Д. Поболь и др. – Минск: Наука и техника, 1983. – С. 98 – 99.
18. Здановіч, Н.І. Комплекс рэчаў з пабудовы XVI ст. з Полацка / Н.І. Здановіч // ГіАППЗ. – Полацк: Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік; ПГУ, 1998. – С. 125 – 140.
19. Ганецкая, І.У. Маёліка на Беларусі ў XI – XVIII ст / І.У. Ганецкая. – Мінск, 1995. – 120 с.
20. Дук, Д.У. Полацк XVI – XVIII стагоддзяў: нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2007. – 268 с.

21. Горюнова, В.М. О появлении раннекруговой керамики в Северо-Восточной Руси / В.М. Горюнова, В.А. Лапшин // Археология, история, нумизматика, этнография Восточной Европы: Сб. статей памяти проф. И.В. Дубова / Под ред. А.Н. Кирпичникова, В.Н. Седых. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2004. – С. 55 –72.
22. Ляўко, В.М. Ганчарны круг / В.М. Ляўко // Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1. А – К / рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П.Броўкі, 2009. – С. 218.

АСОБНЫЯ АСПЕКТЫ РАЗВІЦЦЯ ПАЎНОЧНАЙ ЧАСТКІ ВЯЛІКАГА ПАСАДА Г. ПОЛАЦКА (ПА ВЫНІКАХ АРХЕАЛАГІЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ 2009 г. НА ВУЛ. Ф. СКАРЫНЫ)

канд. гіст. навук М.В. КЛІМАЎ
(Інстытут гісторыі НАНБ, Мінск)

У 2009г. аўтарам артыкула былі праведзены археалагічныя працы ў г. Полацку на пляцоўцы, якая змяшчалася паміж лазняй і гарадскім архівам, паміж вуліц Ф. Скарыны, Войкава, Сака і Ванцэці (мал. 1).

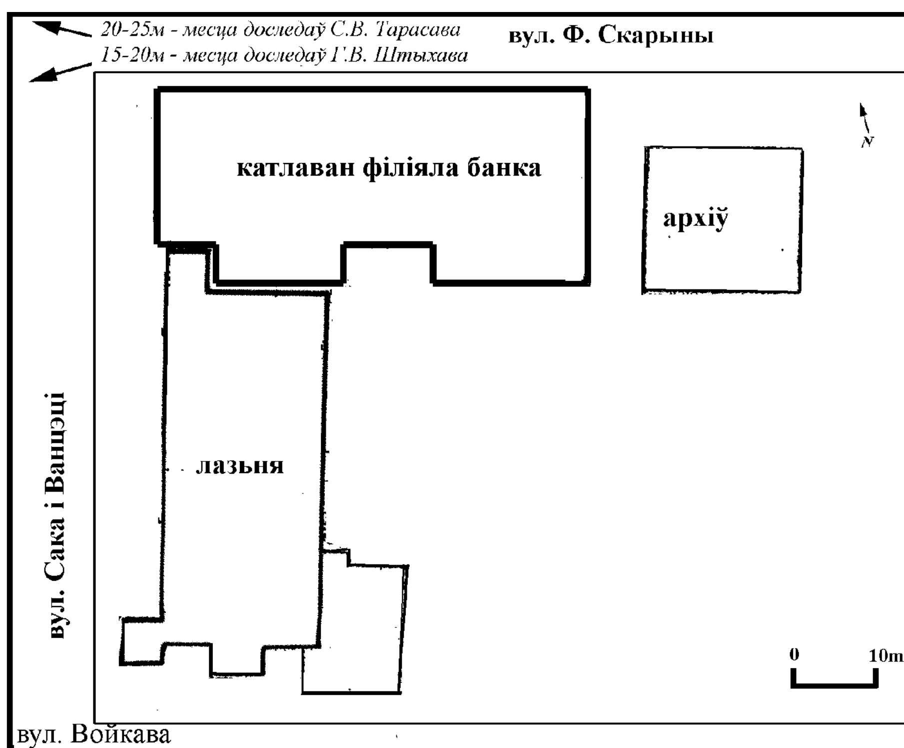

Мал. 1. Агульны план знаходжання месца археалагічных прац 2009 – 2010 гг.

Археалагічныя працы насілі выратавальны характар і былі выкліканы рашэннем пабудаваць філіял № 216 «Беларусбанка» у г. Полацку і падвесці да будучага будынка ўсе неабходныя камунікацыі. Асноўныя працы былі разгорнуты падчас стварэння катлавана для будучага філіяла № 216 і складаліся з наглядаў за ўладкаваннем катлавана і пракладаннем інжэнерных камунікацый для будынка філіяла і археалагічных раскопак на плошчы 244 м^2 на месцы катлавана[7]. Даследуемая тэрыторыя адносілася да гістарычнай часткі Полацка – Вялікага пасада. У гэтай частцы пасада археалагічныя даследаванні раней праводзіліся Г.В. Штыхавым і С.В. Тарасавым. За 30 м на захад ад будучага катлавана ў 1964-м годзе Г.В. Штыхавым былі зачышчаны сценкі катлавана пад фундаменты дзіцячага садка (існуе зараз) і знойдзены матэрыялы, характэрныя для XI – XIII стст.: венчыкі керамічнага посуду і два біканічных шыферных прасліца [9, с. 29]. Археалагічныя раскопкі С.В. Тарасава на плошчы 84 кв. м каля воданапорнай вежы, якая знаходзіцца за 20м на паўночны-захад ад катлавана таксама вызначаліся наяўнасцю керамічных матэрыялаў XI – XII стст. [2, с. 19]. Таму прысутнасць культурнага пласта на месцы будучага катлавана, запланаванага плошчай 1045,5 м^2 не выклікала сумнення. Але як паказалі далейшыя працы такое меркаванне было памылковым.

[7] Дапамога падчас правядзення асобных этапаў археалагічных прац аказвалася з боку П.М. Кенько, Д.У. Дука, А.А. Салаўёва, І.У. Магалінскага, студэнтаў 2-га курса гістарычнага факультэта Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, за што прыносім ім удзячнасць.

Падчас археалагічнага нагляда за выкопваннем катлавана было засведчана амаль поўнае знішчэнне культурнага пласта, які захаваўся часткова толькі на 4-х участках і яго магутнасць вагалася ў межах 0,1 – 0,45 м. Астатні культурны пласт або быў знішчаны і нават вывезены з данай пляцоўкі, або перавернуты і перамяшаны ў выніку існавання на гэтым месцы кацельні. Ад былой кацельні ў запаўненні катлавана засталіся каменныя падмуркі, часткі цагляных сценаў, кавалкі металічных трубаў. Акрамя артэфактаў ХХст. луракопны пласт вызначаўся наяўнасцю манет позняй чаканкі, сярод якіх неабходна адзначыць наступныя: солід-бараці́нчык 2-й паловы XVII ст., капейкі 1798г. і 1898 г. (Расія), манета «10 фенінгаў, 1942 г., (Германія). Для археалагічных раскопак былі вызначаны 4 асобных участкі з захаваным культурным пластом (мал. 2), які не перавышаў 0,4 – 0,5 м і стратыграфічна вызначаўся па глыбіні ў межах 2-х раскопачных пластоў № 7 і № 8, якія адлічваліся ад дзённай паверхні па краі катлавана.

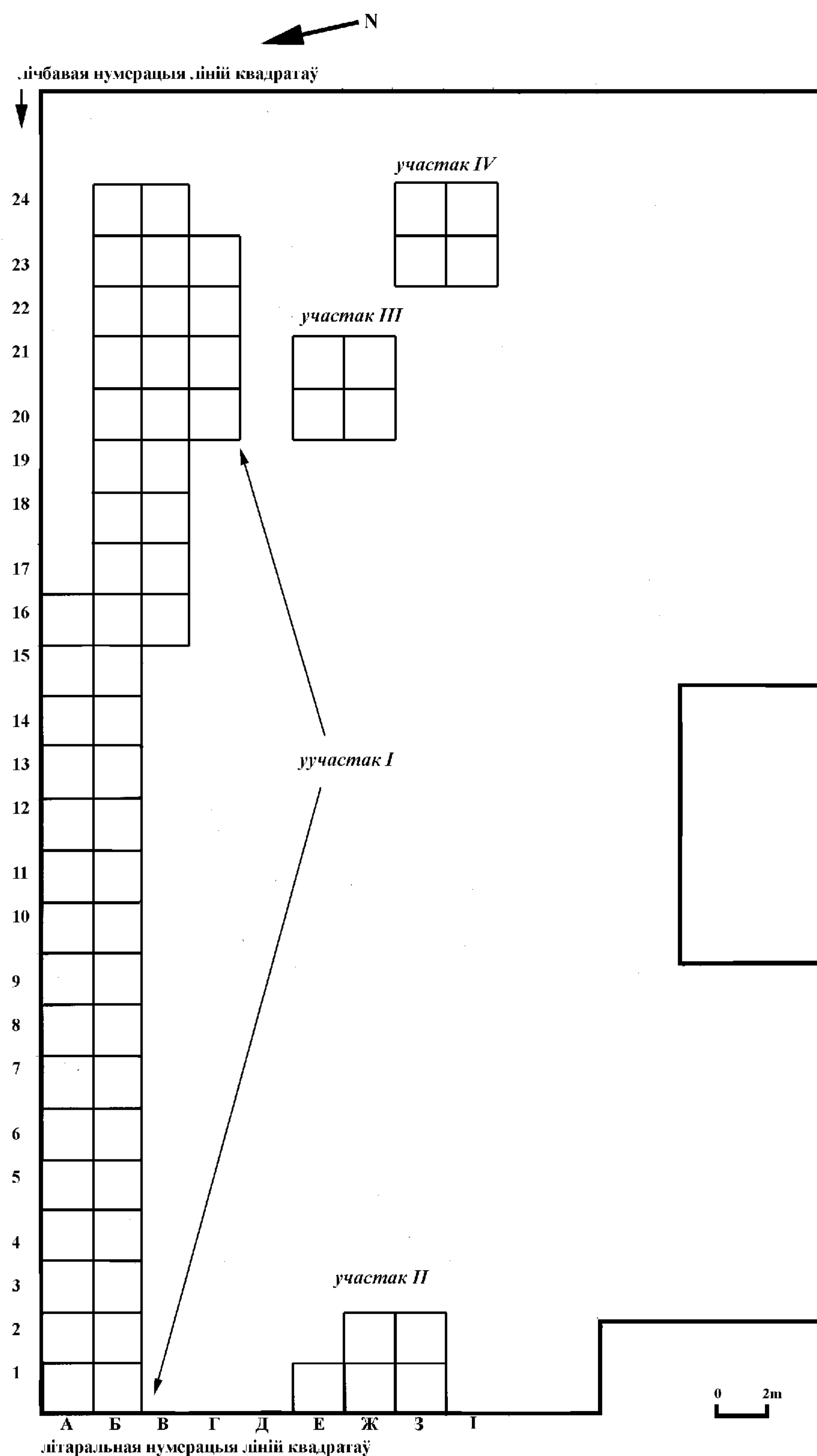

Мал. 2. План асноўных участкаў археалагічных раскопак у межах катлавана будучага будынка банка

Як паказалі далейшыя археалагічныя доследы пластоў № 7 і № 8, яны адлюстроўвалі адзін будаўнічы гарызонт, пераважаючая колькасць знаходак з якога датавалася ў межах XI – XIII стст. У выніку правядзення археалагічных доследаў былі вызначаны асноўныя аспекты развіцця паўночнай часткі Вялікага пасада. Спынемся ніжэй на характарыстыцы вылучаных у выніку доследаў аспектах.

Храналагічны аспект. Адзін з важных аспектаў, які вынікаў з аналізу закрытых комплексаў і матэрыялаў у месцы доследаў. Пры археалагічных раскопках была выяўлена значная колькасць фрагментаў керамічных начын-

няў, якія датаваліся ў шырокіх храналагічных межах, XI – XVIII стст. Разам з тым, у рэштках культурнага пласта і, асабліва, на перадмацерыковым узроўні фіксаваліся венчыкі к. X – 1-й паловы XI ст. (мал. 3: 1 – 9). Падобная кераміка адзначалася і ў шэрагу ям (мал. 4: 5 – 15).

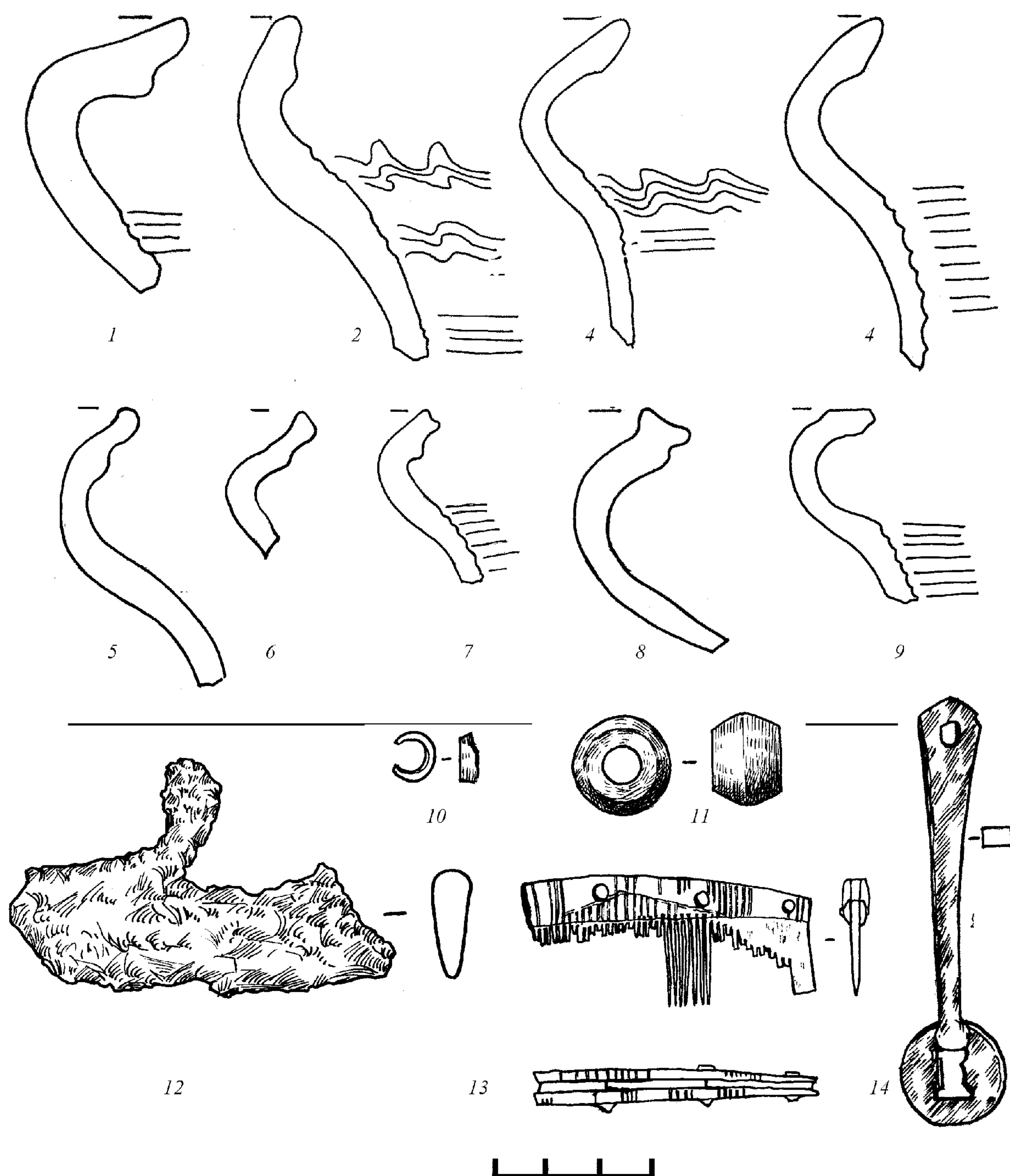

Мал. 3. Асноўныя катэгорыі знаходак к. X – XIII стст.

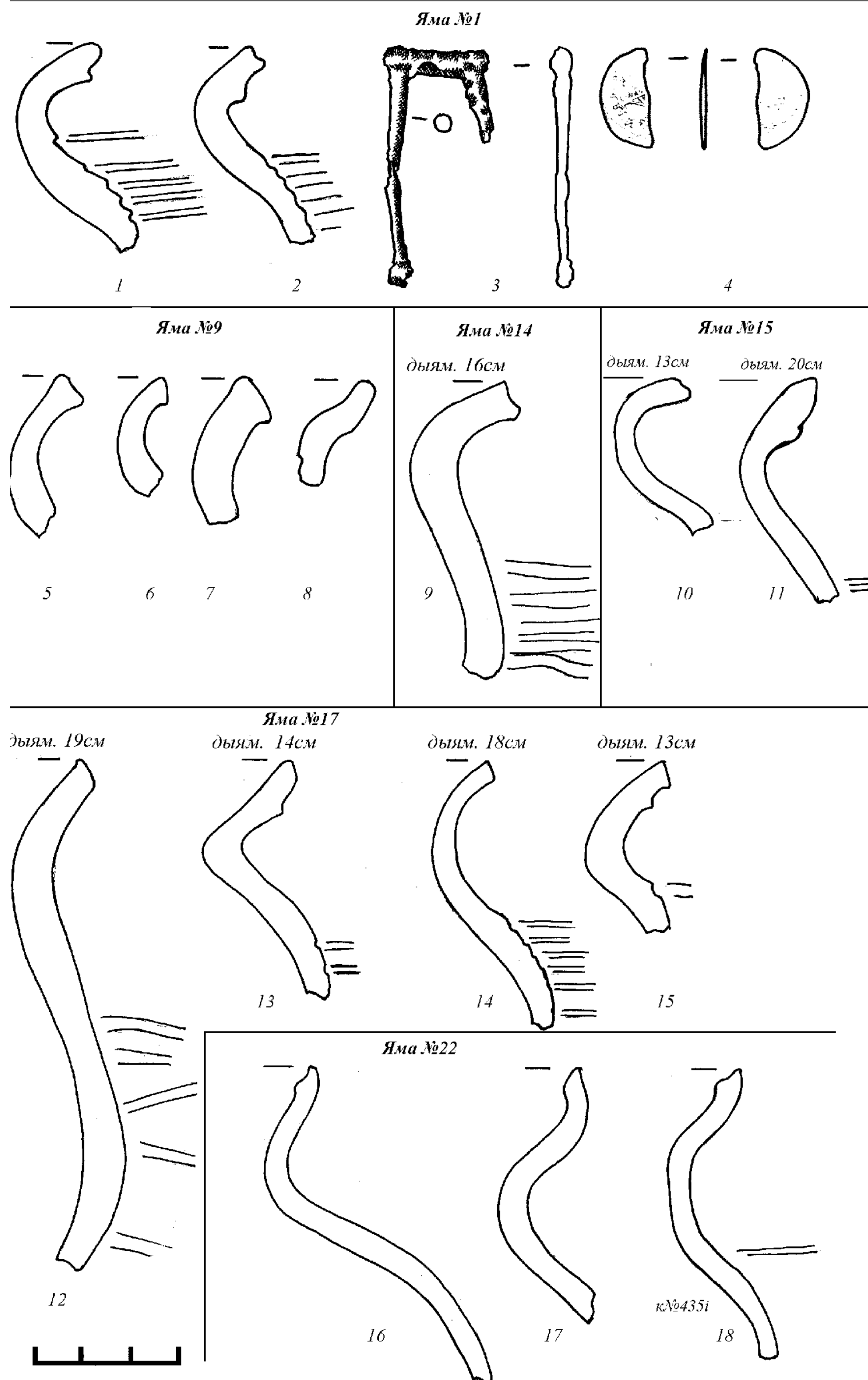

Мал. 4. Комплексы мацерыковых ямаў

Асабліва каштоўным, з пункту гледжання храналогіі, выступае комплекс ямы № 1 і кантэкст знаходак побач з ямай у пласце. У верхняй частцы ямы на мяжы з передмацерыком была выяўлена частка манеты, падражанне дзірхама канца Xст.[8], які фактычна «закрываў» керамічны комплекс у яме (гл. мал. 4: 3), з якой таксама паходзілі складныя шалі (гл. мал. 4: 3). Побач з ямай, у слоі былі выяўлены такія рэдкія знаходкі як: паса-

[8] Прыносім удзячнасць Вяч. С. Куляшову за вызначэнне манеты

вая накладка, зробленая з бронзы і пакрытая белым металам (мал. 9:3); лірападобная спражка[9]; фрагмент аднабаковага касцянога грэбяня (мал. 3:13); свінцовая таварная пломба. Акрамя керамікі і вышэй указанных рэчаў у якасці маркераў з адноснай храналогіяй у межах X – XIII стст. выступалі такія знаходкі як: фрагменты керамікі к.XI – XIII стст. (мал. 4:16 – 18); фрагменты амфар; фрагмент золаташкляной пацеркі (гл. мал. 3: 10); шыферныя прасліцы (мал. 3:11/ паказана адно з 6 экзэмпляраў); ключ ад кубічнага замка (гл. мал. 3: 14). Большасць з вышэй указаных храналагічных маркераў мела істотны перыяд бытавання ў Полацку. Напрыклад, перыяд бытавання амфар, якія знаходзіліся ў культурным пласце Полацка акрэсліваўся ў межах X – ¼ XIII стст. [8, с. 32, 138 – 139, мал. 43, 44].

Для больш позняга этапа жыццядзейнасці на месцы катлавана было выяўлена даволі шмат артэфактаў XVI – XVIII стст., сярод якіх вылучаюцца наступныя катэгорыі рэчаў: фрагменты керамічнага тэракотавага і паліванага посуду (мал. 5: 1 – 8), поўнапрофільныя начынні XVI – XVIII стст.(мал. 5:9 – 10), фрагменты люлек (мал. 6:1 – 3), гліняныя шарыкі для гульні ў мурмельшпіль (мал. 6:4 – 6), ключ (мал. 6:7), касцяная (мал. 6:8) і бронзавая накладкі (мал. 6:9) для нажоў з тронкавымі дзяржальцамі, пярсцёнак (мал. 6:10), свінцовыя кулі (мал. 6:11 – 15) і кулялейка (мал. 6:16), абутковыя падкоўкі (мал. 6:17/прадстаўлены адзін з 6 экзэмпляраў), свінцовы ваконны пераплёт (мал. 6:18).

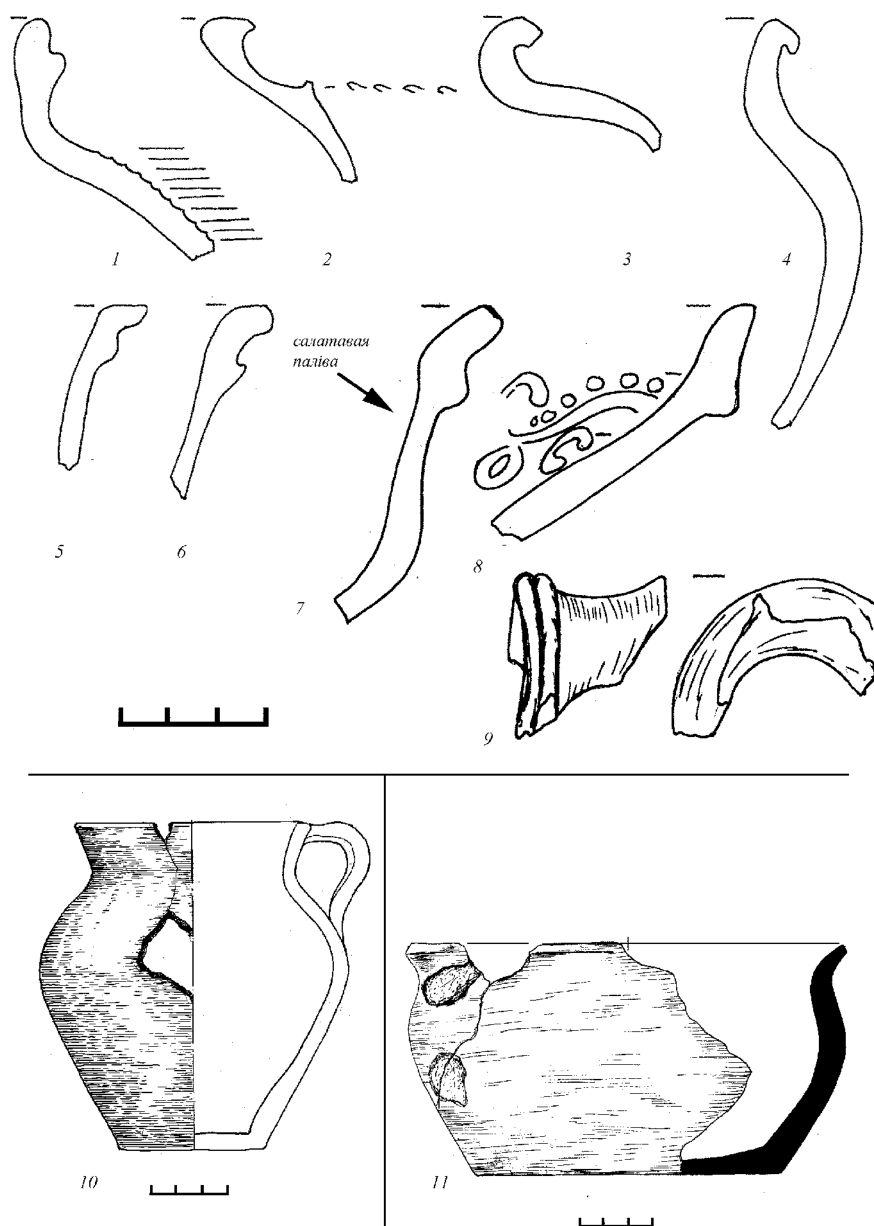

Мал. 5. Фрагменты керамічнага посуду, характэрныя для перыяду XVI – XVIII стст.

[9] Артэфакты аналізуюцца ў асобным сумесным артыкуле аўтара і П.М. Кенько

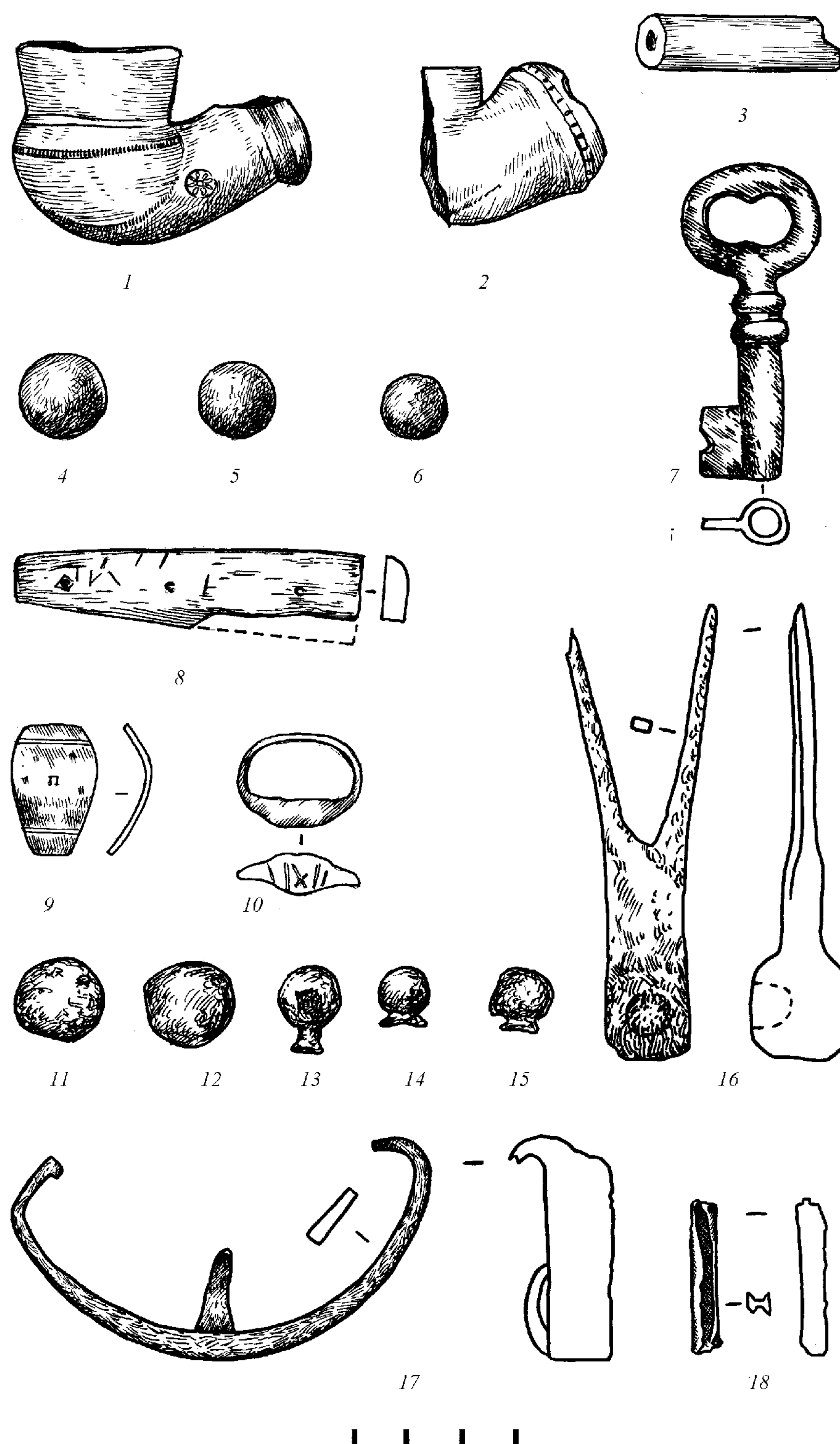

Мал. 6. Асноўныя катэгорыі рэчаў XVI – XVIII стст. з месца археалагічных прац

Усе вышэй пералічаныя артэфакты XVI – XVIII стст. выступалі ў якасці характэрных складнікаў матэрыяльнай культуры горада і выяўляліся пры ранейшых археалагічных доследах [1, с. 102 – 06, с. 118 – 121, 143 – 145, 150]. Такім чынам, храналагічна добра вызначаецца два перыяды жыццядзейнасці ў межах раскопа па вул. Ф. Скарыны.

Вытворчы аспект. Падчас археалагічных раскопак былі выяўлены сведчанні некалькіх рамесных заняткаў, характэрных для даннай часткі тэрыторыі. На апрацоўку чорнага метала ўказвалі наступныя сведчанні: шлакі, кроплі металу, фрагменты соплаў. Апрацоўка чорнага метала была ўласціва для гэтай часткі пасада ў перыяд XI – XIII стст. Напрыклад, у пласце кв. А-9 утрымліваліся шлакі памерамі: 7 × 8 см, 5 × 6 см, фраг-

менты керамічнага посуду XI ст. і фрагменты амфар, што ўскосна можа даваць адносную храналагічную веху для данных шлакаў. Але кампактнае згрувошчванне шлакаў паходзіла з участка III, кв. Ж-21. Шлакі канцэнтраваліся ў межах невялікай праслойкі, разам з асобнымі камянямі і фрагментам керамічнага белаглінянага сопла. Знаходжанне шлакаў ізноў жа падымае пытанне аб характары металаапрацоўчай дзейнасці ў горадзе. Яна насіла небяспечны характар, таму канцэнтравалася побач з воднымі крыніцамі. Так вялікая колькасць шлакаў, выяўленых у 2008 г. у Запалоцці тлумачылася блізкасцю р. Палаты, тое ж назіралася ў нашым выпадку [4, с. 42]. У выпадку з даследаванай часткай пасада трэба казаць аб тым, што падыход да стромкага берага р. Палаты пачынаўся за 30 – 35 м ад месцаў выяўлення шлакаў. Не трэба выключаць, што ў перыяд X – XIII стст. у гэтай частцы пасада знаходзілася ручаіна.

На аснове ўскосных дадзеных магчыма дапускаць існаванне на месцы раскопак у X – XIII стст. існаванне гарбарнай справы. Прысутнасць вялікай колькасці вапны на месцы раскопа і доступ да вады (побач р. Палата) сведчылі на карысць таго, што ў XI – XIII стст. у гэтай частцы горада ажыццяўлялася апрацоўка скуры. Падчас першапачатковага этапа апрацоўкі скуры выкарыстоўвалася вапна [6, с. 268]. У выніку археалагічных прац былі выяўлены і сляды апрацоўкі косткі, аб чым сведчылі дзве нарыхтоўкі з рога (мал. 7: 8, 10), загатоўка гузіка (мал. 7:9). На асобныя аспекты вытворчай дзейнасці ўказвалі і касцяныя прылады працы (мал. 7: 1-7).

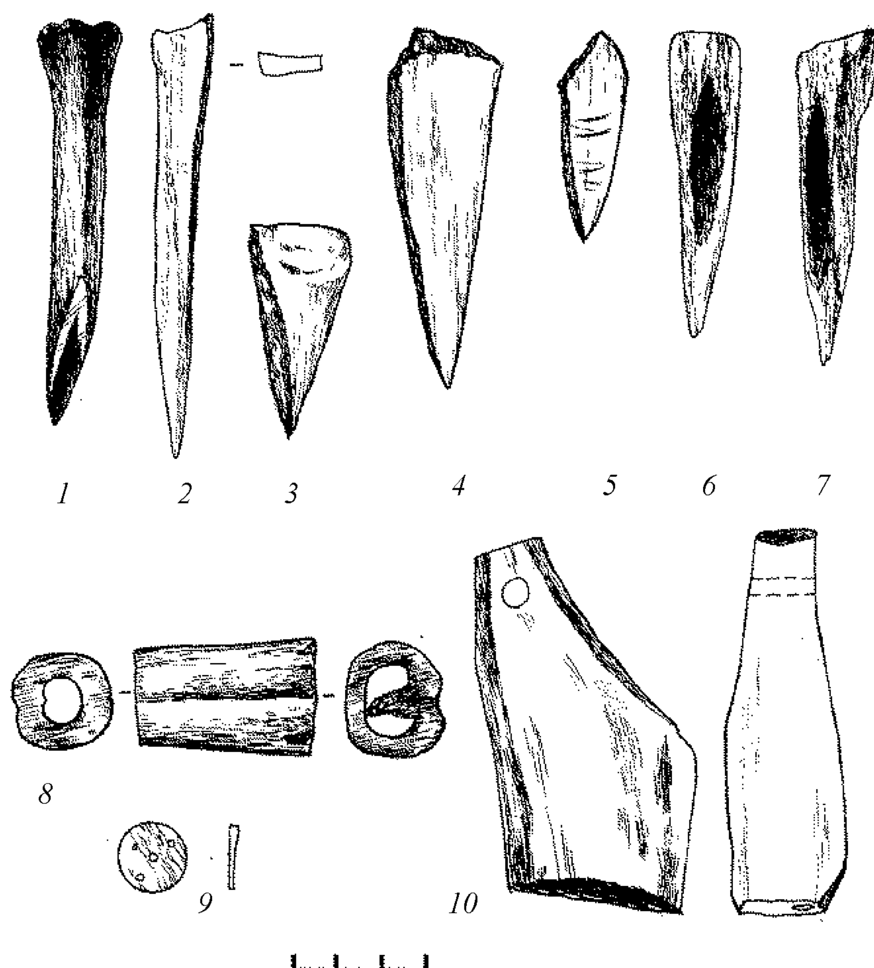

Мал. 7. Прылады (1 – 7) і нарыхтоўкі вырабаў (8 – 10) з косткі

Дынамічна на даследаванай плошчы развівалася і шавецкая справа, аб наяўнасці якой сведчылі бронзавыя (мал. 8: 1 – 4) і жалезныя (мал. 8: 6 – 9) іглы, спружынныя нажніцы (мал. 8: 5). Бронзавыя іглы мелі выгнуты стан, які найбольш быў прыдатны для пашыву скуранога абутку. Адлюстраваннем бандарнай справы з'яўляецца выяўленне на даследуемай плошчы ўторнай пілы (мал. 8: 10). Падобныя пілы вядомы па матэрыялах з Давыд-Гарадка і Ноўгарада і прызначаліся вырабу пазоў (утораў) драўляных клёпках [3, с. 373, мал. 100:5; 5, с. 43 – 44, рис. 28].

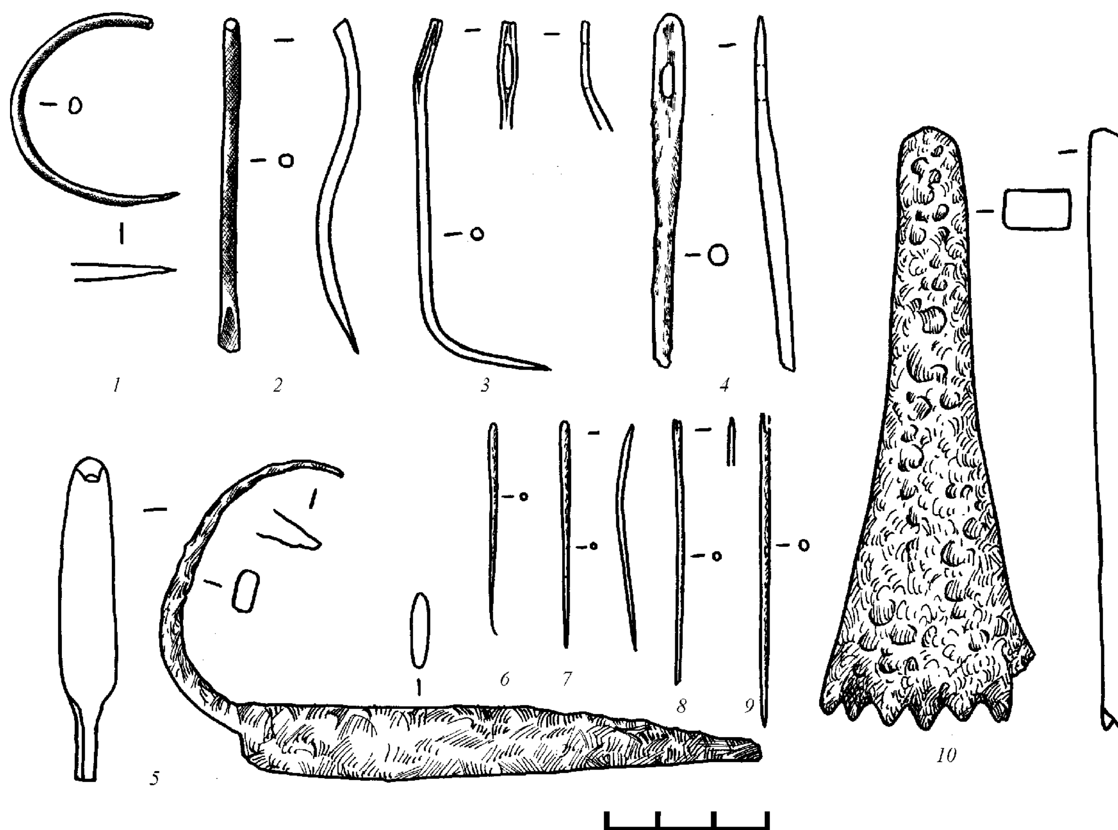

Мал. 8. Прылады і інструменты з археалагічнага раскопа

Гістарычны аспект. На аснове прааналізаваных матэрыялаў вызначаецца і гістарычны аспект у развіцці даследаванай паўночнай часткі Вялікага пасада, якая пачала засяляцца ў к. X – 1-й палове XI ст. Фарміраванне данай часткі пасада адбывалася без пакватальнага падзела па характару рамесніцкіх заняткаў і насіла хаатычны характар, што прывяло да скаплення ў адным месцы рамеснікаў многіх прафесій, прааналізаваных вышэй. Акрамя рамеснікаў у вывучанай частцы пасада пражываў і прадстаўнік феадальнага саслоўя, прыналежнасць да якога характарызавала пасавая накладка, як маркер дружыннай культуры (мал. 9: 3). Комплекс знаходак (шалі, падражанне дзірхама, пломбы (мал. 9: 1/*адлюстраваны 1 экз. з ліку 7*), гірка-разнавага[10] (мал. 9: 2) якi паходзiў з участкаў II і IV раскопу сведчыў на карысць таго, што адным з накірункаў дзейнасці жыхароў у гэтай частцы Полацка з'яўляўся гандаль. Безумоўна, што вытворчая функцыя тэрыторыі спалучалася з яе жылым характарам, аб чым сведчаць знаходкі пабытовага характару: нажы, асялкі, крэсівы, керамічны посуд. Тое ж пацвярджае вялікая колькасць костак. Акрамя костак, якія належылі хатняй жывёле сустракаліся сківіцы і іклы дзікіх кабаноў, чэрап мядзведзя. На ўчастку IV (квадраты З-23, З-24; І-23, І-24) быў вызначаны развал печы, у аснове канструкцыі якой былі гліна і камяні, які захаваўся толькі часткова. У гэтай пабудове былі выяўлены свінцовыя таварныя пломбы, але больш аб занятках жыхароў пабудовы сказаць было цяжка.

Выклікае пытанне этнічная прыналежнасць часткі жыхароў ў перыяд XI – XIII стст., якія насілі рэдкія для Полацка ўпрыгожанні, сярод якіх вылучаецца частка арнаментаванага бранзалета (мал. 9: 4), часткі скроневых калец (мал. 9: 5, 7), ланцугатрымальнік, характэрны для балцкага этнічнага масіву (мал. 9: 6). Гістарычна не магчыма зрабіць і поўную атрыбуцыю праслоек пажара, якія фіксаваліся ў межах катлавана. Вялікая колькасць вуголля прасочвалася ў цэнтральнай частцы ўчастка 1, дзе кавалкі керамічнага посуду фіксаваліся сярод вуголля, камянёў і фрагментаў абпаленай гліны (глінянай абмазкі). Укажам на яшчэ адзін храналагічны маркер адносна вышэй указаных квадратаў, якія ўтрымлівалі сляды пажару. Тут быў засведчаны «сівы» колер мацерыка, які звычайна пакідае пажарышча. Сляды пажару фіксаваліся і ў ямах. Ніжняй храналагічнай мяжой, якой магчыма датаваць пажар з'яўляецца к. XI ст. Характар пажару не зусім зразумелы. Заўважым, што на ўзроўні раскопачнага пласта № 7 былі выяўлены два наканечніка стрэл, адзін з якіх меў характэрнае пашкоджанне, затупленне падчас выкарыстання (мал. 9: 8, 9). Іншых доказаў вайсковых дзеянняў раскоп не ўтрымліваў.

[10] Атрыбутавана ў якасці гіркі Ш.І. Бекцінеевым

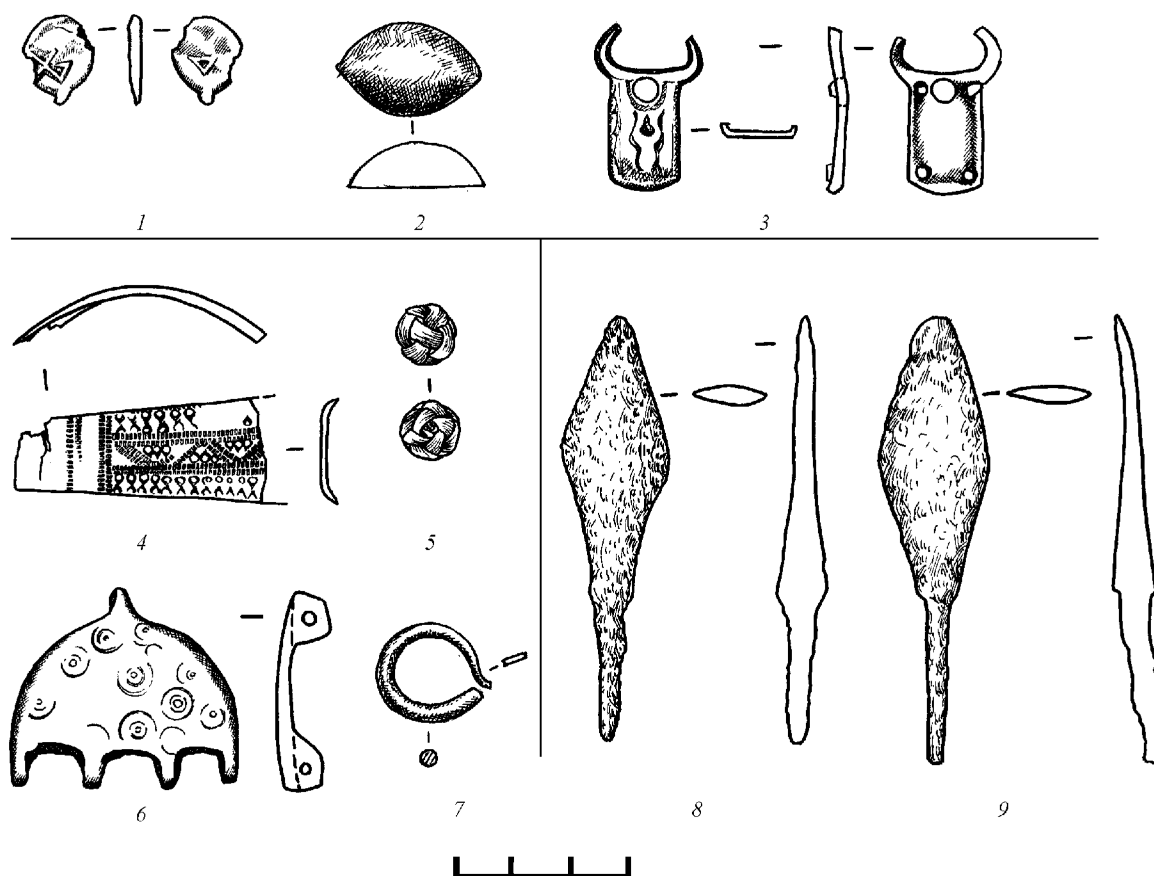

Мал. 9. Асобныя групы артэфактаў, якія адлюстроўваюць гістарычны аспект

Аб храналагічным перыядзе XIV – XV стст. дакладна нічога сказаць не магчыма. З перыядам XVI – XVIII стст. разам з вышэй указанымі храналагічнымі маркерамі можа звязвацца і існаванне некалькіх кантруктыўных элементаў. Першы з іх фіксуецца амаль па лініі захад-усход і прадстаўлены рэшткамі драўляных сваяў-слупоў, іх прызначэнне застаецца не зразумелым. Адна з сваяў, дыяметрам 0,25 м была расчышчана ў кв. Б-8. Падобныя рэшткі сваяў назіраліся і ў квадратах Б-24 і Г-23.

Другі аб’ект, які паходзіў з кв. Б-19 і В-19 адносіўся да падпечка, памерамі: 0,9 × 1,65 м, выцягнутага па лініі: паўднёвы захад – паўночны ўсход. Вонкавыя сценкі падпечка былі зроблены з дошак, замацаваных па кутах невялікімі вертыкальнымі брусамі, ад якіх засталіся сляды парахні, За дошкамі, з унутранага боку сценкі фармаваліся глінай. Падобныя канструкцыі падпечкаў добра вядомы па матэрыялах Полацка і Віцебска [7, с. 25; 9, с. 46]. Падпечак быў добра «пасажаны» у ранейшы па часе культурны пласт, на яго сценках прасочваліся рэшткі культурнага пласта і вуголля. З унутранага боку з гліны было сфармавана аснаванне. Ва ўнутранай частцы падпечка былі знойдзены часткі цэглы, памерамі: ? × 6,5 × 14 см. Пасля зачысткі перадмацерыка, на ім дакладна прасочваліся сляды драўляных дошак. Над падпечкам выяўлены, у асноўным, матэрыялы XVIII – XIX стст. Магчыма, што падпечак насіў позні характар і быў пабудаваны не раней XVIII ст.

Істотную цікавасць уяўляе знаходка ў цёмна-шэрым запаўненні пласта, з вуголлем гербавай, каробкавай кафліны, якая захавалася амаль поўнасцю. Гэта кафліна была ідэнтыфікавана. На ёй быў адлюстраваны герб Бенядзікта Паўла Сапегі (2-я палова XVII ст.)[11]. Не выключана, што кафліна ў адзіным экзэмпляры была вынесена на пэўную адлегласць ад свайго першапачатковага месцазнаходжання, бо іншых фрагментаў кафлін і слядоў сподачнай часткі кафляной печы ў раскопе не засведчана. На карце лакалізацыі кафлін полацкай шляхты кафля, якая б належыла Бенедзікту Паўлу Сапезе не значыцца [2, мал. 34].

Разгледжаныя матэрыялы дазваляюць казаць аб тым, што ў развіцці паўночнай часткі Вялікага пасада назіралася некалькі этапаў, ранні з якіх неабходна звязваць з к. X – 1-й паловай XIII стст. На прыкладзе матэрыялаў вышэй указанага перыяда рэльефна бачна складанне пасада як месца пражывання рамеснікаў і гандляроў, зручнасць знаходжання для якіх была звязана з наяўнасцю побач р. Палаты. Пажар і на-

[11] Прыносім удзячнасць за вызначэнне А. Шаландзе

канечнікі стрэл сведчаць аб невядомых для нас падзеях. Культурны пласт XIV – XVIII стст. быў амаль поўнасцю знішчаны, разам з тым, атрыманыя матэрыялы сведчылі аб наяўнасці ў гэтай частцы пабудоў простых гараджан і магната Бенедзікта Паўла Сапегі.

ЛІТАРАТУРА

1. Дук, Д.У. Полацк XVI – XVIII стагоддзяў: нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук . – Наваполацк: ПДУ, 2007 – 268 с.
2. Дук, Д.У. Полацк і палачане (IX – XVIII стст.) / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2010. – 180 с.
3. Звяруга, Я.Г. Рэчавы інвентар / Я.Г. Звяруга // Археалогія Беларусі: У 4-х т. Т. 3. Сярэдневяковы перыяд (IX – XIII стст.).—Мн.:Беларуская навука, 2000. – С. 370 – 422.
4. Клімаў, М.В. Новыя звесткі аб гісторыі Запалоцкага пасада г. Полацка (па выніках раскопак 2008 г.) / М.В. Клімаў // Віцебскія старажытнасці. Мат-лы навук. канф., прысвечанай 50-годдзю знаходкі берасцяной граматы ў Віцебску і 150-годдзю з дня нараджэння А.Р. Брадоўскага, Віцебск, 22 – 23 кастрычніка 2009. – Мінск: Медысонт, 2010. – С. 39 – 48.
5. Колчин, Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого / Б.А. Колчин. – Материалы и исследования по археологии СССР. – М.: Наука, 1959. – С. 7 – 120.
6. Колчин, Б.А. Ремесло / Б.А. Колчин // Древняя Русь. Город. Замок. Село. – М.: Наука, 1985. – С. 244 – 297.
7. Левко, О.Н. Витебск XIV – XVII вв. (Стратиграфия, хронология, социально-историческая топография и технология производств) / О.Н. Левко. – Минск: Наука и техника, 1984. – 120 с.
8. Тарасаў, С.В. Полацк IX – XVII стст.: Гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў . – Мінск: Беларуская навука, 1998. – 183 с.
9. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк / Г.В. Штыхов. – Минск: Наука и техника, 1975. – 135 с.

ТАПАГРАФІЯ І ПЛАНІРОЎКА ГАРАДЗІШЧАЎ МІЖРЭЧЧА ДЗІСНЫ І УШАЧЫ

А.Л. КОЦ
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

Прадстаўлены вынікі даследаванняў гарадзішчаў міжрэчча Дзісны і Ушачы ў 2010 г. Разгледжана тапаграфія умацаваных паселішчаў. Асабістая ўвага нададзена абарончай сістэме і ўездам на гарадзішча.

Асноўным тыпам паселішчаў жалезнага веку былі гарадзішчы. Яны былі шырока распаўсюджаны і ў сярэднявеччы. Месца выбіралася з такім разлікам, каб яно было максімальна абаронены прыроднымі ўмовамі ў выглядзе рэчак, ручаёў, балот і стромкіх схілаў. З неабароненага, напольнага боку пагоркі ці мысы ўмацоўваліся сістэмай штучных пабудоў, якія складаліся з драўляных агароджаў, земляных валоў і рвоў. Часам для пабудовы гарадзішчаў выкарыстоўваліся высокія адзіночныя ўзгоркі, размешчаныя сярод даліны або каля ракі. Форма пляцоўкі гарадзішча залежыла ад канфігурацыі выбранага ўчастка і характару абарончых умацаванняў на вяршыне і схілах. Пад час фарміравання ўмацаванага паселішча значная ўвага надзялялася ўзвозам.

Існуюць пэўныя праблемы ў выяўленні і даследаванні ўзвозаў на гарадзішча. Іх можна назваць агульнымі для вывучэння ўсіх гарадзішчаў жалезнага веку і ранняга Сярэднявечча. Галоўным чынам гэта стан захаванасці помніка. Значныя пашкоджанні помнікам археалогіі нанаслі гаспадарчая дзейнасць чалавека ў больш позні час, прыроднае разбурэнне (выветрыванне культурнага слою, разбурэнне схілаў ракой, пашкоджанне помніка ляснымі насаджэннямі, апаўзанне культурнага пласта на схілы і інш.), перабудова гарадзішчаў іх насельнікамі ў жалезным веку і Сярэднявеччы.

Арэал днепра-дзвінскай культуры і арэал культуры штрыхаванай керамікі на Поўначы Беларусі можна разглядаць адзінай тэрыторыяй, так як тут сходныя фізіка-геаграфічныя ўмовы пражывання і ідэнтычны ўзровень сацыяльна-эканамічнага развіцця насельніцтва. Разглядаючы тэму абарончых умацаванняў і тапаграфіі гарадзішчаў даследчыкі абыходзяць увагай праблему ўзвозаў на гарадзішча. Найбольш верагодна, што абарончыя ўмацаванні ахоўвалі ўзвоз на гарадзішча і апошнія фарміраваліся дзякуючы форме і месцу ўзвоза.

Пад час ахеалагічных разведак 2010 г. на тэрыторыі Дзісны і Ушачы было выяўлена, што тапаграфічныя сляды ўзвозаў на некаторых гарадзішчах добра захаваліся. На гарадзішчах Старыя Зябкі, Брыкіцы, Перавоз дакладна зафіксаваны сляды ўзвозаў. На гарадзішчах Шчаўкуны, Свіла І і Паддубнікі яны яскрава не прасочваюцца, але можна выказаць меркаванні дзе маглі размяшчацца ўзвозы (мал. 1).

Мал. 1. Карта гарадзішчаў, на якіх захаваліся знешнія прыкметы ўзвозаў

Гарадзішча **Брыкіці** знаходзіцца на правым беразе р. Свіліцы. З заходняга боку каля гарадзішча размяшчаецца селішча. Вышыня пагорка, на якім размяшчаецца паселішча, дасягае 18 м. Форма пляцоўкі гарадзішча трохкутная, выцягнута па лініі захад-усход у бок мыса. З 3-х бакоў паселішча мае стромкія схілы да ракі, якая акаляе гарадзішча. З напольнага, заходняга боку пляцоўка абаронена 2-ма валамі і 2-ма рвамі. Памеры аднаго вала складаюць: даўжыня – 40 м, вышыня з боку гарадзішча да 4 м, з боку селішча – 2 – 2,5 м, шырыня верхняй пляцоўкі вала – 3 – 4 м. Другі вал (?) насыпаны па краю пляцоўкі. Яго вышыня 3 – 5 м, даўжыня – 35 м. Адзін роў з напольнага боку глыбінёй да 1 м, шырынёю да 2-х м. Другі – паміж валамі (глыбіня да 4 м, шырыня да 6 м).

Верагодна, што на гарадзішча было два ўзвозы (мал. 2).

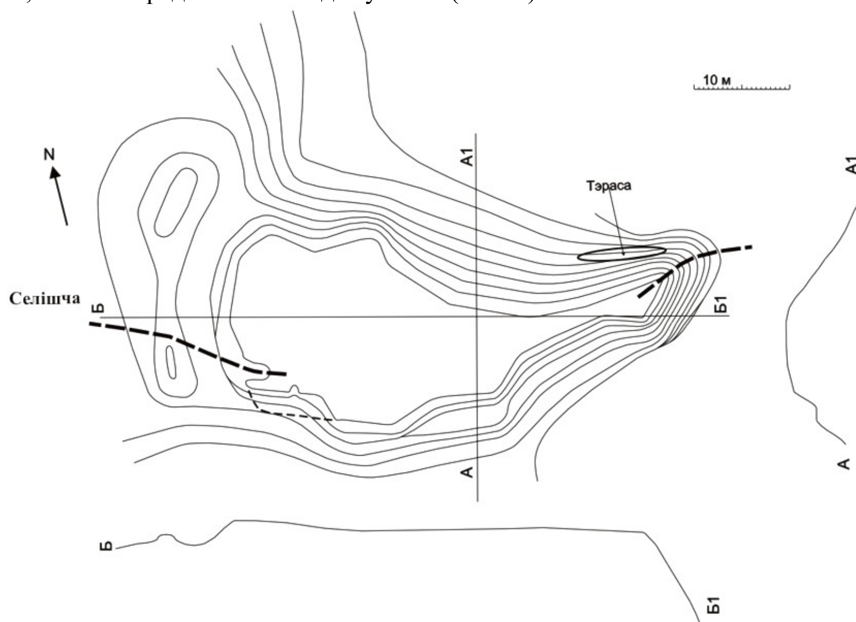

Мал. 2. План гарадзішча Брыкіці (пункцірнай лініяй пазначаны месцы ўзвозаў)

Адзін яскрава прасочваецца з заходняга боку (мал. 3).

Мал. 3. Узвоз з заходняга боку на гарадзішча

Ён, па сярэдзіне, праразае валы і выводзіць на пляцоўку. Сляды ўзвозу добра захаваліся, што, верагодна, сведчыць аб яго больш познім паходжанні. Другі ўзвоз мог быць з усходняга боку на мыс. Тут прасочваецца больш пакаты схіл чым астатнія, але ён вельмі моцна пашкоджаны каранямі старых дрэваў.

Узвоз з боку ракі характэрны для мысавых гарадзішчаў [1, с. 62 – 63]. Але падцвердзіць гэта можна толькі дзякуючы археалагічным раскопкам на помніку.

Гарадзішча **Перавоз** знаходзіцца на левым беразе р. Шоша, пры ўпадзенні ў яе мясцовага безназоўнага ручая з левага боку. Умацаванае паселішча размяшчаецца на невысокім пагорку. Яно было ўмацавана кальцавым валам па перыметры пляцоўкі (захаваўся ў вышыню да 0,3 м, шырынёю – 3 – 4 м) і з паўднёва-ўсходняга боку дугападобным валам (вышыня – 0,5 м, шырыня да 6 м). Паміж валамі быў prакапаны роў (шырыня каля 3-х м), роў захаваўся з паўночна-ўсходняга боку гарадзішча (шырыня да 3 м, глыбіня да 0,5 м). Яшчэ адзін роў атачаў паселішча з заходняга боку каля падножжа гарадзішча (шырыня да 2 м, глыбіня да 0,4 м). З паўночна-заходняга боку гарадзішча акаляе невялікае балота. Роў каля падножжа злучаў балота з ручаём, таму, магчыма, быў запоўнены вадой.

Узвоз на гарадзішча знаходзіўся з боку ракі (мал. 4).

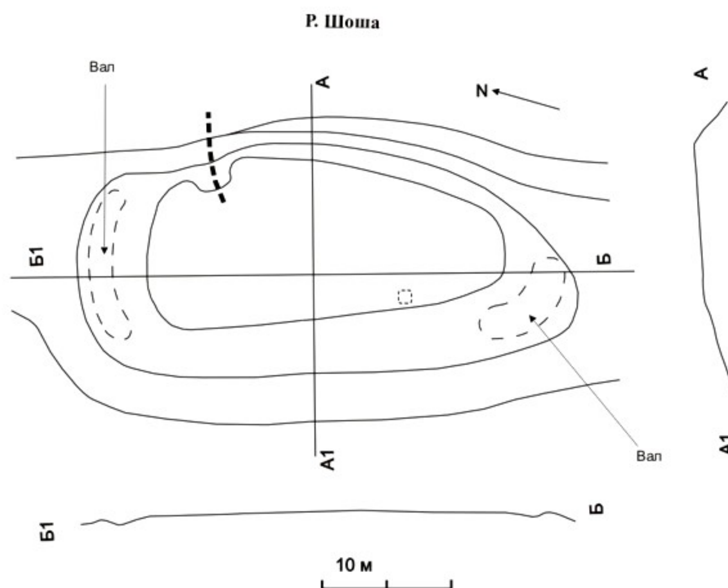

Мал. 4. План гарадзішча Перавоз (пункцірнай лініяй пазначана месца ўзвозу)

У гэтым месцы візуальна прасочваецца больш пакаты схіл. Шырыня ўзвозу 3 – 4 м. Як адзначае А.А. Егарэйчанка, характэрнай рысай мысавых гарадзішчаў з’яўляецца ўзвоз з боку ракі [1, с. 62 – 63].

Гарадзішча **Старыя Зябкі** размяшчаецца на высокім пагорку, на беразе невялікага балота, якое злучана ручаём з воз. Доўгае. Каля падножжа гарадзішча, з паўночна-ўсходняга боку, выяўлены сляды селішча. Вышыня пагорка, на якім знаходзіцца ўмацаванае паселішча, вагаецца ў межах 7-15 м, у залежнасці ад рознага ўзроўню падэшвы гарадзішча. На помніку размяшчаюцца сучасныя вясковыя могілкі (мал. 5).

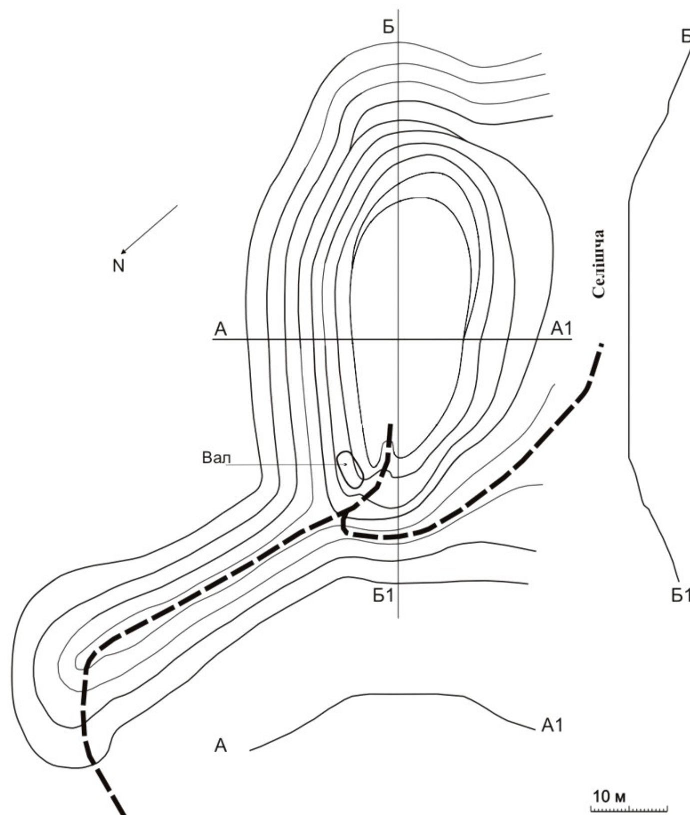

Мал. 5. План гарадзішча Старыя Зябкі (пункцірнай лініяй пазначаны месцы ўзвозаў)

Гарадзішча складаецца з двух асобных частак. 1-ая з’яўляецца пад’ездам на гарадзішча (мал. 6).

Мал. 6. Узвоз на гарадзішча Старыя Зябкі. Справа размяшчаецца вал. Фотаздымак з пляцоўкі гарадзішча

Яна ўяўляе сабой пясчаны насып са стромкімі схіламі даўжынёю 88 м, шырынёю да 5 м, вышынёю да 7 м. Культурны слой тут не прасочваецца (вызначана па ямах, з якіх людзі бяруць пясок на могілкі). Відавочна, што насып прыроднага паходжання. 2-ая пляцоўка з'яўляецца месцам, дзе, непасрэдна, жылі людзі. З левага боку ад узвозу на 2-ую пляцоўку захаваўся дугападобны вал. Даўжыня захаваўшайся часткі 9 м, вышыня да 1 м. З правага боку ад узвозу на схіле гарадзішча знаходзіцца тэраса. Даўжыня яе каля 40 м. Тэраса злучае селішча і гарадзішча. Такім чынам, магчыма што яна з'яўлялася ўзвозам з селішча на гарадзішча. Аналагічных прыкладаў умацаваных паселішчаў не выяўлена.

Гарадзішча **Шчаўкуны** размяшчаецца на правым беразе р. Аута. Паселішча знаходзіцца на перасечанай мясцовасці на высокім пагорку ў лесе. Вышыня пагорка дасягае 15 м. З паўночнага і заходняга бакоў яго акаляе р. Аута. Адлегласць ад падножжа пагорка да ракі каля 60 м. Пляцоўка гарадзішча авальнай формы, выцягнута па лініі паўночны-ўсход – паўднёвы-захад. Яе даўжыня – 73 м, шырыня –33 м.

Гарадзішча мае складаную сістэму абарончых умацаванняў. Два дугападобныя валы размешчаны на пляцоўцы гарадзішча з паўночна-ўсходняга боку і паўднёва-заходняга бакоў. Валы моцна аплыўшыя. Іх вышыня складае: першага – 0,2 м, другога – 0,25 м, даўжыня суадносна 24 м і 30 м.

Два дугападобныя валы размяшчаюцца на схілах гарадзішча. Адзін абараняе гарадзішча з паўночна-ўсходняга боку, другі – з паўднёва-заходняга. Даўжыня першага – 65 м, другога – 38 м, вышыня 1,5 м і 1 м суадносна. Паміж валамі і схіламі гарадзішча знаходзяцца глыбокія рвы. З паўночнага, усходняга і паўднёва-ўсходняга бакоў на схіле гарадзішча захавалася тэраса (яна злучае два валы). З паўночнага боку помніка знаходзіцца пясчаны насып, які злучаны з гарадзішчам на ўзроўні тэрасы побач з валам (мал.7).

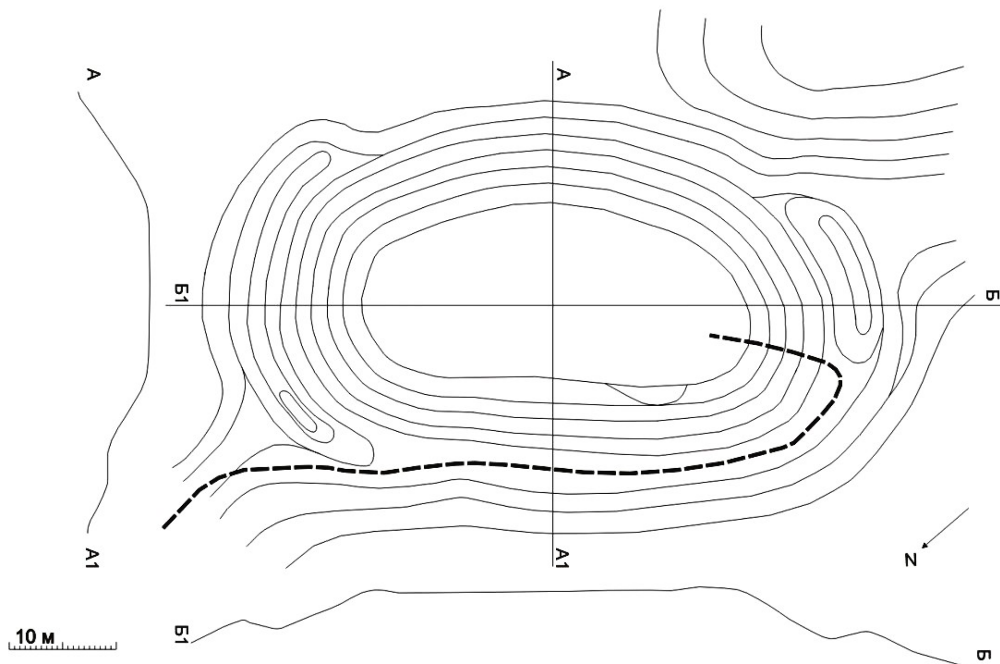

Мал. 7. План гарадзішча Шчаўкуны (пункцірнай лініяй пазначана месца ўзвозу)

Насып прыроднага паходжання, выцягнуты па лініі поўнач-поўдзень. Верагодна, што насып быў узвозам на гарадзішча. Далей узвоз пралягаў па тэрасе ўздоўж пляцоўкі і з паўднёва-заходняга боку мог быць уезд на пляцоўку, дзе візуальна прасочваецца больш пакаты схіл. Магчыма, што тут магла быць зроблена драўляная канструкцыя (?), па якой можна было падняцца на гарадзішча.

Гарадзішча **Паддубнікі** размяшчаецца на левым беразе ручая Сквірэль. Яно знаходзіцца на высокім пагорку (вышынёю да 10 м) са стромкімі схіламі. Пляцоўка паселішча авальная. На заходнім схіле прыблізна на 3-4 м ніжэй пляцоўкі гарадзішча размяшчаецца невялікая тэраса шырынёю да 7 м, даўжынёю каля 60 м. З паўночна-заходняга боку схіл больш пакаты. З гэтага боку схіл падмываецца ручаём і разбураецца, утвараючы абрыў. Гарадзішча мае складаную сістэму абарончых умацаванняў: з усходняга боку размяшчаюцца 5 валоў вышынёю да 2,5 м і 4 рвы, глыбінёю 1,8 – 2 м [3, с. 54].

А.Р. Мітрафанаў лічыць, што ўзвоз на гэтым гарадзішчы размяшчаўся з паўночна-заходняга боку [3, с. 54]. Але, верагодна, што ўзвоз меў больш складаную структуру. Пачынаўся ён каля падножжа гарадзішча з паўднёва-ўсходняга боку. Пралягаў праз сістэму валоў і рвоў, якія былі ўзведзены для абароны

ўзвозу. На ўзроўні чацвёртага вала ўзвоз выходзіў на тэрасу (мал. 8) на заходнім схіле і з паўночна-заходняга боку быў уезд на пляцоўку.

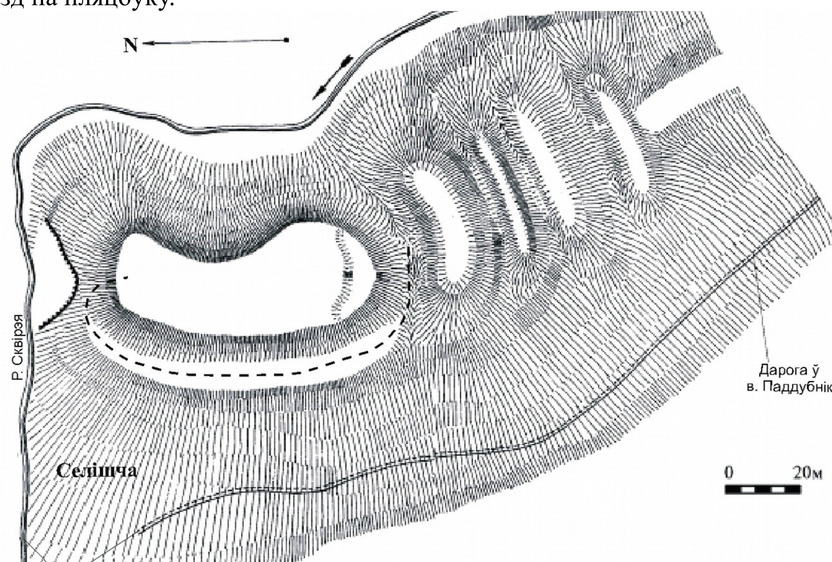

Мал. 8. План гарадзішча Паддубнікі (па А.Р. Мітрафанаву; пункцірнай лініяй пазначана месца ўзвозу)

Апошняе дакладна высветліць не магчыма, бо з паўночна-заходняга боку адбываецца разбурэнне схілу. Для ўдакладнення дадзенага варыянту ўзвозу патрабуецца археалагічнае вывучэнне тэрасы і сістэмы валоў і рвоў гарадзішча.

Гарадзішча **Svіла I** размяшчаецца на высокім пагорку (вышыня над поймай 18 – 20 м), на левым беразе безназоўнага ручая, які злучае невялікае возера каля падножжа ўмацаванага паселішча і воз. Пліса. Ручай з трох бакоў акаляе гарадзішча. Акрамя таго яно мае магутную абарончую сістэму. Яна складаецца з трох кальцавых валоў і двух рвоў. Унутраны вал (вышыня каля 1,5 м, шырыня ў ніжный частцы каля 10 м) насыпаны па краі пляцоўкі, другі (вышыня 2 – 2,5 м, шырыня каля 10 м) – на схіле пагорка на 5 м ніжэй унутранага вала, трэці (знешні, вышыня 1,5 – 2 м, шырыня 8 – 10 м) – уздоўж асновы пагорка. Рвы размешчаны паміж валамі, іх глыбіня 1,5 – 2 м, шырыня 10 – 15 м [2, с. 238]. Па ўсім перыметры гарадзішча валы маюць аднолькавую вышыню, толькі з паўночна-заходняга боку зафіксавана паніжэнне шапкі кожнага з трох валоў (па адной лініі) на 0,4 – 0,5 м. У гэтым жа месцы зафіксавана, што глыбіня рвоў меншая чым па ўсім перыметры на 0,5-0,7 м. Верагодна, што ў дадзеным месцы быў узвоз на гарадзішча (мал. 9).

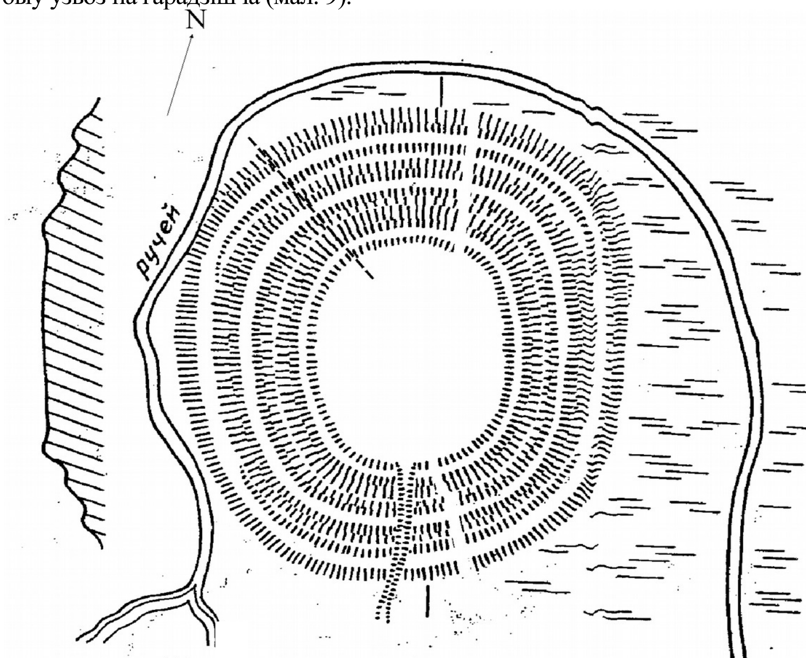

Мал. 9. План гарадзішча Свіла I (па Г.В. Штыхаву; пункцірнай лініяй пазначана месца ўзвозу)

Такім чынам, пад час археалагічных разведак былі выяўлены тапаграфічныя сляды ўзвозаў на шэрагу гарадзішчаў Міжрэчча Дзісны і Ушачы. Дакладна можна сказаць, што ўзвозы былі добра ўмацаваны. Візуальна, валы, якія абараняюць узвозы, прасочваюцца на гарадзішчах Шчаўкуны, Старыя Зябкі, Паддубнікі. Былі распаўсюджаны ўзвозы з боку ракі (Перавоз, Брыкіці). А таксама асобнай катэгорыяй выступаюць узвозы з селішча на гарадзішча (Старыя Зябкі, Брыкіці). Распрацоўка дадзенай тэмы раскрые больш шырока тэму грамадскага і ваеннага жыцця насельніцтва гарадзішчаў і фарміравання абарончых умацаванняў.

ЛІТАРАТУРА

1. Егорейченко, А.А. Культура штрихованной керамики / А.А. Егорейченко. – Минск: БГУ, 2006. – 207 с.
2. Мітрафанаў, А.Р. Падсвільскі пасялковы савет. Гарадзішча / А.Р. Мітрафанаў, І. Свіла // Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Віцебская вобласць / Рэдкал.: С.В. Марцэлеў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Бел. Сав. Энцыкл., 1985. – С. 238.
3. Харитонович, З.А. Городище Поддубники / З.А. Харитонович // Памятники эпохи железа и средневековья Беларуси. Материалы по археологии Беларуси. К 60-летию О.Н. Левко. – Минск, 2007. – № 14 – С. 54 – 85.

ГІСТОРЫЯ ДАСЛЕДАВАННЯ АРХЕАЛАГІЧНЫХ ПОМНІКАЎ ЭПОХІ СТАРАЖЫТНАЙ РУСІ Ў БАСЕЙНЕ Р. БЯРЭЗІНЫ

канд. гіст. навук, дац. В.І. КОШМАН
(Інстытут гісторыі НАН Беларусі, Мінск)

Прадстаўлены асноўныя вынікі гісторыі даследавання археалагічных помнікаў эпохі Старажытнай Русі ў басейне р. Бярэзіна. Падрабязна асвятляюцца этапы вывучэння помнікаў X – XIII стст., пачынаючы з пачатку XIX ст. і да пачатку XXI ст., выдзяляюцца этапы гэтага вывучэння, прыводзяцца асноўныя дасягненні кожнага з этапаў.

Уводзіны. Першыя звесткі аб даследаваннях археалагічных помнікаў X – XIII стст. басейна р. Бярэзіна сустракаюцца ў XIX ст. Вядома, што ў 1818 – 1820 гг. З.Я. Даленга-Хадакоўскі актыўна займаўся пошукам і сістэматызацыяй гарадзішчаў і курганных могільнікаў у Еўрапейскай частцы Расійскай імперыі, у тым ліку і на тэрыторыі сучасных Бабруйскага і Кіраўскага раёнаў [1, с. 41 – 46]. В.Ф. Капыцін мяркуе, што даследчык пры інтэрпрэтацыі гарадзішчаў у якасці свяцілішчаў выкарыстоўваў звесткі аб гарадзішчы-свяцілішчы Любонічы (мясцовая назва «Дзявочая Гара»). Даследаванне гэтага помніка ў канцы 1990-х гг. адназначна сведчыць аб сакральным характары гарадзішча [2].

У XIX ст. даследчыкі яшчэ мала цікавіліся рэшткамі паселішчаў (гарадзішчаў, селішчаў) і не ўяўлялі які вялікі аб'ём інфармацыі змяшчаюць іх культурныя слаі. Наяўнасць звестак аб раскопках багатых скіфскіх курганных пахаваннях на тэрыторыі Украіны і пахаваннях вікінгаў на тэрыторыі Паўночнай і Заходняй Еўропы падштурхоўвалі мясцовых памешчыкаў і аматараў-навукоўцаў да раскопак курганных некропаляў у сваіх маёнтках. З гэтага часу і на працягу ўсяго XIX і пачатку XX стст. атрымала распаўсюджанне менавіта «курганная археалогія», мэтай даследавання якой з'яўлялася здабыванне «археалагічных старажытнасцей», а ў далейшым ставіла пытанні пра храналагічную і культурную атрыбуцыю здабытых матэрыялаў.

А між тым вялікая колькасць курганаў на беларускай зямлі ўражвала вандроўнікаў. Так у 1815 г. праз Беларусь праязджаў нерэхтскі памешчык А.К. Башняк, які пакінуў апісанне свайго падарожжа [1, с. 23 – 24]. Яго шлях пралягаў у тым ліку і праз сучасныя Асіповіцкі і Бабруйскі раёны. У сваіх дзённіках ён апісваў не толькі навакольную мясцовасць і сялянскі быт, але і пакінуў шэраг звестак пра археалагічныя помнікі. А.К. Башняк адзначаў, што курганы з розных мясцовасцей маюць розную велічыню, што самыя высокія насыпы часцей за ўсе сустракаюцца паміж р. Свіслач і р. Галынка. Таксама ім узгадваюцца і крэпасныя валы (відаць гарадзішчы – *В.К.*).

У 1830 – 1850-я гг. актыўную дзейнасць па вывучэнні археалагічных старажытнасцей Цэнтральнай Беларусі разгарнулі браты К.П. і Е.П. Тышкевічы. К.П. Тышкевіч абследваў шмат гарадзішчаў і замчышчаў у Мінскай губерніі, раскапаў каля 200 курганаў, у асноўным на Лагойшчыне па р. Гайна (правы прыток р. Бярэзіны) [3]. Ён зрабіў спробу класіфікацыі курганоў, сярод якіх выдзеліў «курганы асобныя», «курганы ў групах», «курганы вартавыя», «курганы прыдарожныя, пуцевыя» і «курганы грабавыя» і гарадзішчаў, якія ён падзяляў на «умацаваныя замкі», «ахвярныя гарадзішчы» і «акопы-судзілішчы». К.П. Тышкевіч зрабіў важныя высновы аб асаблівасцях пахавальнага абраду, звярнуў увагу на ганчарныя клеймы і асобныя катэгорыі знаходак.

Вывучэннем курганных могільнікаў займаўся і Е.П. Тышкевіч [4, 5]. Маюцца звесткі што ім было раскапана каля тысячы курганоў [6, с. 32]. Удзел у раскопках курганоў, а магчыма і самастойныя археа-

лагічныя даследаванні ў Барысаўскім і Ігуменскім паветах праводзілі разам з братамі Тышкевічамі А.К. Кіркор і М.М. Турбін [1, с. 70, 119 – 120]. Е.П. Тышкевіч стваральнік Віленскага музея старажытнасцей і Археалагічнай камісіі пры ім (1855 – 1865 гг.). Большая частка археалагічных калекцый братоў Тышкевічаў, якая захоўвалася ў Лагойску і Вільні была страчана, частка захоўваецца ў Варшаўскім дзяржаўным археалагічным музеі. Пэўная колькасць матэрыяла была апублікавана Л.Д. Пободлем [7]. Апошнім часам большая частка археалагічных калекцый, якая паходзіць з тэрыторыі Беларусі, пачала апрацоўвацца і публікавацца. Маюцца сярод іх і матэрыялы з раскопак братоў Тышкевічаў [8].

Карысная дапаможнай крыніцай па вывучэнні старажытнасцей басейна р. Бярэзіны з'яўляецца апісанне падарожжа П. М. Шпілеўскага (пачатак 1850-х гг.) [9]. Ён неаднаразова ўзгадвае Барысавы камяні, старажытныя Вітаўтавы і Баторыевы дарогі, курганы, гарадзішчы, замчышчы і г.д. [9, с. 106 – 110, 180 – 182, 184 – 188]. Аднак азнаямленне з яго назіраннямі схіляе да думкі, што шэраг дадзеных прыведзены аўтарам паводле К.П. Тышкевіча.

У 1870-я гг., па ініцыятыве Д.Я. Самакваса, праз Цэнтральны статыстычны камітэт па губернях Расійскай імперыі былі разасланы анкеты па збору сведчанняў аб курганах і гарадзішчах у наваколлі. Шматлікія сведчанні аб помніках X – XIII стст. змешчаны ў «Сведениях о городищах и курганах Минской губернии» (1873 г.), якія да апошняга часу захоўваліся ў Інстытуце і музеі антрапалогіі МДУ[12]. На сённяшні дзень інфармацыя аб археалагічных помніках, сабраная ў 1870-я гг., з'яўляецца важнейшай крыніцай пры складанні рэестраў помнікаў і баз дадзеных [*гл.* напрыклад, 10, с. 151 – 243, археологические памятники на территории дреговичей].

У 1875 і 1883 гг. Т. Саподзька даследаваў курганы ў Ігуменскім і Барысаўскім паветах [11]. Шырокія працы былі праведзены па курганным могільніку каля в. Мурава Ігуменскага павета (зараз Бярэзінскі раён). Ён распрацаваў сваю класіфікацыю курганаў, пад час раскопак вывучаў іх пабудову, рабіў замалёўкі, складаў табліцы і планы.

Масавы пісьмовы збор звестак пра археалагічныя помнікі, які актывізаваўся ў 1890-я гг., абумовіў неабходнасць складання археалагічных карт. Вядома, што Е.Р. Раманавым была складзена карта Магілёўскай губерніі, А.П. Смародскім і Г.Х. Татурам – Мінскай. На жаль, яны так і не былі выдадзены [12, с. 14 – 15].

Трэба адзначыць, што менавіта ў 1880 – 90-я гг. раскопкі курганоў сталі адным з заняткаў мясцовых памешчыкаў, а інфармацыя аб гэтых раскопках і атрыманых матэрыялах даволі рэдка прасочвалася ў друк. Стымуліраваўся гэты працэс своеасаблівай «модай» на калекцыяніраванне розных відаў старажытнасцей (манет, вырабаў з каляровага метала, камня і інш.), для чаго мясцовыя памешчыкі і праводзілі раскопкі курганоў на сваіх землях.

Адным з даследчыкаў, які праводзіў масавыя раскопкі курганоў і адначасова з'яўляўся апантаным калекцыянерам быў Г.Х. Татур [13, 14]. Па яго ініцыятыве і цыркулярнаму прадпісанню мінскага губернатара па Мінскай губерніі былі разасланы спецыяльныя анкеты, у якіх валасныя пісары і настаўнікі народных вучылішчаў заносілі звесткі пра вядомыя ім археалагічныя помнікі [15]. На аснове гэтых звестак Г.Х. Татур і складаў археалагічную карту Мінскай губерніі. Пачынаючы з 1874 г. ён праводзіў масавыя археалагічныя раскопкі ў Мінскай губерніі. Устанавіць колькасць раскапаных курганоў, методыку раскопак і тым больш наменклатуру знаходак не ўяўляецца магчымым. Яго сучаснікі неаднаразова ўказвалі на недастатковую навуковую і метадычную падрыхтоўку даследчыка. Так, напрыклад, толькі ў 1891 г. Г.Х. Татур раскапаў 60 курганоў каля в. Дулебы і 60 курганоў каля в. Неганічы (Няюнішчы), некалькі дзесяткаў курганоў каля в. Палілееўка, у наваколлях г. Беразіно, в. Калюжыцы, Курганне і інш (Ігуменскі павет) (сучасныя Барысаўскі, Бярэзінскі, Чэрвенскі раёны). Між тым нават павярхоўнае апісанне аўтарам шэрагу знаходак і візуальных прыкмет помнікаў (форма і памеры) і зараз уяўляюць значную цікавасць для даследчыкаў. Так Г.Х. Татур указваў, што ў Мінскай губерніі ў найбольшай колькасці гарадзішчы сустракаюцца па цячэнні р. Бярэзіны і яе прытоках, асабліва на іх правых берагах. Важныя сведчанні даследчыка датычацца гарадзішча ў в. Дулебы (Бярэзінскі раён)[13]. Аўтар спасылаецца на паданне аб наяўнасці горада на месцы гарадзішча і прыводзіць апісанне знойдзенага там крыжа-энкалпіёна (мяркуючы па апісанню ён можа датавацца XIV ст.). Г.Х. Татур прыводзіць свае назіранні над формай курганных насыпаў у розных рэгіёнах. Ён адзначаў, што па цячэнні р. Бярэзіна часцей сустракаюцца курганы конусападобнай, востраканечнай і чатырохвугольнай формаў. Ім таксама звернута ўвага і на наяўнасць у вярхоўях р. Бярэзіна т.зв. «валікаў», відаць доўгіх курганоў, а таксама на розныя мясцовыя назвы курганоў («валатоўкі», «стаўпавыя горы»).

Значным недахопам прац Г.Х. Татура з'яўляецца адсутнасць канкрэтных апісанняў курганных комплексаў, хаця даследчыку траплялiся і багатыя пахаванні з утрыманнем маністаў з бронзавых і

[12] Паводле інфармацыі В.Ф. Капыціна адзіны экземпляр быў узяты Л.Д. Пободлем і не вернуты

[13] Гарадзішча і селішча цалкам знішчаны ў канцы 1970-х гг. і аб ім цалкам адсутнічае інфармацыя (памеры, магутнасць культурнага слоя, культурна-храналагічная атрыбуцыя). Улічваючы наяўнасць вялікага курганнага некропаля ў наваколлі вёскі (больш 200 насыпаў) гэты комплекс уяўляў бы значную цікавасць для даследчыкаў.

срэбраных пацерак (зярністыя ажурныя «дрыгавіцкія» пацеркі (?), шкляныя і сердалікавыя пацеркі, крыжыкі і нават рэшткі шоўкавай тканіны [14, с. 121, 146; 13, с. 116].

У 1885 – 1890-х гг. М.П. Авенарыус займаўся раскопкамі курганаў у Барысаўскім павеце. Асабліва цікавы матэрыял быў атрыманы пад час даследаванняў каля в. Эсьмоны, дзе ён, пасля аматарскіх раскопак Шыманоўскага, у 1887 г. зафіксаваў тры курганныя могільнікі. Частка з курганоў была абкладзена камянямі, а ў другім і трэцім могільніках ім былі выяўлены пахаванні ў сядзячым стане. Сярод пахавальнага інвентару вядома ўнікальная срэбраная завушніца, шматлікія прывескі і пацеркі [16, с. 42 – 43; 1, с. 139 – 140]. Разам з М.П. Авенарыусам раскопкамі курганоў у Эсьмонах займаўся У.Г. Краснянскі [1, с. 140, 161].

На 1890-я гг. прыпадае дзейнасць У.З. Завітневіча [17, 18, 19, 20]. З мэтай удакладнення летапісных паведамленняў аб рассяленні дрыгавічоў ім было даследавана каля 700 пахаванняў у 82 курганных могільніках басейнаў Прыпяці, Дняпра, Бярэзіны, вярхоўях Нёмана. На матэрыялах даследаванняў 647 курганных насыпаў у Мазырскім, Рэчыцкім і Бабруйскім паветах Мінскай губерніі даследчыкам былі зраблены працэнтныя падлікі тыпаў пахавання (крэмацыі, інгумацыі на гарызонце і ў яме). Яму належыць першая спроба гістарычнай інтэрпрэтацыі археалагічнага матэрыяла дрыгавічоў. Праведзеныя раскопкі і атрыманы матэрыял дагэтуль з'яўляецца найбольш важным для характарыстыкі асаблівасцей іх пахавальнага абраду, матэрыяльнай і духоўнай культуры. Даследаванні праводзіліся на дастаткова высокім для канца XIX ст. метадычным узроўні і ў большасці захаваліся дастаткова поўныя пакурганныя апісанні, але пры адсутнасці графічнай і фатаграфічнай дакументацыі. Даследчык выказаў сваё меркаванне аб эвалюцыі пахавальнага абрада, аднак неправільна вызначыў іх храналагічныя межы. У работах падрабязна апісаны знешні выгляд курганных могільнікаў і асобных курганоў, адзначана залежнасць колькасці курганоў у курганных могільніках ад памераў паселішчаў, зафіксаваны падзел могільнікаў на групы. На падставе распаўсюджвання аднолькавых назваў рэчак (Бярэзіна Дняпроўская і Нёманская, Свіслач і Іслач, Ольса і Альшанка) выказаў свае меркаванні наконт шляхоў рассялення славян (Днепр → Бярэзіна Дняпроўская → Свіслач → верхні Неман → Іслач). У.З. Завітневіч звярнуў увагу на частую сустракаемасць у пахаваннях буйных ажурных зернёных бочкападобных металічных пацерак, якія аднёс да этнічна вызначальнай прыкметы дрыгавічоў. Згодна яго назіранням, паўднёвая мяжа іх рассялення праходзіла па правабярэжжы р. Прыпяць, усходняя – па р. Днепр і водападзеле Бярэзіны і Друці, паўночная – ад вярхоўяў р. Друць у накірунку Барысаў – Заслаўе (фактычна даследчык прыняў мяжу паміж Тураўскім і Полацкім княствамі), заходняя – па вярхоўях р. Шчара да Пінску. Як паказалі далейшыя даследаванні, высновы У.З. Завітневіча па межах рассялення дрыгавічоў амаль не прыцярпелі зменаў.

Разнастайны матэрыял быў атрыманы пад час раскопак Н. Мышанкова у Бабруйскім павеце [21]. Ім даследаваліся круганныя могільнікі каля вв. Кастрыцкая Слабада, Макарычы, Кармазы.

У 1915 г. раскопкі ў Барысаўскім павеце Мінскай губерніі праводзіў Ю.В. Шавельскі. Матэрыялы яго раскопак захоўваюцца ў Эрмітажы, часткова яны выкарыстаны Г.В. Штыхавым [22, с. 72]. Багаты матэрыял быў атрыманы даследчыкам пры вывучэнні 6 курганоў каля маёнтка Стахаўшчына (Малое Стахава, Барысаўскі раён). Знойдзены нажы, вітыя, трохдротавыя і літыя бранзалеты, блакітныя рабрыстыя шкляныя пацеркі, бурштынавыя пацеркі, шыйныя вітыя грыўны, бронзавыя бразготкі (Шавельский, фонды Эрмитажа).

Першая сусветная вайна, савецка-польская вайна 1919 – 1920 гг. на пэўны час прыпынілі археалагічныя і гістарычныя даследаванні ў рэгіёне. Гэтым часам можна завяршыць першы перыяд вывучэння археалагічных помнікаў X – XIII стст. у басейне р. Бярэзіна. Ён характарызуецца масавымі раскопкамі толькі адной катэгорыі помнікаў – курганных могільнікаў, назапашваннем матэрылу, паступовай выпрацоўкай метадычных асноў. Даследчыкі яшчэ не ў поўнай ступені ўяўлялі важнасць вывучэння культурных слаёў паселішчаў.

У пачатку 1920-х гг. пачынаецца працэс узнікнення навукова-культурных арганізацыйі і краязнаўчых гурткоў. Паступова даследаванне старажытных помнікаў пачынае набываць мэтанакіраваны характар, гэтаму садзейнічала адкрыццё ў 1922 г. Інстытута беларускай культуры. У 1923 – 1924 гг. у Інбелкульце была створана гісторыка-археалагічная секцыя, у кастрычніку 1925 г. – гісторыка-археалагічная камісія, рэарганізаваная ў 1927 г. у археалагічную камісію аддзела гуманітарных навук. Дзейнасць гэтых установ стала магчымай дзякуючы актыўнай навуковай дзейнасці цэлай плеяды маладых і таленавітых даследчыкаў – А.М. Ляўданскага, А.Д. Кавалені, С.С. Шутава, М.М. Улашчыка, Д. Дружчыца, С.А. Дубінскага і іншых.

Важным крокам па сістэматызацыі археалагічных помнікаў сталі складзеныя І.А. Сербавым т.зв. «апытальныя лісты», якія ў 1924 – 1925 гг. масава рассылаліся па рэгіёнах[14]. Інфармацыя з месцаў аб наяўнасці тых ці іншых адметных гістарычных або археалагічных аб’ектаў, паданнях аб помніках дагэтуль з’яўляецца важнейшай, а часта і адзінай крыніцай інфармацыі пра помнікі ў Ігуменскім, Барысаўскім, Бабруйскім паветах [23, 24, 25].

Актывізавалася работа краязнаўчых гурткоў па вывучэнню этнаграфічнай, гістарычнай і археалагічнай спадчыны рэгіёнаў. Цікавасць уяўляе дзейнасць А. Немцава па пошуку археалагічных по-

[14] Разаслана каля 8000 экзэмпляраў

мнікаў у Асіповіцкай акрузе. Даследчыкам выяўлена і зарэгістравана звыш 20 курганных могільнікаў, шэраг гарадзішчаў і селішчаў у ніжнім цячэнні р. Свіслач, сабраны і апісаны пад'ёмны матэрыял [26].

Перыяд 1920-х – пачатку 1930-х гг. быў надзвычай плённы для археалагічнага вывучэння помнікаў басейна р. Бярэзіна. Так, А.М. Ляўданскі правёў археалагічныя разведкі па Сярэдняй Бярэзіне, выявіў мноства археалагічных помнікаў розных эпох, даследаваў некалькі дзесяткаў курганных насыпаў [27, 28, 29]. С.С. Шутаў і М.М. Улашчык правялі разведку па абодвух берагах ніжняга цячэння р. Свіслач і невялікім участку правага берага р. Бярэзіны [30]. Былі абследаваны гарадзішчы Свіслач, Ялізава, Навасёлкі (Паліцкае), апісаны вядомыя і выяўлены новыя курганныя могільнікі. Пад'ёмны матэрыял з гэтай разведкі дагэтуль захоўваецца ў сховішчах ІГ НАН Беларусі (№ 1168). І.Р. Калодкін і М.М. Канвісараў абследавалі па абодвух берагах р. Бярэзіну ад Барысава да Беразіно [31, 32]. Былі выяўлены, апісаны і часткова даследаваны шэраг археалагічных помнікаў. Такое суцэльнае даследаванне пэўных рэгіёнаў і масавае выяўленне помнікаў стала новай з'явай для беларускай археалогіі і дазволіла перайсці на якасна іншы ўзровень разумення здабытага матэрыялу і іх навуковай апрацоўкі. Даследчыкі імкнуліся характарызаваць помнікі ў шырокім тэрытарыяльным і храналагічным дыяпазоне, а таксама звяртаць увагу на дэталёвы культурна-храналагічны падзел археалагічных комплексаў. Аднак вялікім недахопам шэрагу работ з'яўляецца іх агульны і інфармацыйны характар, асабліва ўлічваючы тое, што падаўляючая колькасць археалагічных калекцый, картатэка, фотатэка, справаздачы, чарцяжы, малюнкі зніклі пад час Вялікай Айчыннай вайны [33, с. 12].

У далейшым паласа рэпрэсій канца 1930-х гг. прыпыніла навуковае даследаванне археалагічных старажытнасцей. У засценках НКУС загінулі амаль усе беларускія даследчыкі.

Такім чынам, у сярэдзіне 1930-х гг. завяршыўся другі этап археалагічных даследаванняў помнікаў X – XIII стст. басейна р. Бярэзіна. Яго характарызуюць не масавыя археалагічныя раскопкі, а пачатак сістэматызацыі помнікаў і выпрацоўкі метадычных асноў – як палявых, так і лабараторных. Даследчыкі пераходзяць да вывучэння паселішчаў, робяць першыя спробы навуковай інтэрпрэтацыі здабытага «паселішчнага» матэрыялу, прапаноўваюць сваю тыпалогію і храналогію гарадзішчаў. Пры раскопках курганоў вялікая ўвага пачала надавацца не толькі пахавальнаму інвентару, але і асаблівасцям пахавальнага абрада.

На тэрыторыі, якая згодна дамовы 1921 г. адыйша Польшчы, таксама праводзіліся археалагічныя даследаванні. Так, каля вытокаў р. Бярэзіна, на беразе воз. Медзазол А. Цэгак-Галубовіч даследавала ўнікальны курганны могільнік X – XI стст. каля в. Парэчча [34]. Спецыфічны пахавальны інвентар у курганах з трупаспаленнем схілілі даследчыцу да меркавання аб скандынаўскім паходжанні пахаваных. Яна меркавала, што на гэтую тэрыторыю ў эпоху ранняга сярэдневякоўя пранікалі гандлёва-ваенныя атрады скандынаваў. Гэтае палажэнне доўгі час ставілася пад сумненне, аднак улічваючы ўнікальны скарб дзірхемаў, шалі, грыўн і меч тыпу Н (канец IX ст.), якія знойдзены ў раёне Барысава [35, с. 60 – 61], меркаванне А. Цэгак-Галубовіч аб пранікненні на гэтую тэрыторыю выхадцаў з Скандынавіі выглядае не такім ужо фантастычным.

Адсутнасць уласных навуковых археалагічных кадраў і неабходнасць эканамічна-культурнага аднаўлення краіны пасля Вялікай Айчыннай вайны абумовілі пэўны перапынак у даследаваннях на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Эпізадычныя даследаванні праводзіліся даследчыкамі з Масквы, Ленінграда і інш. І вяліся толькі ў Мінску (1945 – 1951 гг.) (В.Р. Тарасенка), на захадзе Беларусі (сярэдзіна 1950-х гг.) (Індура і Мсцібава (К.Т. Кавальская, С.А. Тараканава)), паўночным-захадзе (Браслаў) (1955 – 1956 гг.), Цэнтральнай Беларусі (Друцк) (1957 – 1965 гг.), усходзе Беларусі (Мсціслаўе) (1959 – 1964 гг.) Л.В. Аляксеевым і інш.

Аднаўленне археалагічных даследаванняў уласнымі навуковымі кадрамі прыпадае толькі на 1960-я гг. [36, с. 176 – 190]. З гэтага часу ў сферу навуковых інтарэсаў трапляюць і помнікі X – XIII стст. басейна р. Бярэзіна. Так, Л.Д. Побаль спецыяльна не вывучаў старажытнасці X – XIII стст., аднак пры даследаванні помнікаў ранняга жалезнага веку аказалася, што верхнія напластаванні часта змяшчалі матэрыялы старажытнарускага часу. Такая сітуацыя назіралася пры вывучэнні комплекса з гарадзішча і селішчаў Шчаткава (Бабруйскі раён) [37], комплекса паселішчаў Чырвоная Зорка (Бярэзінскі раён)[15] [38] і інш. Вялікая заслуга даследчыка заключаецца ў зборы звестак і сістэматызацыі мноства розначасовых археалагічных помнікаў [39], у правядзенні шырокіх разведачных палявых работ, ва ўвядзенні ў навуковы зварот матэрылаў, якія аказаліся па-за межамі Беларусі [7].

Археалагічныя даследаванні П.Ф. Лысенка, у асноўным, былі звязаны з вывучэннем старажытных гарадоў Беларусі, іх абарончых збудаванняў, планіроўкі, забудовы, сацыяльна-эканамічнага развіцця, палітычнай гісторыі і гд. [40, 41]. Шмат увагі даследчык прысвяціў этнічнай атрыбуцыі помнікаў, пытанням паходжання і рассялення дрыгавічоў [10]. Яго даследаванне грунтавалася на вялізарным матэрыяле здабытым у канцы XIX ст. У.З. Завітневічам, братамі Тышкевічамі, М.М. Турбіным пад час раскопак у Бабруйскім, Барысаўскім, Рэчыцкім, Мазырскім паветах. П.Ф. Лысенка падрабязна ахарактарызваў асаблівасці пахавальнага абрада, інвентар дрыгавіцкіх курганоў, выказаў аўтарскае меркаванне аб паходжанні і межах рассялення дрыгавічоў. Прыведзеныя ў дадатках замалёўкі пахавальнага інвентару з'яўляюца адзінымі даступнымі для сучасных даследчыкаў крыніцамі[16] для рэканструкцыі пахавальнага строя, характарыстыкі матэрыяльнай і духоўнай культуры і інш.

[15] На гарадзішчы была выяўлена скандынаўская фібула тыпу JP 237 [42, с. 36], інтэрпрэтаваная Л.Д. Побалем як шпілька з рухомым кольцам

Навуковыя інтарэсы Г.В. Штыхава былі звязаны з вывучэннем гарадоў Полацкай зямлі [43]. Аднак пры распрацоўцы гэтай тэматыкі аўтар часта звяртаўся да вывучэння помнікаў старажытнарускага часу басейна р. Бярэзіна. Аўтар лакалізаваў гарадзішча старажытнага Барысава і правёў раскопкі на гарадзішчы і прылягаючым селішчы, даследаваў некалькі курганоў каля Стара-Барысава, правёў раскопкі на курганных могільніках і селішчы Глівін (Барысаўскі раён). Г.В. Штыхаў з'яўляецца аўтарам археалагічнай карты Беларусі [44]. Важным ўнёскам у вывучэнне этнічнай гісторыі насельніцтва IX – XIII стст. з'яўляецца яго праца «Крывічы» [22]. Аўтар удакладніў межы рассялення крывічоў, акрэсліў іх этнавызначальныя прыкметы, ахарактарызаваў асаблівасці пахавальнага абраду, матэрыяльнай і духоўнай культуры.

З пачатку 1960-х гг. актыўную працу па археалагічнаму вывучэнню помнікаў басейна р. Бярэзіна праводзіў Э.М. Загарульскі. Шырокай плошчай даследавалася гарадзішча Свіслач (каля 700 кв.м.), пад яго кіраўніцтвам праведзены разведачныя работы на гарадзішчы Паліцкае (Навасёлкі) (Асіповіцкі раён) [45, с. 45 – 48]. Аднак, на жаль, вялізарны матэрыял, атрыманы пад час раскопак, дагэтуль застаецца не ўведзеным у навуковы зварот, акрамя шэрагу энцыклапедычных артыкулаў аўтара раскопак і паведамленняў яго вучняў і студэнтаў, якія з'яўляюцца фактычна вытрымкамі з яго справаздач [46, с. 559 – 560; 47; 48].

Вывучэннем комплекса гарадзішча – селішча IX – XIII стст. Жужлянка (Смык) (Асіповіцкі раён) (ніжняе цячэнне р. Свіслач) займаўся Ю.І. Драгун [49]. Ён даследаваў 140 кв.м на гарадзішчы Жужлянка і 244 кв.м. на прылягаючым селішчы. На гэтым помніку Ю.І. Драгун выявіў матэрыялы IX – XI стст., якія прадстаўлены прадстаўлена раменскай і раннеганчарнай керамікай. Раменская кераміка ў Жужлянцы, відаць, адлюстроўвае рассяленне і засваенне славянамі басейна ніжняй Свіслачы і Сярэдняй Бярэзіны. Знаходкі падобнай керамікі з'ява дастаткова рэдкая, аналагічны матэрыял сустрэты пры вывучэнні адкрытага гандлёва-рамеснага паселішча на р. Менка (в. Гарадзішча) [43, с. 63 – 72].

У 1970-я – пачатку 1980-х гг. палявая археалогія актывізавала даследаванне помнікаў X – XIII стст., значная ўвага пачала надавацца вывучэнню сельскіх паселішчаў, распачалося шырокае абследаванне тэрыторый, складанне археалагічных картаў, вывучэнне сістэм рассялення і гістарычных ландшафтаў. У гэты час у мэтах сістэматызацыі і папулярызацыі гісторыка-культурнай спадчыны на аснове вядомых звестак і даследаванняў апошніх гадоў сталі складацца своды помнікаў гісторыі і культуры па вобласцям [50, 51] і мясцовыя гісторыка-дакументальныя хронікі «Памяць». Гэтыя своды ўтрымліваюць важную інфармацыю аб археалагічных помніках, прыводяцца дадзеныя аб іх раскопках, замалёўкі, схематычныя планы, фотаздымкі, паданні, пісьмовыя звесткі і г.д. На сённяшні дзень кнігі «Памяць» выйшлі амаль ва ўсіх раённых цэнтрах, якія адносяцца да басейна р. Бярэзіны (Докшыцкі, Барысаўскі, Бярэзінскі, Чэрвенскі, Асіповіцкі, Клічаўскі, Бабруйскі, Светлагорскі) [52, 53, 54, 55 і інш.].

Экспедыцыямі гістарычнага факультэта МДПУ імя А. Куляшова пад кіраўніцтвам В.Ф. Капыціна на працягу дзесятка гадоў ажыцяўляўся праект па пошуку, картаграфаваннню, сістэматызацыі і ўзяццю пад ахову дзяржавы розначасовых археалагічных помнікаў на тэрыторыі Магілёўскай вобласці. Апошнімі экспедыцыямі вывучалася археалагічная спадчына Асіповіцкага, Бабруйскага і Клічаўскага раёнаў. Выяўлены дзесяткі новых селішчаў і курганных могільнікаў X – XIII стст. На жаль, апублікаваны толькі звод помнікаў па Бабруйскаму раёну [56][17].

Даследаваннем курганных старажытнасцей басейна р. Бярэзіны займаецца Л.У. Дучыц. Вывучаліся асобныя курганы ў могільніках каля вв. Маяк, Сімгаравічы (Бабруйскі раён), Патока, Несята (Клічаўскі раён), курганы паміж в. Азярышча і Зборск (Асіповіцкі раён) [57, 58]. Атрыманы матэрыял пераканаўча сведчыць аб прыналежнасці некропалей да дрыгавічоў, удакладняе асаблівасці пахавальнага абраду.

Даследаваннем старажытнасцей ранняга жалезнага веку басейна р. Бярэзіны займаецца А.У. Ільюцік. Пры вывучэнні селішча Дзеднава (Бабруйскі раён) выяўлены напластаванні старажытнарускага часу (ганчарная кераміка, пацеркі, шыферныя праселкі, свяцец [59, с. 29 – 32, рис. 7 – 8, 11]. Падобная сітуацыя назіралася і пры вывучэнні селішча Ліпень і гарадзішча Зборск I (Асіповіцкі раён) [60]. Знойдзена ганчарная кераміка старажытнарускага часу, наканечнік стралы, варган.

Пры даследаванні гарадзішчаў Міхалёва II (Бабруйскі раён) і Паліцкае (Навасёлкі) (Асіповіцкі раён) М.І. Лашанковым выяўлены шматлікія артэфакты XI – XIII стст. Так на гарадзішчы Міхалёва II маецца добра выражаны культурны слой канца I тыс. – пачатку II тыс. н.э. Атрымана прадстаўнічая калекцыя ганчарнага посуду, шкляныя пацеркі, бронзавыя зярнёныя («дрыгавіцкія») пацеркі, вырабы з жалеза

[16] Усе матэрыялы даследаванняў XIX ст. перадаваліся ў Архіў Імператарскай археалагічнай камісіі, дзе рэчавы матэрыял мог аддзяляцца ад справаздачнай дакументацыі. У сувязі з гэтым матэрыял аказаўся раскіданы па некалькіх установах (ДГМ (Масква), Эрмітаж (С.-Пецярбург), С-Пецярбургскае аддзяленне Інстытута археалогіі Акадэміі навук і інш., акрамя таго большая частка матэрыяла аказалася дэпаспартызавана і не шыфравана [10, с. 51 – 53]. Па-сутнасці, П.Ф. Лысенка з'яўляецца адзіным беларускім даследчыкам, які здолеў у нейкай ступені апрацаваць частку здабытага ў канцы XIX ст. вялізарнага археалагічнага матэрыяла і прадставіць яе ў манаграфіі.

[17] Заўчасная смерць В.Ф. Капыціна перарвала працэс выхаду ў друк сводаў па Клічаўскаму і Асіповіцкаму раёнам. Палявая дакументацыя, чарцяжы, фотаздымкі захоўваюцца ў архіве гістарычнага факультэта МДПУ імя А. Куляшова.

(нажы, фрагменты замкоў і ключоў і інш.) [61, с. 83 – 104]. Верагодна, паселішча выконвала ролю ўмацаванага цэнтра акругі і з’яўлялася тэрытарыяльна-адміністрацыйным цэнтрам сельскагаспадарчых абшчын па р. Ала. На гарадзішчы Паліцкае выражанага культурнага слоя не зафіксавана, аднак знаходкі ганчарнай керамікі, бронзавай бразготкі і фрагмента шпоры сведчаць на карысць яго засялення ў XII – XIII стст. Сталага пражывання насельніцтва ў XI – XIII стст. на гарадзішчы даследчыкам не адзначана. Мы мусім адзначыць, што раскопкам падверглася толькі мізэрная частка гарадзішча, астатняя частка была ўжо размыта р. Бярэзіной, у сувязі з гэтым атрымаць больш дакладныя звесткі пра характар паселішча ў XI – XIII стст. ужо немагчыма. М.І. Лашанкоў лічыць, што на гарадзішчы Паліцкае у старажытнарускі час мог знаходзіцца вартавы пост з Свіслацкага замка [62, с. 125 – 140; 63, с. 30 – 38].

Пры даследаванні гарадзішча Клішына (воз. Селява) (Крупскі раён) В.І. Шадыра неаднаразова фіксаваў знаходкі старажытнарускага часу (ганчарная кераміка на паселішчы складае 10 – 12 %) [64, с. 290]. У ваколіцах возера (каля в. Дакучын) былі даследаваны два кургана і дзве жальнічныя магілы, якія датуюцца XI – XIII стст. [65]. Падобныя жальнічныя магілы па структуры, абраду і пахавальнаму інвентару блізкі аналагічным помнікам Панямоння і Падляшша.

Вывучэннем курганных старажытнасцей IX – XII стст. на Верхняй Бярэзіне займаецца А. Вайцяховіч [66, с. 269 – 270; 67, с. 294 – 295; 68, с. 238 – 239]. Даследуюцца курганныя могільнікі з абрадам крэмацыі і інгумацыі Вітунічы, Бірулі (Докшыцкі раён), Новыя Валосавічы, Звязда (Лепельскі раён) і інш.

Археалагічная экспедыцыя гістарычнага факультэта БДУ даследуе курганны могільнік XI – XIII стст. Харчычы (Бярэзінскі раён) [69, с. 229 – 235; 70, с. 270 – 271; 71, с. 296 – 297]. Гэта адзін з добра захаваўшыхся курганных могільнікаў у склад якога ўваходзяць больш 200 насыпаў вышынёй ад 0,5 да 3 м, а з паўночна-заходняга боку могільніка знаходзіцца група грунтовых пахаванняў з каменнай абкладкай і каменнымі крыжамі грубай работы. Бачыцца, што раскопкі гэтага могільніка могуць даць матэрыял аб эвалюцыі пахавальнага абраду на працягу XI – XVI стст.

Невялікія даследаванні ў Асіповіцкім раёне, звязаныя з шурфоўкай паселішчаў, вывучэннем асобных курганоў або разведкай, вяліся Ю.А. Зайцам (гарадзішча Жужлянка, курган ва ур. Жужлянка) [72, с. 120], А.Коласавым [73, с. 312], Н.М. Дубіцкай ў Светлагорскім раёне [74, с. 281].

У рамках даследавання сельскіх паселішчаў і сістэмы рассялення ў X – XIII стст. у міжрэччы Бярэзіны і Дняпра і вывучэннем помнікаў старажытнарускага часу басейна р. Бярэзіны займаецца В.І. Кошман. Праведзены палявыя разведкі на тэрыторыі Бярэзінскага, Асіповіцкага і Бабруйскага раёнаў, раскопкі на гарадзішчы (240 кв.м.) і селішчы (164 кв.м.) Капланцы (Бярэзінскі раён) [75, с. 201 – 211; 76, с. 275 – 276 і інш.), гарадзішчы Свіслач (164 кв.м) [77, с. 187 – 194; 78, с. 110 – 129; 79, с. 154 – 161]. Атрыманы матэрыял з’яўляецца каштоўнай крыніцай для характарыстыкі матэрыяльнай і духоўнай культуры насельніцтва XI – XIII стст. сярэдняй Бярэзіны на паселішчах розных сацыяльна-гістарычных тыпаў (феадальныя сядзібы-замкі, вясковае паселішча сялян-абшчыннікаў), а таксама эканамічных і культурных сувязей рэгіёна. Частка атрыманага матэрыялу атрымала сваё адлюстраванне на старонках манаграфічнага даследавання [80].

Археалагічныя даследаванні апошніх гадоў даволі значна пашырылі нашыя веды аб матэрыяльнай і ухоўнай культуры, планіроўцы, забудове і фартыфікацыі гарадскіх і сельскіх паселішчаў, удакладнілі этнічную сітуацыю ў басейне р. Бярэзіны. Атрыманы матэрыял сведчыць аб шырокіх эканамічных і культурных сувязях гэтай тэрыторыі з суседзямі. Даследаванне археалагічных помнікаў X – XIII стст. басейна р. Бярэзіны патрабуе комплекснага даследавання у плане спалучэння археалагічных, гістарычных, прыродазнаўчых навук. Неабходна прымяненне статыстычных і кампутарных апрацовак атрыманага матэрыялу.

ЛІТАРАТУРА

1. Алексеев, Л.В. Археология и краеведение Беларуси XVI – 30-е годы XX в. / Л.В. Алексеев. Под ред. акад. Б.А. Рыбакова. – Минск: Навука і тэхніка, 1996. – 206 с.
2. Копытин, В.Ф. Археологические памятники Кировского района Могилёвской области: Монография / В.Ф. Копытин. – Могилёв: МГУ им. А. Кулешова, 2002. – 144 с.
3. Тышкевич, К.П. О курганах на Литве и Западной Руси (археологические исследования) / К.П. Тышкевич. – Вильна: Типография А.К. Киркора, 1865. – 141 с.
4. Tyszkiewicz, E. Opisanie powiatu Borysowskiego pod względem statystycznym, geograficznym, historycznym, gospodarczym, przemysłowo-handlowym i lekarskim z dodaniem wiadomości o obyczajach , śpiewach, przysłowiach i uborach ludu, guśliach, zabobonach i t.d. / E. Tyszkiewicz. – Wilno: Druk Marcinowskiego, 1847. – 489 s.
5. Tyszkiewicz, E. Wiadomośc o kurchanach / E. Tyszkiewicz // Tygódnik Peterburski. – СПб., 1837. – № 94. – ч. XVI
6. Киркор, А.К. Значение и успехи археологии в наше время / А.К. Киркор // Записки Виленской археологической комиссии. – Т. 1. – Вильна, 1856.
7. Поболь, Л.Д. Древности Белоруссии в музеях Польши / Л.Д. Поболь. – Минск: Наука и техника, 1979. – 208 с.
8. Zabytki z okresu wpływów rzymskich, średniowiesza i czasów nowozytnych z Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. – Warszawa, 2005.

9. Шпилевский, П.М. Путешествие по Полесью и Белорусскому краю / П.М. Шпилевский. – Минск: Полымя, 1992. – 251 с.
10. Лысенко, П.Ф. Дреговичи / П.Ф. Лысенко. Под ред. В.В. Седова. – Минск: Навука і тэхніка, 1991. – 224 с.
11. Sopodźko, T. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Ihumieńskim. Źbiór wiadomości do antropologii Krajowej / T. Sopodźko. – T. XIII. Cz. 1. – Kraków: 1889. – S. 58 – 59.
12. Алексеев, Л.В. Полоцкая земля. Очерк истории северной Белоруссии в IX – XIII вв. / Л.В. Алексеев. – М., 1966.
13. Татур, Г.Х. О курганах Минской губернии / Г.Х. Татур // Труды IX Археологического съезда в Вильне. 1893 г. Т. II / Под ред. графини Уваровой и С.С. Слуцкаго. – М.: 1897. – С. 115 – 117.
14. Татур, Г.Х. Очерк археологических памятников на пространстве Минской губернии и её археологическое значение / Г.Х. Татур. – Мн.: Губернская типография, 1892. – 176 с.
15. Минской губернии волостным писарям и учителям народных училищ волостей Минской губернии // НГАБ. – Ф. 295. – Воп. 1. – Спр. 3823 (1882 г.).
16. Заметка Н.П. Авенариуса об его раскопках в Минской губернии в 1889 и 1890 гг. // Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильно IX Археологического съезда. – Вильна: Типография А.Г. Сыркина, 1893. – С. 42 – 43.
17. Завитневич, В.З. Археологические разыскания в бассейне р. Березины // Отчёт Императорской Археологической комиссии за 1892 г. / В.З. Завитневич. – СПб.: 1894. – С. 124–153.
18. Завитневич, В.З. Археологические раскопки в системе рек Нёмана и Березины // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Кн. 2. / В.З. Завитневич. – Киев: 1888. – С. 270 – 280.
19. Завитневич, В.З. Область дреговичей как предмет археологического исследования // Труды Киевской духовной академии / В.З. Завитневич. – Т. 2. Кн. 8. – Киев, 1886. – С. 569 – 603.
20. Завитневич, В.З. Формы погребального обряда в могильных курганах Минской губернии // Труды IX Археологического съезда в Вильне 1893 г. / В.З. Завитневич. Под ред. графини Уваровой и С.С. Слуцкаго. Т. 1. – М.: 1895. – С. 221 – 235
21. Мышенков, Н. Курганы Бобруйского уезда Минской губернии: (Исследования 1888 г.) // Вестник археологии и истории / Н. Мышенков. – Вып. IX. – СПб.: 1892. – С. 59 – 97.
22. Штыхаў, Г.В. Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі / АН Беларусі. Інстытут гісторыі / Г.В, Штыхаў. Пад рэд. М.А. Ткачова. – Мінск: Навука и тэхника, 1992. – 191с.
23. Опросные листы 1924 г. по Бобруйскому уезду. Бобруйск-Осиповичи // Архіў ІГ НАН Беларусі. – Спр. 69. – Воп. 1.
24. Опросные листы 1924 г. по Игуменскому уезду // Архіў ІГ НАН Беларусі – Спр. 70. – Воп. 1.
25. Опросные листы 1924 г. по Минскому и Борисовскому уездам // Архіў ІГ НАН Беларусі. – Спр. 71. – Воп. 1.
26. Нямцоў, А. Экскурсія вучняў Асіповіцкай сямігодкі / А. Нямцоў // Наш край. Штомесячнік Цэнтральнага Бюро Краязнаўства пры Інстытуце Беларускае Культуры. – 1925. – № 2. – С. 21 – 25.
27. Ляўданскі, А.М. Археолёгічныя досьледы ў Барысаве / А.М. Ляўданскі // Запіскі аддзелу гуманітарных навук Беларускай Акадэміі навук. Кніга 11. Працы археолёгічнай камісіі. Т. ІІ. – Мінск: 1930. – С. 253 – 261.
28. Ляўданскі, А.М. Кароткае паведамленне аб доследах культур эпохі жалеза ў БССР у 1930 – 1931 гг. / А.М. Ляўданскі // Працы секцыі археолёгіі. Т. ІІІ. – Мінск: 1932. – С. 230 – 235.
29. Ляўданскі, А.М. Да гісторыі жалезнай прамысловасці на Беларусі па данных археолёгіі / А.М. Ляўданскі, К.П. Палікарповіч // Савецкая Краіна. – 1932 г. – № 5. – С. 55 – 84.
30. Шутаў, С.С. Археолёгічныя разведкі на ніжняй Свіслачы ўлетку 1926 г. / С.С. Шутаў, М.М. Улашчык // Запіскі аддзела гуманітарных навук Беларускай Акадэміі навук. Кн. 11. Працы археалагічнай камісіі. Т. 2. – Мінск, 1930. – С. 105 – 120
31. Рынейскі, А. Да археолёгічнага вывучэння Беларусі / А. Рынейскі // Наш Край. Штомесячнік Цэнтральнага Бюро Краязнаўства пры Інстытуце Беларускае Культуры. – 1929. – № 11. – С. 73 – 74.
32. Рынейскі, А. Разведачная археолёгічная экспедыцыя / А. Рынейскі // Наш край. Штомесячнік Цэнтральнага Бюро Краязнаўства пры Інстытуце Беларускае Культуры. – 1929. – № 8 – 9. – С. 87.
33. Вяргей, В.С. Археалагічная навука ў Беларускай ССР, 1919 – 1941 гг. / В.С. Вяргей. – Мінск, Навука і тэхніка, 1992. – 144 с.
34. Cehak-Holubowiczowa, H. Slowiańsko-wareskie cmentarzyko kurhanowe koło Porecza w powiecie Dziśnienskim / H. Cehak-Holubowiczowa // Przeglad archeologiczny. – № 6. – zesz. 2/3. – Poznan, 1938 – 1939. – S. 178 – 203.
35. Рябцевич, В.Н. Монетная часть Брилёвского денежно-вещевого комплекса конца IX в. / В.Н. Рябцевич // Девятая Всероссийская нумизматическая конференция. Великий Новгород. 16 – 21 апреля 2001 г. Тезисы докладов и сообщений. – С.-Пб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2001. – С. 60 – 61.
36. Алексеев, Л.В. Археология средневекового периода в Белоруссии (1950 – 1990 гг.) / Л.В. Алексеев // Российская археология. – 1998. – № 3. – С. 176 – 190.

37. Поболь, Л.Д. Поселения железного века около д. Щатково Бобруйскаго района / Л.Д. Поболь // Белорусские древности. Доклады к конференции по археологии Белорусии (январь – февраль 1968). – Минск: Институт истории АН БССР, 1967. – С. 182 – 242.
38. Поболь, Л.Д. Старажытныя паселішчы на Сярэдняй Бярэзіне / Л.Д. Поболь // Беларускія старажытнасці. Матэрыялы канферэнцыі па археалогіі БССР і сумежных тэрыторый. – Минск: Институт истории АН БССР, 1972. – С. 117 – 149.
39. Поболь, Л.Д. Славянские древности Белоруссии (свод археологических памятников раннего этапа зарубинецкой культуры – с середины III в. до н. э. по начало II в. н. э / Л.Д. Поболь. Ред. Ю.В. Кухаренко. – Мн.: Наука и техника, 1974. – 424 с.
40. Лысенко, П.Ф. Города Туровской земли / П.Ф. Лысенко. – Мн.: Наука и техника. 1974. – 200 с.
41. Лысенко, П.Ф. Туровская земля (IX – XIII вв.) / П.Ф. Лысенко. – Мн.: Беларуская навука, 1999. – 268 с.
42. Дернович, С.Д. Скандинавские древности эпохи викингов на территории Беларуси / С.Д. Дернович. – Минск, 2006.
43. Штыхов, Г.В. Города Полоцкой земли (IX – XIII вв.) / Г.В. Штыхов. АН БССР. Институт истории; Науч. ред. В.П. Даркевич. – Минск: Наука и техника, 1978. – 160 с.
44. Штыхов, Г.В. Археологическая карта Белоруссии. Памятники железного века и эпохи феодализма. Вып. 2. / Г.В. Штыхов. – Минск: Полымя, 1971. – 276 с.
45. Жихарева, Л. Городище Городок / Л. Жихарева // Тезисы III региональной студенческой археолого-этнографической конференции ВУЗов северо-запада СССР. – Рига, 1971. – С. 45 – 48.
46. Ваганава, А.М. Свіслач / А.М. Ваганава // Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. – Мінск, 1993. – С. 559 – 560.
47. Дайчик, Г. Топография и оборонительные сооружения Свислочского замка XII в. / Г. Дайчик // Тезисы III региональной студенческой археолого-этнографической конференции ВУЗов северо-запада СССР. – Рига, 1971. – С. 42 – 44.
48. Гаврилюк, Н. Стеклянные изделия Свислочского замка (по материалам раскопок 1969, 1970 гг.) / Н. Гаврилюк // Тезисы III региональной студенческой археолого-этнографической конференции ВУЗов северо-запада СССР. – Рига, 1971. – С. 40 – 42.
49. Драгун, Ю.И. Раннеславянское поселение в нижнем течении р. Свислочь / Ю.И. Драгун // Белорусские древности. Доклады к конференции по археологии Белоруссии (январь – февраль 1968). – Минск: Институт истории АН БССР, 1969. – С. 422 – 431.
50. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Магілёўская вобласць / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; Рэд. кал.: С.В. Марцэлеў (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелСЭ, 1986. – 408 с.
51. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Мінская вобласць / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; Рэд. кал.: С.В. Марцэлеў (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелСЭ, 1987. – 284 с.
52. Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Асіповіцкага раёна. – Мн.: БЕЛТА, 2002. – 720 с.
53. Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Бабруйскага раёна / Беларус. Энцыкл.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. – Мінск: БелЭн, 1998. – 608 с.
54. Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Барысава і Барысаўскага раёна / Беларус. Энцыкл.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. – Мінск: БелЭн, 1997. – 800 с.
55. Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Бярэзінскага раёна / Беларус. Энцыкл.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, БелЭн, 2003.
56. Копытин, В.Ф. Археологические памятники Бобруйского района Могилёвской области: Монорафия / В.Ф. Копытин. – Могилёв: МГУ им. А. Кулешова, 2001. – 147 с.
57. Дучыц, Л.У. Курганы Бабруйшчыны / Л.У. Дучыц // Старажытнасці Бабруйшчыны. – Бабруйск: 1998. – С. 18 – 25.
58. Дучыц, Л.У. Раскопкі курганных могільнікаў каля вёсак Патока і Нясята Клічаўскага раёна Магілёўскай вобласці / Л.У. Дучыц, С.Д. Дзярновіч, В.І. Кошман // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Да 70-годдзя з дня нараджэння П.Ф. Лысенка. – № 3. – 2001. – С. 165 – 172.
59. Ильютик, А.В. Селище Деднова на Березине / А.В. Ильютик // Старажытнасці Бабруйшчыны. – Бабруйск: 1998. – С. 26 – 32.
60. Ильютик, А.В. Городище Зборск / А.В. Ильютик // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Вып. 5. – Минск, 2002. – С. 41 – 50.
61. Лошенков, М.И. Михалёвское городище / М.И. Лошенков // Старажытнасці Бабруйшчыны. – Бабруйск: 1998. – С. 83 – 104.
62. Лошенков, М.И. Городище Палицкое / М.И. Лошенков // Iś baltu kulturos istorijos. – Vilnius, 2000. – S. 125 – 140.
63. Лашанкоў, М.І. Паліцкае гарадзішча і яго месца сярод помнікаў басейна Бярэзіны / М.І. Лашанкоў // Заслаўскія чытанні 1995 года. – Заслаўе, Інстытут гісторыі АН Беларусі, 1997. – С. 30 – 38.
64. Шадыра, В.І. Новыя дадзеныя з раскопак гарадзішча Клішына Крупскага раёна / В.І. Шадыра // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 19. – 2004. – С. 290.
65. Шадыра, В.І. Таямніцы возера Селява / В.І. Шадыра // Беларускі гістарычны часопіс. – № 2. – 2006. – С. 42 – 46.
66. Вайцяховіч, А. Даследаванні ў Докшыцкім і Лепельскім раёнах / А. Вайцяховіч // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 18. – 2003. – С. 269 – 270.

67. Вайцяховіч, А. Даследаванні курганных могільнікаў у Віцебскай вобласці / А. Вайцяховіч // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 19. – 2004. – С. 294 – 295.
68. Вайцяховіч, А. Працы на курганных могільніках у Віцебскай вобласці / А. Вайцяховіч, П. Кенька // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 20. – 2005. – С. 238 – 239.
69. Плавинский, А.Н. Погребальные памятники возле деревни Харчичи / А.Н. Плавинский // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 17. – 2002. – С. 229 – 235.
70. Плавинский, А.Н. Раскопки курганов у деревни Харчичи / А.Н. Плавинский // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 18. – 2003. – С. 270 – 271.
71. Плавинский, А.Н. Раскопки курганного могильника Харчичи в 2003 г. / А.Н. Плавинский // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 19. – 2004. – С. 296 – 297.
72. Заяц, Ю.А. Новые материалы и памятники раннего железного века и третьей четверти I тыс. н.э. в Минском Поднепровье и Витебским Подвинье / Ю.А. Заяц // Ранние славяне Белорусского Поднепровья и Подвинья. – Минск, 2003. – С. 118 – 121.
73. Коласаў, А. Археалагічныя разведкі 2003 г. у Асіповіцкім, Мсціслаўскім і Чэрыкаўскім раёнах Магілёўскай вобласці / А. Коласаў // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 19. – 2004. – С. 312.
74. Дубицкая, Н.Н. Археологические исследования в бассейне нижней Березины / Н.Н. Дубицкая // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 19. – 2004. – С. 281.
75. Кошман, В.І. Гарадзішча Капланцы / В.І. Кошман // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 17. – 2002. – С. 201 – 211.
76. Кошман, В.І. Палявыя даследаванні ў Капланцах / В.І. Кошман // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 18. – 2003. – С. 275 – 276.
77. Кошман, В.І. Тапаграфія, планіроўка і фартыфікацыя Свіслацкага замка ў XII – XVII стст. / В.І. Кошман // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – № 3. – 2001. – С. 187 – 194.
78. Кошман, В.І. Гарадзішча Свіслач (матэрыялы даследавання 2000 г.) / В.І. Кошман, А.У. Ільюцік // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – № 5. – 2003. – С. 110 – 129
79. Кошман, В.І. «Свіслацка-бярэзінскі» мікрарэгіён ў X – XIII стст. / В.І. Кошман // Археалогія эпохі сярэдневякоўя (да 75-годдзя з дня нараджэння П.Ф. Лысенкі) / Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – № 12. – 2006. – С. 154 – 161.
80. Кошман, В.І. Паселішчы міжрэчча Бярэзіны і Дняпра ў X – XIII стст. / В.І. Кошман. – Мінск, Беларуская навука, 2008. – 281 с.

ШПІЛЬКІ «ПУС ЕПІ» З ТЭРЫТОРЫІ ПОЛАЦКА: КЛАСІФІКАЦЫЯ, ХРАНАЛОГІЯ І ПРАБЛЕМА ПАХОДЖАННЯ

І.У. МАГАЛІНСКІ
(Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік)

Даследуюцца шпількі «пус епі», якія былі выяўлены на тэрыторыі Полацка і на сённяшні момант захоўваюцца ў фондах НПГКМЗ. На аснове вывучэння 136 прадметаў паводле формы галоўкі вылучаюцца чатыры тыпы артэфактаў: 1) з галоўкай, утворанай накручваннем дроту; 2) з суцэльнаметалічнай галоўкай; 3) з галоўкай у выглядзе пытальніка; 4) з цвікападобнай галоўкай. Выказваецца меркаванне аб заходнееўрапейскім паходжанні шпілек.

Уводзіны. Археалагічныя даследаванні старажытнага Полацка далі багаты матэрыял для рэканструкцыі розных бакоў жыцця яго насельнікаў. Асаблівае значэнне ў гэтым кантэксце маюць вырабы з каляровых металаў, якія заўсёды адлюстроўвалі не толькі эстэтычныя густы сваіх гаспадароў, але таксама іх сацыяльны і маёмасны статус.

Падчас вывучэння прадукцыі мясцовых ювеліраў XIV – XVII стст. асаблівую ўвагу трэба звяртаць на масавыя, серыйныя рэчы стандартызаванага выгляду, якія былі шырока прадстаўлены ў матэрыяльнай культуры насельніцтва старажытнага горада. Сярод такіх прадметаў, выяўленых на тэрыторыі Полацка, асаблівую цікавасць уяўляюць шпількі «пус епі». Не гледзячы на прыналежнасць гэтых прадметаў да катэгорыі ювелірных упрыгажэнняў, яны вылучаюцца мінімалізмам знешняга выгляду і выразнай функцыянальнай арыентаванасцю.

Назва шпілек паходзіць з чувашскай мовы («пуç йĕппи») і перакладаецца як «галаўная шпілька» [2, с. 166]. У рускай транскрыпцыі яна гучыць як «пус йеппи» [8, с. 142]. Паводле правіл беларускай арфаграфіі, дадзены тэрмін павінен запісвацца як «пус епі».

Выкарыстанне гэтай назвы для абазначэння асобнага віду ювелірных упрыгажэнняў тлумачыцца толькі трывалай гістарыяграфічнай традыцыяй, бо сам тэрмін не адлюстроўвае рэальнага функцыянальнага прызначэння і тыпалагічнай разнастайнасці шпілек.

У матэрыяльнай культуры паволжскіх народаў тэрмін «пус епі» выкарыстоўваўся не столькі для назвы саміх шпілек, якія ўжываліся для мацавання галаўной павязкі (сурпан) з перавяззю (масмак), колькі для абазначэння асобнага элементу жаночага галаўнога ўбору, што складаўся са скуранай палоскі даўжынёй 5 – 10 см на двух канцах якой былі замацаваныя адзінарныя медныя шпількі. Адзін бок такой палоскі ўпрыгожваўся некалькімі радамі нашытых манет. Акрамя таго, этнаграфічна вядомыя «пус епі» мелі вялікае вушка за якое мацавалася адмысловая стужка ці ланцужок [2, с. 166, 170].

Працяглы час у полацкай калекцыі гэтыя прадметы былі прадстаўлены адзінкавымі экземплярамі. Аднак апошнія археалагічныя даследаванні значна павялічылі колькасць вядомых шпілек «пус епі». Акрамя таго, пэўная частка гэтых упрыгажэнняў была выяўлена выпадкова мясцовымі аматарамі даўніны, якія перадалі свае знаходкі ў фонды Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка (далей – НПГКМЗ).

Значная колькасць шпілек «пус епі», выяўленая ў Полацку, актуалізавала неабходнасць іх навуковага аналізу. Да гэтага часу ў айчыннай гістарыяграфіі адсутнічаюць спецыяльныя даследаванні, прысвечаныя дадзенай катэгорыі вырабаў, а існуючыя тыпалагічныя схемы патрабуюць удакладнення на аснове аналіза новых крыніц.

Такім чынам, мэтай дадзенага даследавання з'яўляецца навуковы аналіз і сістэматызацыя шпілек «пус епі», якія былі выяўлены на тэрыторыі Полацка і ў цяперашні момант захоўваюцца ў фондах НПГКМЗ.

Асноўная частка. У гістарыяграфіі вывучэння вырабаў з каляровых металаў даследаванні шпілек «пус епі» займалі вельмі мала месца. У публікацыях матэрыялаў археалагічных раскопак перыядычна з'яўляліся звесткі пра знаходкі асобных шпілек, аднак спецыяльнага навуковага аналізу вырабаў не праводзілася [9].

М.В. Сядова у сваёй манаграфіі «Ювелірныя вырабы Ноўгарада X – XV стст.» асобны невялічкі раздзел прысвяціла шпількам «пус епі» (на тэрыторыі Ноўгарада іх выяўлена звыш 20 экземпляраў). Даследчыца адзначыла, што такія прадметы сустракаліся ў старажытнасцях паволжскіх народаў, дзе яны з'яўляліся неад'емным атрыбутам адзення ў XV – XVII стст. М.В. Сядова лічыла, што мода на падобныя ўпрыгажэнні была занесена на Русь мангола-татарамі [11, с. 158].

Аналізуючы тэхналогію старажытных ювеліраў, Н.В. Рындзіна апублікавала ліцейную форму для адліўкі шпілек «пус епі», якая з'яўляецца сведчаннем іх мясцовай наўгародскай вытворчасці [10, Рис. 10: 4].

Сярод апошніх публікацый трэба адзначыць артыкул А.У. Казловай, якая разглядае шпількі «пус епі» з традыцыйных для расійскай гістарыяграфіі пазіцый. Даследчыца адносіць дадзеныя вырабы да катэгорыі «металічных упрыгажэнняў і прадметаў быту ўсходняй традыцыі». Работа выканана на матэрыялах раскопак Пскова, дзе было знойдзена 15 цэлых экземпляраў шпілек. Не глядзячы на невялікую колькасць артэфактаў, А.У. Казлова паводле формы галовак здолела вылучыць тры тыпы вырабаў: 1) літое завяршэнне; 2) з галоўкай, утворанай накручваннем тонкага дроту; 3) з суцэльнаметалічнай галоўкай на якую нанесены арнамент, які імітуе накручаны дрот [7].

Акрамя работ навукоўцаў блізкага замежжа, вялікую цікавасць маюць працы, напісаныя на заходнееўрапейскім матэрыяле. У кантэксце нашага даследавання, пэўнае значэнне мае работа англійскіх даследчыкаў, прысвечаная шпількам, выяўленым падчас раскопак Лондана. Усебаковы навуковы аналіз звыш 800 упрыгажэнняў канца XIII–XV ст. дазволіў вылучыць тыпы прадметаў, устанавіць храналогію і тэхніку іх вырабу [16, с. 297–305]. Шпількі тыпалагічна практычна ідэнтычныя полацкім знаходкам, што прымушае звярнуцца да пытання пераасэнсавання паходжання гэтых артэфактаў на тэрыторыі Беларусі.

У айчыннай гістарыяграфіі праблема не знайшла належнага адлюстравання. Сярод спецыяльных публікацый трэба адзначыць толькі невялікі артыкул Г.В. Штыхава «Пус ейпі» ў энцыклапедычным выданні [15]. У працы даследчык паўтарае асноўныя высновы М.В. Сядовай.

На падобных пазіцыях знаходзіцца і Л.У. Калядзінскі, які, спасылаючыся на работу Цой Су Біна, лічыць шпількі «пус епі» «усходняй навацыяй цюркскіх этнасаў», якая была характэрная для беларускіх земель XIV–XVII стст. [6; 14].

Такім чынам, у гістарыяграфіі вывучэння шпілек выразна вылучаюцца тры найбольш актуальныя блокі праблем: 1) класіфікацыя вырабаў; 2) іх храналагічная атрыбуцыя; 3) паходжанне.

На сённяшні дзень у фондах НПГКМЗ захоўваецца 136 шпілек тыпу «пус епі». Асноўная іх частка з'яўляецца выпадковымі знаходкамі, што значна зніжае іх значэнне для датыроўкі, аднак дазваляе пашырыць нашы ўяўленні адносна характару распаўсюджанасці і лакалізацыі прадметаў на тэрыторыі горада. У дадзенай рабоце намі праводзіўся аналіз толькі гатовых прадметаў, якія захавалі ўсе канструктыўныя элементы, неабходныя для тыпалагічнага аналізу.

Шпілька «пус епі» складаецца з дзвюх асноўных частак: завостранага з аднаго канца тонкага стрыжня і галоўкі. Галоўнай прыкметай, якая можа служыць асновай для вылучэння з усяго масіву вырабаў дадзенага тыпу асобных таксанамічных груп з'яўляецца форма галоўкі.

Падчас матэрыялазнаўчай экспертызы трох шпілек з раскопак Д.У. Дука 2005 г., праведзенай па метаду лазернага спектральнага аналізу ў Інстытуце фізікі імя Б.І. Сцяпанава НАН Беларусі, было ўстаноўлена, што ўсе прадметы зроблены з латуні (табл. 1).

Табліца 1

Вынікі спектральнага аналізу шпілек «пус епі» з Полацка

№	Cu, %	Zn, %	Pb, %	Ag, %	Fe, %
КП 19–23699 (стрыжань)	89,2	7,24	0,81	1,57	0,36
КП 19–23699 (галоўка)	89,71	8,16	0,42	0,60	0,18
КП 19–23700 (стрыжань)	92,19	6,29	0,55	0,44	0,13
КП 19–23700 (галоўка)	88,52	6,51	1,94	1,59	0,65
КП 19–23701 (стрыжань)	91,13	6,81	1,06	0,34	0,21
КП 19–23701 (галоўка)	89,78	7,70	1,41	0,39	0,09

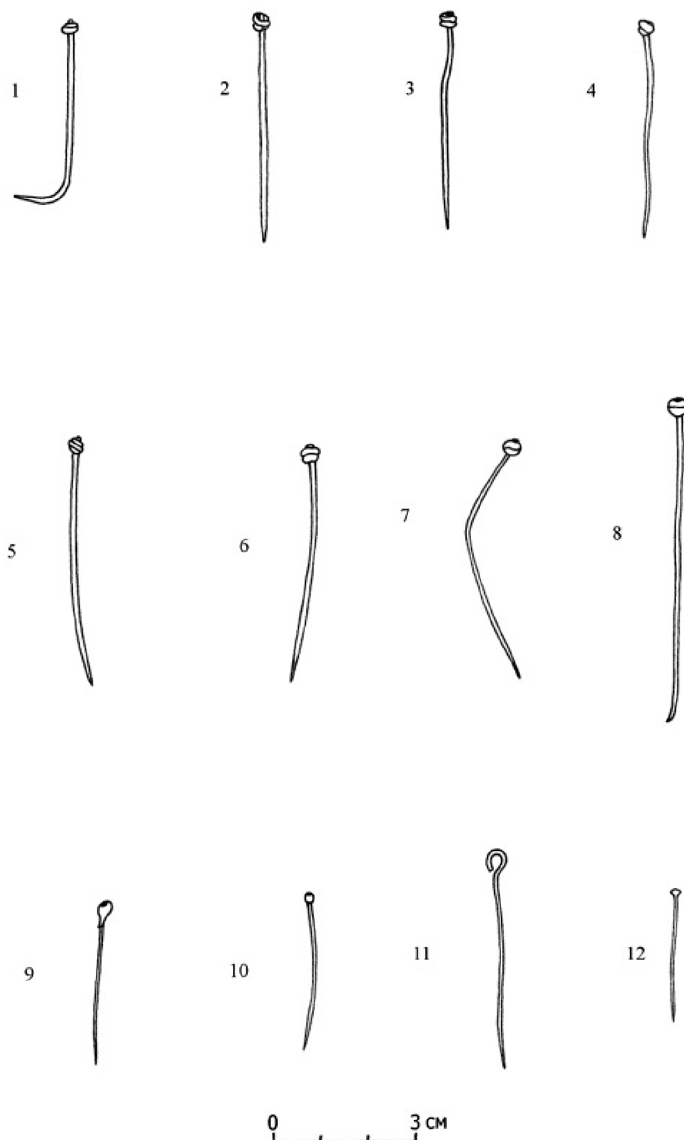

Мал. 1. Шпількі «пус епі»з Полацка

На большай частцы стрыжняў шпілек падчас візуальнага агляду былі выяўлены адмысловыя бараздкі, якія ўказваюць на спосаб іх вырабу – валачэнне.

Паводле афармлення галоўкі намі было вылучана пяць тыпаў вырабаў: 1) з галоўкай, утворанай накручваннем дроту; 2) з суцэльнаметалічнай галоўкай; 3) з галоўкай у выглядзе пытальніка; 4) з цвікападобнай галоўкай.

Найбольш распаўсюджаным тыпам шпілек з'яўляліся вырабы з галоўкай, утворанай накручваннем дроту вакол стрыжня (109 экземпляраў). Для больш надзейнага мацавання галоўкі канец стрыжня расплюшчваўся. Звычайна, для фармавання галоўкі выкарыстоўваўся дрот меншага чым стрыжань дыяметру. Між тым гэтае правіла не заўсёды выконвалася і на шэрагу прадметаў галоўкі ўтвораны з адносна масіўнага дроту.

Пераважная большасць галовак у шпілек дадзенага тыпу складаецца з дроту, навітага ў два-тры абароты пад вострым ці прамым вуглом да стрыжня, утвараючы адмысловы «цюрбан» (мал. 1: 1 – 6). Частка з іх падпраўлена з дапамогай малатка для атрымання круглай, а не цюрбанападобнай формы.

Даўжыня шпілек з накручанымі галоўкамі вагаецца ад 2,0 да 6,1 см. Пры гэтым дыяметр стрыжня складае 0,03 – 0,19 см, а галоўкі – ад 0,15 да 0,4 см.

Значна меншую групу шпілек складаюць вырабы з суцэльнаметалічнымі галоўкамі (мал. 1: 8 – 10). Дадзены тып прадстаўлены двума варыянтамі: са свінцовымі галоўкамі і з латуні. Усе прадметы з'яўляюцца выпадковымі знаходкамі і паходзяць з прыватных калекцый, што значна ўскладняе іх датыроўку.

Шпількі са свінцовымі галоўкамі дастаткова нешматлікія (7 экземпляраў). Іх аснову складае металічны стрыжань, адзін канец якога завостраны, а другі – раскляпаны для больш надзейнага мацавання завяршэння.

Падчас даследавання было ўстаноўлена, што галоўкі ўтвараліся двума асноўнымі спосабамі: 1) раскляпаны канец стрыжня апускалі ў ёмістасць з расплаўленым свінцом, што надавала завяршэнню шпількі кроплепадобную форму (2 экземпляры); 2) на стрыжань нанізваўся невялікі свінцовы шарык (5 экземпляраў).

Памеры падобных прадметаў наступныя: даўжыня – 2,9 – 3,3 см, дыяметры стрыжня – ад 0,05 да 0,1 см, а галоўкі – 0,1 – 0,3 см. Аднак сустракаюцца і адносна вялікія вырабы (даўжыня – 5,7 см, дыяметр стрыжня – 0,12 см, а галоўкі – 0,4 см).

Шпількі з латуннымі галоўкамі складаюцца з шарападобнага літога завяршэння, якое насаджвалася на расклепаны канец завостранага стрыжня. Дадзены варыянт вырабаў нешматлікі і ў полацкай калекцыі прадстаўлены 15 экземплярамі. На большай частцы галовак размешчана арнаментацыя, якая імітуе накручаны дрот. Даўжыня такіх вырабаў вагаецца ад 2,8 да 4,5 см, пры дыяметры стрыжня 0,05 – 0,1 см, а галоўкі – 0,1 – 0,2 см.

Аднак сустракаюцца і больш масіўныя прадметы, даўжыня якіх дасягае 7,0 см, пры дыяметры стрыжня 0,1 см, а галоўкі – 0,3 – 0,35 см.

Вырабы, якія маюць галоўкі ў выглядзе пытальніка мы адносім да асобнага тыпу (мал. 1: 11). Не гледзячы на той факт, што дадзеная група прадметаў вельмі простая з пункту гледжання тэхнікі выканання, яна не атрымала значнага распаўсюджвання на тэрыторыі горада. У полацкай калекцыі налічваецца ўсяго тры экземпляры

такіх шпілек. Яны маюць дастаткова стандартызаваны выгляд і памеры (даўжыня – 4,9 см, дыяметр стрыжня – 0,1 см, шырыня галоўкі – 0,35 – 0,4 см). Усе яны зроблены з кавалка валочанага металічнага дроту, адзін канец якога завостраны, а другі выгнуты ў выглядзе пытальніка.

Цікавасць уяўляе экземпляр такой шпількі, які паходзіць з матэрыялаў археалагічных даследаванняў 1988 г. на тэрыторыі Вялікага пасаду. Дадзены выраб быў знойдзены разам з прышчэпленым да яго галоўкі звяном латуннага ланцужка ў выглядзе выцягнутай лічбы восем.

Цвікападобныя шпількі не шматлікія (у полацкай калекцыі налічваецца ўсяго два экземпляры) (мал. 1: 12). Падобныя вырабы зроблены з валочанага дроту, адзін канец якога завостраны, а другі – раскляпаны. Вырабы гэтага тыпу маюць адносна невялікія памеры: даўжыня – 2,3 – 3,0 см, дыяметр стрыжня – 0,08 – 0,09 см, шырыня галоўкі – 0,15 – 0,12 см. Абодва прадметы з'яўляюцца выпадковымі знаходкамі, што не дазваляе іх надзейна датаваць.

Для ўстанаўлення храналогіі шпілек і часу іх з'яўлення ў Полацку важную ролю адыгрываюць артэфакты, якія былі знойдзены ў ходзе археалагічных даследаванняў. На тэрыторыі горада шпількі «пус епі» былі выяўлены ў межах раскопаў 1987 – 1988 гг. (кіраўнік – С.В. Тарасаў) і 2005 г. (кіраўнік – Д.У. Дук) на Вялікім пасадзе [3; 12; 13]. Пры гэтым, асноўная іх колькасць канцэнтруецца ў раскопе 2005 г., дзе былі знойдзены рэшткі вытворчага ювелірнага комплексу, дзейнасць якога, верагодна, была арыентавана на выраб масавых, серыйных рэчаў, да катэгорыі якіх адносіліся і шпількі «пус епі» [5, с. 126].

Наяўнасць сярод археалагічных матэрыялаў з раскопак 2005 г. нарыхтовак, а таксама адмысловых ювелірных інструментаў, дазваляе з упэўненасцю казаць аб мясцовай вытворчасці шпілек. Акрамя таго, дастаткова вузкая датыроўка комплексу ювелірнай майстэрні дае магчымасць скласці ўяўленне аб найбольш распаўсюджаных тыпах вырабаў і іх памерах, характэрных для пачатку XVII ст.

На сённяшні момант ў фондах НПГКМЗ захоўваецца 32 шпількі «пус епі» з раскопак 2005 г. на тэрыторыі Вялікага пасада. Асноўная частка гэтых вырабаў адносіцца да тыпу 1 (галоўка, утвораная накручваннем дроту – 30 экземпляраў). Акрамя таго, дзве шпількі з галоўкай у выглядзе пытальніка. Усе прадметы былі знойдзены ў межах 12–14 умоўных пластоў, што адпавядае ўзроўню, на якім выяўлены рэшткі вытворчага ювелірнага комплексу [3].

Для шпілек «пус епі» першага тыпу характэрны наступныя памеры: даўжыня – 2,0 – 5,3 см, дыяметр стрыжня – 0,03 – 0,1 см, а галоўкі – 0,2 – 0,3 см. Вырабы з галоўкай у выглядзе пытальніка, як ужо адзначалася, маюць стандартызаваную форму і памеры: даўжыня – 4,9 см, дыяметр стрыжня 0,1 см, а шырыня галоўкі – 0,35 – 0,4 см. Усе прадметы датуюцца першай паловай XVII ст.

У фондах НПГКМЗ захоўваецца пяць шпілек з раскопак 1987–1988 гг. (даследаванні С.В. Тарасава). З іх чатыры адносяцца да першага тыпу, а адна да трэцяга. Вырабы з галоўкай, утворанай накручваннем дроту вакол стрыжня, маюць наступныя памеры: даўжыня – 4,5 – 5,5 см, дыяметр стрыжня – 0,1– 0,2 см, а дыяметр галоўкі – 0,3 – 0,4 см.

Крыху большыя памеры шпілек з раскопу 1987–1988 гг. не дазваляе лічыць падобную прыкмету важным храналагічным індыкатарам. Гэта тлумачыцца, па-першае, невялікай выбаркай, а, па-другое, адсутнасцю надзейнай прывязкі той ці іншай знаходкі да канкрэтнага пласта ў межах раскопу.

Дадзеная акалічнасць звязана з тым, што на большай частцы прадметаў не захавалася палявых нумароў, што не дазваляе надзейна лакалізаваць знаходкі і суаднесці іх з артэфактамі, пазначанымі ў калекцыйным вопісе. Аднак не выклікае сумнення, што шпількі былі выяўлены разам з познесярэднявечнымі матэрыяламі (трохшыпныя абутковыя падкоўкі, конскія падковы і інш.), якія датуюцца XVII–XVIII стст.

Такім чынам, асноўная колькасць шпілек «пус епі», якія былі выяўлены падчас археалагічных даследаванняў на тэрыторыі Полацка, найбольш верагодна датуюцца ў межах XVII ст. У той жа час, улічваючы агульную храналогію артэфактаў дадзенага віду (XIV – XVII стст.) можна з пэўнай доляй упэўненасці меркаваць, што сярод шпілек, якія з'яўляюцца выпадковымі знаходкамі, могуць быць экземпляры і больш ранняга часу.

Вельмі важным аспектам вывучэння шпілек «пус епі» з'яўляецца праблема іх паходжання. Як ужо адзначалася, дадзеныя артэфакты ў айчыннай гістарыяграфіі адносяцца да прадметаў ўсходняй традыцыі. На думку большасці аўтараў, падобныя вырабы магі трапіць на землі паўночна-заходняй Русі падчас мангола-татарскага нашэсця [11, с. 158].

Даныя для такіх высноў далі археалагічныя даследаванні 1960 – 1970 гг., якія праводзіліся на тэрыторыі г. Чэбаксары, сталіцы сучаснай Чувашскай Рэспублікі (Расійская Федэрацыя). У ходзе раскопак было знойдзена некалькі экземпляраў шпілек з акруглымі галоўкамі, блізкія аналогіі якім сустракаліся ў матэрыяльнай культуры чувашоў. Шпількі былі выяўлены ў слоі XV – XVII стст. [8, с. 142].

На тэрыторыі Ноўгарада шпількі выяўлены ў слаях 10-ых гг. XIV – канца XV ст. (усяго звыш 20 экземпляраў). Яны прадстаўлены бронзавымі суцэльналітымі вырабамі даўжынёй 3 – 6 см [11, с. 158]. У Пскове знойдзена 15 цэлых экземпляраў шпілек «пус епі», аднак датуюцца яны толькі паводле аналогій XIV – XV стст. У даследаваннях таксама адзначаецца, што ў народаў Сібіры і еўразійскага стэпу шпількі маглі бытаваць да пачатку XX ст. [7].

Аналагічныя шпількі сустракаюцца не толькі на ўсходзе, але і на захадзе. Так, на тэрыторыі Лонданскага Сіці падчас археалагічных раскопак іх было знойдзена звыш 800 экземпляраў. Большая частка вырабаў выяўлена ў слаях XIV – XV стст., аднак пэўная колькасць датуецца XIII ст. Шпількі прадстаўлены рознымі тыпамі, прамыя аналогіі якім сустракаюцца і ў матэрыялах раскопак помнікаў паўночназаходняй Расіі і Беларусі. Англійскія даследчыкі вылучаюць два найбольш масавыя тыпы шпілек: 1) з цэльнымі галоўкамі; 2) з галоўкамі, утворанымі з дапамогай накручанага дроту (мал. 2). Большасць падобных вырабаў зроблена з латуннага валочанага дроту. Літых шпілек у лонданскай калекцыі не выяўлена [16, с. 298].

Мал. 2. Шпількі XIV ст. з Лондана [16]

Такім чынам, калі прыняць да ўвагі той факт, што шпількі «пус епі», выяўленыя на тэрыторыі Чэбаксар, знойдзены ў слоі XV – XVII стст., а асноўная колькасць дадзеных артэфактаў з Ноўгарада і Пскова датуецца пачаткам XIV – канцом XV ст., то відавочным з’яўляецца накірунак дыфузіі падобных упрыгажэнняў не з усходу на захад, а з захаду на ўсход. Гэта пацвярджаецца яшчэ і тым фактам, што на асобных помніках Заходняй Еўропы (Лондан), яны сустракаюцца ўжо ў слаях XIII ст., а пік іх папулярнасці прыпадае на XIV – XV стст.

Найбольш верагодна, што шпількі «пус епі» трапілі на землі паўночна-заходняй Русі (Ноўгарад, Пскоў) ў пачатку XIV ст., а ўжо адтуль далей на ўсход. Магчыма, што ў гэты ж час яны з’явіліся і ў Полацку, што аднак не пацверджана археалагічна.

Паводле існуючых матэрыялаў, на тэрыторыі горада шпількі былі найбольш распаўсюджаны ў XVII ст. Усе яны зроблены з латуннага валочанага дроту, што з’яўляецца заходнееўрапейскай тэхналагічнай традыцыяй. Гэта можа ўказваць на з’яўленне дадзеных вырабаў у Полацку незалежна ад іншых цэнтраў паўночна-заходяй Русі.

У сярэдневяковай Еўропе падобныя шпількі выкарыстоўваліся для мацавання галаўных пакрывал да прычоскі ці вакол плеч да пярэдняй часткі сукенкі. Гэта пацвярджаецца іканаграфічнымі і дакументальнымі крыніцамі [16, с. 297].

Верагодна, што падобным чынам дадзеныя ўпрыгажэнні ўжываліся і насельніцтвам старажытнага Полацка, які ў пачатку XIV ст. уваходзіць у склад Вялікага княства Літоўскага і пачынае адчуваць пэўныя ўплывы заходняй культуры. Папулярнасць на тэрыторыі горада шпілек «пус епі» трэба звязваць з паступовым распаўсюджваннем адпаведнага адзення і галаўных убораў заходнееўрапейскага тыпу (напрыклад, рантух), якія сталі важнай часткай матэрыяльнай культуры прывілііяваных слаёў насельніцтва [1, с. 14, 258].

Заключэнне. Такім чынам, шпількі «пус епі» з’яўляюцца вельмі важнай крыніцай для рэканструкцыі культурных і эканамічных працэсаў часткай якіх з’яўляўся Полацк на працягу стагоддзяў. Найбольш верагодна, што гэтыя вырабы трапілі на тэрыторыю горада з Заходняй Еўропы, дзе яны з’яўляліся

неад'емным атрыбутам адзення. Аб папулярнасці дадзенага тыпу ўпрыгажэнняў сведчыць адкрытая на Вялікім пасадзе ювелірная майстэрня, якая спецыялізавалася на вырабе шпілек і іншай фурнітуры. У той жа час не яснай застаецца дата з'яўленне гэтых артэфактаў на тэрыторыі горада. Не гледзячы на вялікую колькасць выяўленых шпілек, толькі нязначная іх частка паходзіць з матэрыялаў археалагічных раскопак. Гэтая група вырабаў датуецца дастаткова позна – XVII ст. У той жа час нельга выключаць магчымасці бытавання шпілек у Полацку ўжо ў XIV–XV стст.

ЛІТАРАТУРА

1. Бялявіна, В.М. Жаночы касцюм на Беларусі / В.М. Бялявіна, Л.В. Ракава. – Мінск: Беларусь, 2007. – 351 с.
2. Гаген-Торн, Н.Н. Женская одежда народов Поволжья (материалы к этногенезу) / Н.Н. Гаген-Торн. – Чебоксары: Чувашское государственное издательство, 1960. – 229 с.
3. Дук, Д.У. Выратавальныя археалагічныя раскопкі на тэрыторыі Вялікага пасада Полацка ў 2005 годзе / Д.У. Дук // Веснік «ПДУ». Серыя А. Гуманітарныя навукі. – № 1. – 2007. – С. 5 – 23.
4. Дук, Д.У. Полацк XVI – XVIII стагоддзяў: нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2007. – 268 с.
5. Дук, Д.У. Полацк і палачане (IX – XVIII стст.) / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2010. – 180 с.
6. Калядзінскі, Л.У. Вырабы з каляровага металу / Л.У. Калядзінскі // Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 4. Помнікі XIV–XVIII стст. / Пад рэд. В.М. Ляўко і інш. – Мінск: Беларуская навука, 2001. – С. 287 – 295.
7. Козлова, А.В. Металлические украшения и предметы быта восточной традиции X–XV веков из раскопок в Пскове / А.В. Козлова // Археология и история Пскова и Псковской земли. – Псков: Институт археологии РАН, 2007. – С. 125 – 143.
8. Краснов, Ю.А. Средневековые Чебоксары: Материалы Чебоксарской экспедиции 1969–1973 гг. / Ю.А. Краснов, В.Ф. Каховский. – М: Наука, 1978. – 192 с.
9. Розенфельдт, Р.Л. Инструменты московских ремесленников / Р.Л. Розенфельдт // Древности Московского Кремля. – М.: Наука, 1971. – С. 253 – 267.
10. Рындина, Н.В. Технология производства новгородских ювелиров X – XV вв. / Н.В. Рындина // Труды новгородской археологической экспедиции. – М., 1959. – № 65: Материалы и исследования по археологии СССР. – С. 200 – 247.
11. Седова, М.В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X – XV вв.) / М.В. Седова. – М.: Наука, 1981. – 196 с.
12. Тарасов, С.В. Отчёт о раскопках в Полоцке в 1988 г. / С.В. Тарасов // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі» НАН Беларусі. – № 1084.
13. Тарасов, С.В. Отчёт о раскопках в Полоцке и Полоцкой округе в 1987 г. / С.В. Тарасов // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі» НАН Беларусі. – № 1014.
14. Цой Су Бін. Усходнія ўплывы ў жаночых галаўных уборах усходніх славян / Цой Су Бін // Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук. – 1998. – № 1. – С. 96 – 103
15. Штыхаў, Г.В. «Пус ейпі» / Г.В. Штыхаў // Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыкл. / Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мн.: БелЭн, 1993. – С. 521
16. Dress Accessories C.1150–C.1450: Medieval Finds from Excavations in London / Geoff Egan [ect.]; Museum of London. – London, 2004. – 426 p.

КАСЦЯРЭЗНАЕ РАМЯСТВА ПОЛАЦКА X – XVIII СТСТ.

канд. гіст. навук В.У. МЯДЗВЕДЗЕВА
(Інстытут гісторыі НАН Беларусі, Мінск)

Полацк – самы старажытны горад на тэрыторыі Беларусі, які і да цяперашняга часу прыцягвае ўвагу даследчыкаў сваёй багатай падзеямі гісторыяй, яркімі самабытнымі матэрыяльнай і духоўнай культурамі. Асноўная ўвага надаецца вывучэнню гісторыі вытворчай дзейнасці сярэднявечнага насельніцтва горада. Сярод іх адно з асноўных месцаў займае касцярэзнае рамяство, вырабы якога шырока выкарыстоўваліся ва ўсіх сферах і напрамках жыццядзейнасці: гаспадарцы, побыце, вайсковай справе, культуры і г.д.

У Полацку выяўлена адна з самых вялікіх археалагічных калекцый касцяных вырабаў перыяду IX – XVIII стст., якая налічвае звыш 650 адзінак. Пры археалагічных даследаваннях акрамя гатовых прадметаў выяўлена вельмі шмат іх нарыхтовак, паўфабрыкатаў, бракаваных вырабаў, разнастайных адыходаў (спілаваныя косткі, стружкі, апілкі і іншыя), велізарная колькасць сыравіны, а таксама інструменты для яе апрацоўкі і вырабу рэчаў з косці.

Асновай любой вытворчасці, яе галоўным кампанентам з'яўляецца сыравіна. У разглядаемым рамястве ў якасці сыравіны прымяняліся косткі, рогі, зубы (іклы) свойскіх і дзікіх жывёл (каровы, каня, авечкі, свінні, аленя, лася і гд.), а таксама ў невялікай колькасці косткі птушак (гуся, качкі, цаплі, жураўля і інш.) і рыб (у большасці сямейства асятровых). Асаблівым попытам у майстроў-касцярэзаў карысталіся рогі лася і аленя, дзякуючы іх трываласці, шчыльнасці, гнуткасці, лёгкасці апрацоўкі, аднароднасці структуры і невялікай колькасці тлушчу (мал. 1).

Дадзеныя тыпы сыравіны падвяргаліся розным відам апрацоўкі: сячэнню, рэзанню, пілаванню, свідраванню, шліфоўцы, паліроўцы, апрацоўцы на такарным станку і іншым, што бачна на вырабах, нарыхтоўках, паўфабрыкатах, сыравіне. На нарыхтоўцы XI ст. з рога лася касцярэз нажом нанёс дзве літары, што ўказвае на яго знаёмства з пісьменнасцю [12, с. 134]. Інструменты, з дапамогай якіх апрацоўвалася костка і выраблялася велізарная наменклатура разнастайнай прадукцыі – універсальныя. Прылады апрацоўкі косці падзяляюцца на дзве групы: інструменты для атрымання нарыхтовак, паўфабрыкатаў і непасрэдна для вырабу прадметаў. Прыладамі працы першаснай, грубай апрацоўкі служылі ўніверсальныя скоблі, лёгкія невялікія сякеры, ці вялікія нажы, пілы. На другім этапе прымяняліся невялікія нажы, свердлы, долаты, напільнікі, разцы, цыркулі, шылы і такарны станок. Арыгінальны невялікі касцярэзны нож XII–XIII стст., з маленькім і вузкім лязом. Касцяная рукаяць упрыгожана складаным рэдкім дэкорам: вочкава-геаметрычна-хвалістае аздабленне і выява фантастычнай жывёлы (мал. 2). [5, с. 138 – 153; 13, с. 91 – 95; 14, с. 112 – 113].

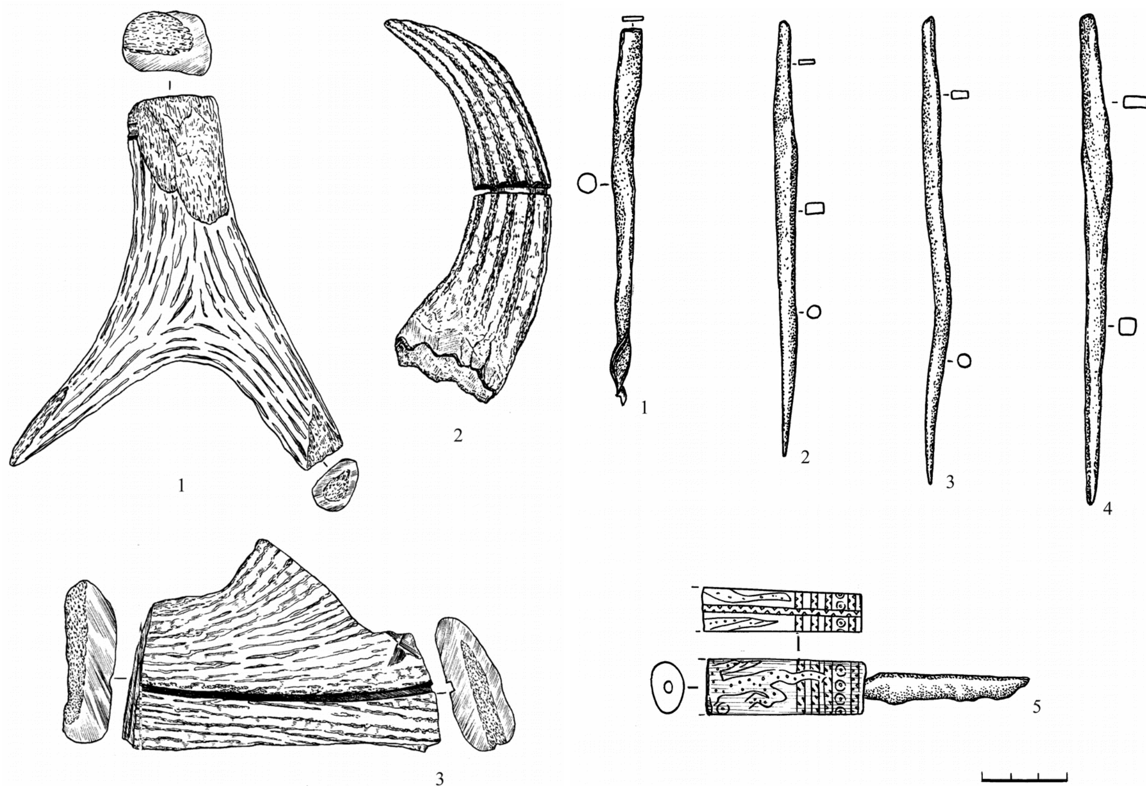

Мал. 1. Сыравіна касцярэзнай вытворчасці: 1, 3 – рог лася, 2 – рог аленя

Мал. 2. Інструменты касцярэзнай вытворчасці: 1 – спіральны свердзел, 2 – 4 – шылы, 5 – касцярэзны нож з касцяной арнаментаванай ручкай

У Полацку выяўлены тры касцярэзныя майстэрні: на тэрыторыі Вялікага пасада (XII – XIII стст. і XV – першай паловы XVI стст.) і на тэрыторыі Ніжняга замка (XIII – XIV стст.) (даследчык Дук Д.У.), дзе вырабляліся разнастайныя гаспадарчыя, бытавыя і іншыя прадметы з косці [1, с. 86 – 101; 4, с. 123 – 125, 131; 6, с. 173 – 174].

Касцяныя вырабы па агульнаму функцыянальнаму прызначэнню падзяляюцца на шэсць катэгорый, якія складаюцца з груп, апошнія па канкрэтнаму функцыянальнаму ўжытку раздзяляюцца на віды, а віды па марфалагічных адрозненнях – на тыпы, якія, у сваю чаргу, па форме, арнаменту – на падтыпы і варыянты.

Самай вялікай з'яўляецца ***катэгорыя гаспадарчых вырабаў***, у якую ўваходзяць прылады працы, дэталі прадметаў гаспадарчага інвентару, тэхнічныя прыстасаванні. Група прылад працы ўключае праколкі, качадыкі, іголкі. Колючыя прылады – праколкі і качадыкі з'яўляюцца самымі масавымі на многіх сярэднявечных археалагічных помніках, у Полацку іх выяўлена 137 і 11 суадносна (мал. 3).

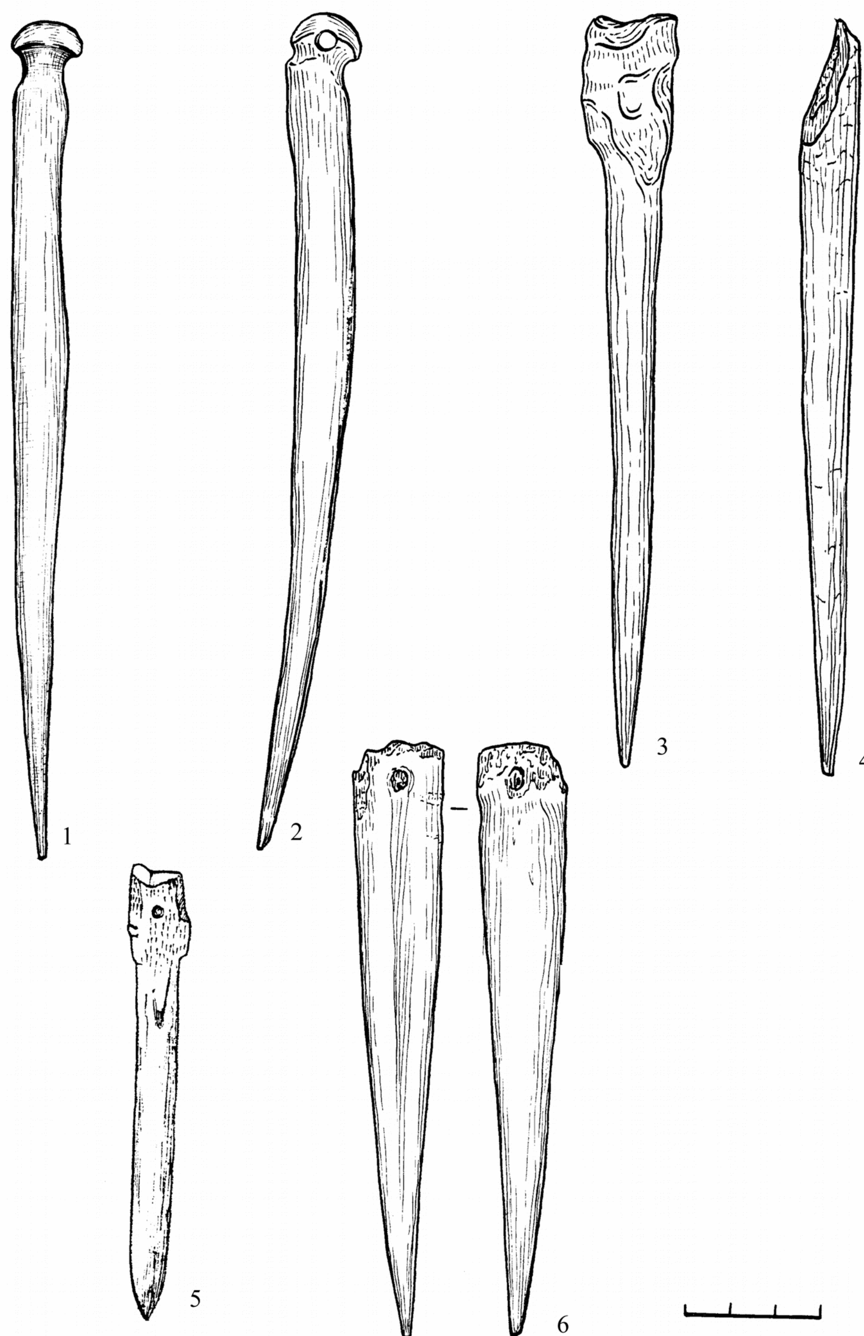

Мал. 3. Прылады працы: 1 – 2 – качадыкі, 3 – 6 – праколкі

Касцяных іголак знойдзена 14 экз. – гэта самая вялікая колькасць з усіх знойдзеных на тэрыторыі Беларусі. Для захавання іголак служылі ігольнікі (7 экз.), вырабленыя, у асноўным, з трубчастых птушыных костак (мал. 4: 1 – 7).

Да прылад працы адносяцца таксама лашчылы і стылы-пісалы. Лашчылы, зробленыя з рэбраў жывёл, прымяняліся ў гарбарнай справе, керамічнай вытворчасці і іншых справах (мал. 4: 8). Два стылы XI – XII стст. з’яўляюцца ўнікальнымі для тэрыторыі Беларусі. Адно з іх добра выраблена і нават аздоблена гравіроўкай [2, с. 14, малюнкі 14: 3, 20: 4].

Да дэталяў прадметаў гаспадарчага інвентару належаць цэльныя рукаяці нажоў, лыжак, шылаў і іх наборныя элементы (накладкі, абоймы) (мал. 5), а таксама навершшы (4 экз.).

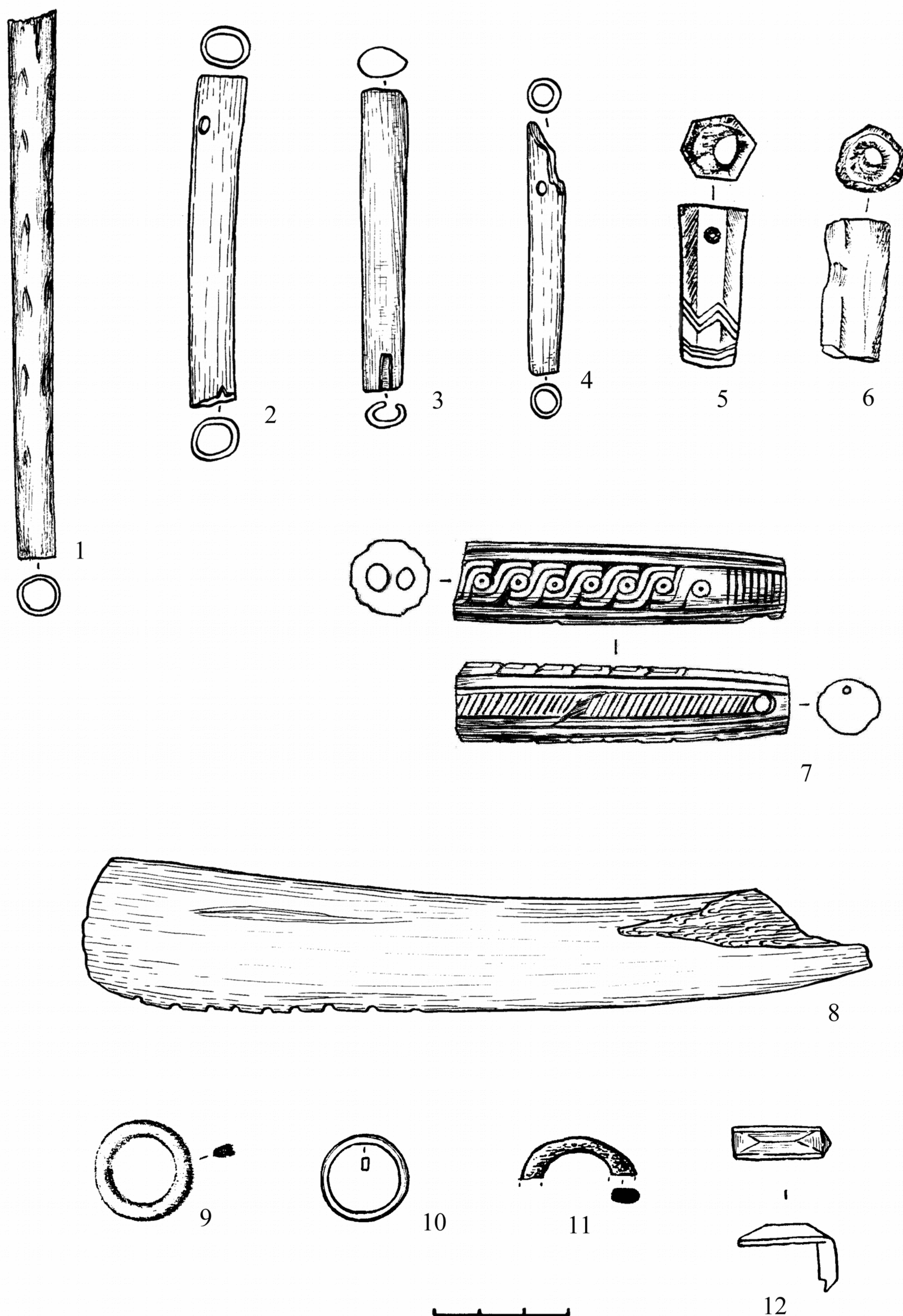

Мал. 4. Гаспадарчыя і бытавыя прадметы: 1 – 7 – ігольнікі, 8 – лашчыла, 9 – 12 – пярсцёнкі

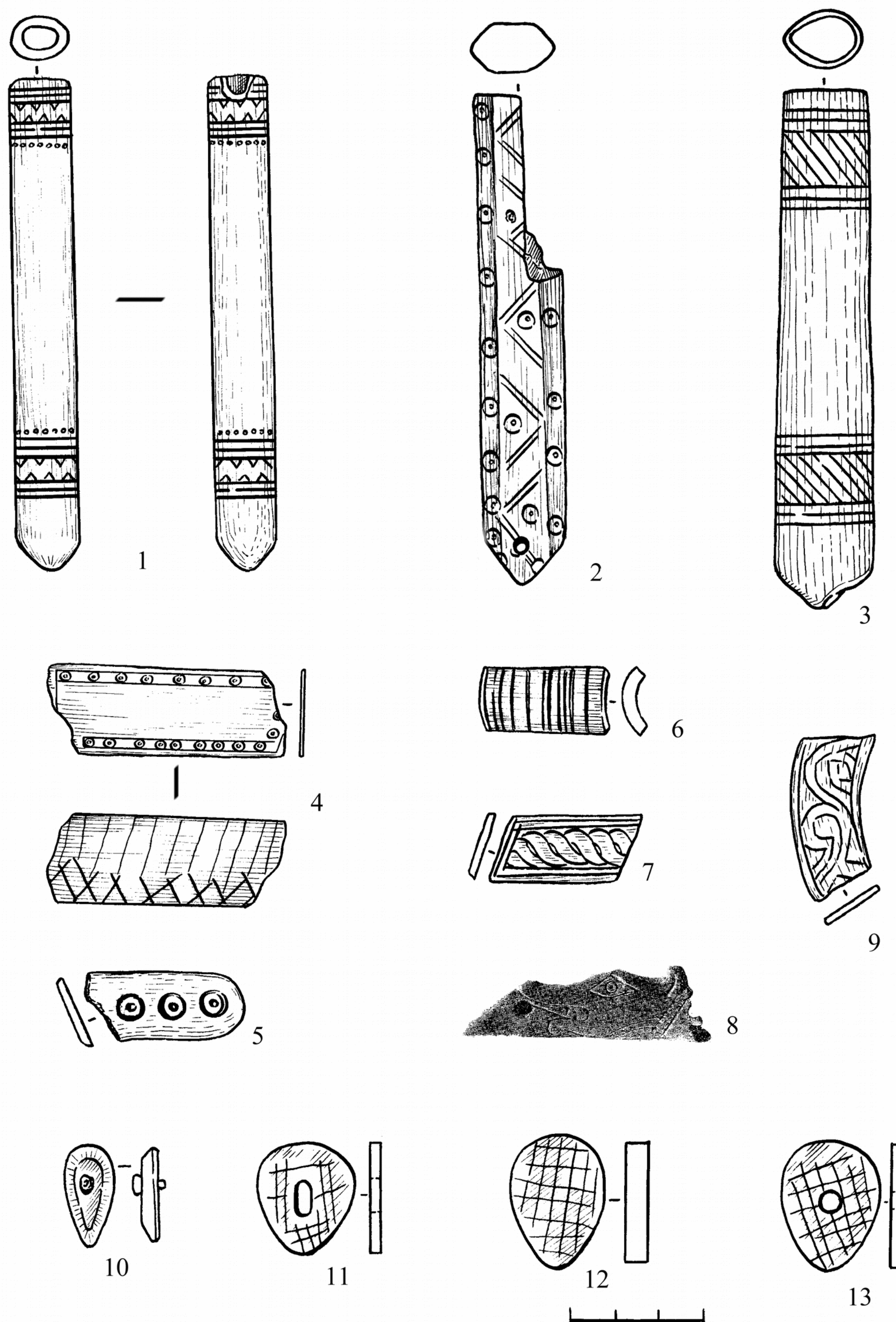

Мал. 5. Прадметы гаспадарчага інвентару: 1 – 3 – цыліндрычныя рукаяці,
4 – 9 – пласціны-накладкі, 10 – 13 – абоймы рукаяці

Цэльныя рукаяці тыпалагічна падзяляюцца на цыліндрычныя (X – XIII стст.) і гранёныя (XIV – XVIII стст.). Цыліндрычныя рукаяці часта ўпрыгожваліся рознымі арнаментамі: геаметрычным, раслінным, камбінаваным і іншымі, а гранёныя часцей былі без аздаблення. Цікавасць уяўляе навершша XVII ст. з графіці ў выглядзе знака «IXI I» і літары «Н» [2, с. 14, малюнак 20: 3]. Прадметы гэтых дзвюх груп бытавалі на працягу ўсяго сярэднявечнага перыяду, асабліва былі пашыраны ў X – XIII стст. Тэхнічныя прыстасаванні прадстаўлены канічным праселкам XII ст., пляскатым падоўжаным юрком X – XI стст. па-

мерам 4,2 x 1,4 x 0,4 см, які прымяняўся для сукання нітак у вертыкальным ткацкім станку (малюнак 6: 1 – 2) і нявызначаным вырабам XVII ст., падобным да вертлюга [2, с. 14, малюнак 19: 8].

Да катэгорыі бытавых прадметаў належаць упрыгожанні, прыналежнасці касцюма, прадметы туалету. Да групы ўпрыгожанняў адносяцца пярсцёнкі двух тыпаў: круглыя і гранёныя, якія бытавалі ў XII – XVI стст. (5 экз.) (мал. 4: 9 – 12). Група «Прыналежнасці касцюма» уключае зашпількі, гузікі, паясныя накладкі. Зашпількі мнагачленістыя даўжынёй ад 3 да 7 см вырабляліся на такарным станку і бытавалі ў XI – XII стст. (мал. 6: 6 – 10). У Полацку сустрэты адзін тып гузікаў: пляската-пукатыя (паўсферычныя) з адной адтулінай – 6 экз. (X – XIII стст.) і некалькімі адтулінамі – 5 экз. (XIV – XVII стст.) (мал. 6: 3 – 5). Дзве паясныя накладкі ў выглядзе тонкіх шырокіх пласцін з аздобленымі краямі прымяняліся ў XI–XIII стст. (мал. 6: 11 – 2).

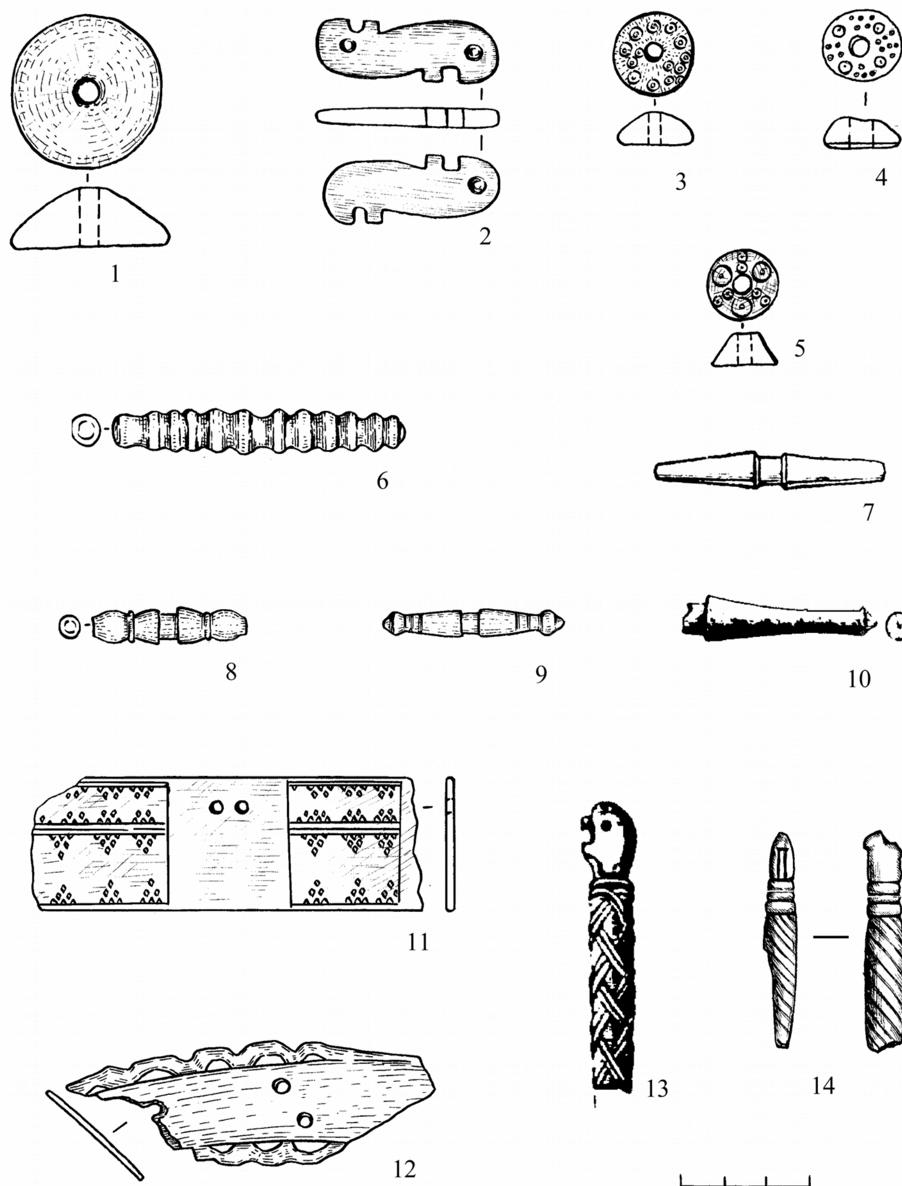

Мал. 6. Тэхнічныя прыстасаванні і прыналежнасці касцюма: 1 – праселка, 2 – юрок пляскаты, 3 – 5 – гузікі, 6 – 10 – зашпількі стрыжнявыя, 11 – 12 – накладкі паясныя, 13 – 14 – капавушкі

Да прадметаў туалету належаць капавушкі, расчоскі, грабяні, зубная шчотка. Капавушак знойдзена 2 экз., бытавалі яны ў перыяд XI – XIII стст. і прымяняліся ў якасці вертавушак (пазногцечыстак) (мал. 6: 13 – 14). Адметная капавушка з навершшам у выглядзе аб'ёмнай выявы галавы птушкі [10, с. 145 – 146, мал. 2: 1, 5]. Расчосак IX – XI стст. у Полацку выяўлена самая вялікая калекцыя – 31 экз. (мал. 7).

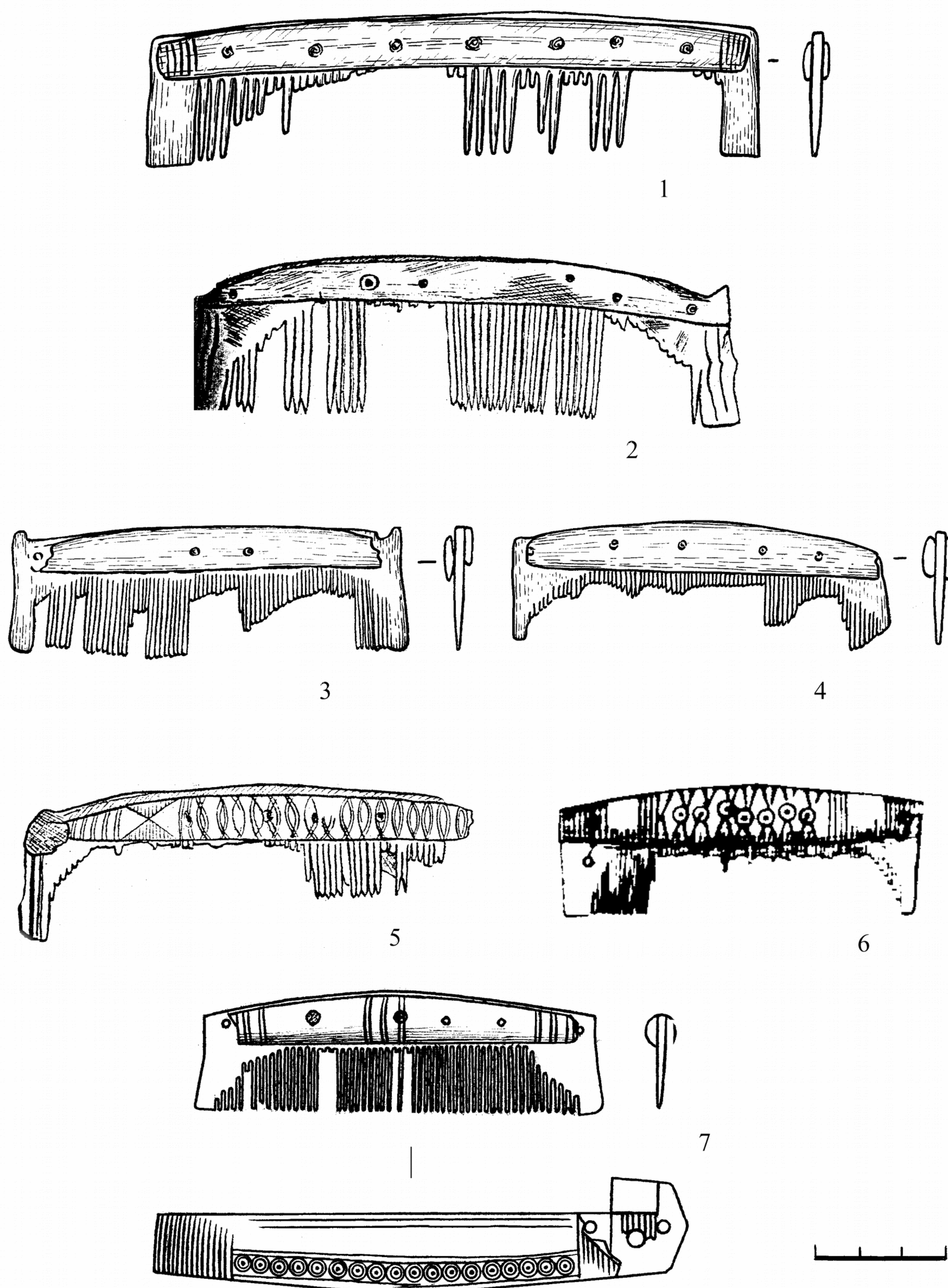

Мал. 7. Прадметы туалету: 1 – 6 – аднабаковыя грабяні (расчоскі), 7 – расчоска з футарам

Больш раннія не арнаментаваныя, у астатніх аздабленне геаметрычна-вочкавае, знойдзены расчоскі і з футараламі для іх захавання. Двухбаковых грабянёў, якія тыпалагічна падзяляюцца на цэльныя (канец X – XIV стст.) і наборныя (XII – XIV стст.), у полацкай калекцыі 85 экз., асноўная маса без аздаблення (мал. 8).

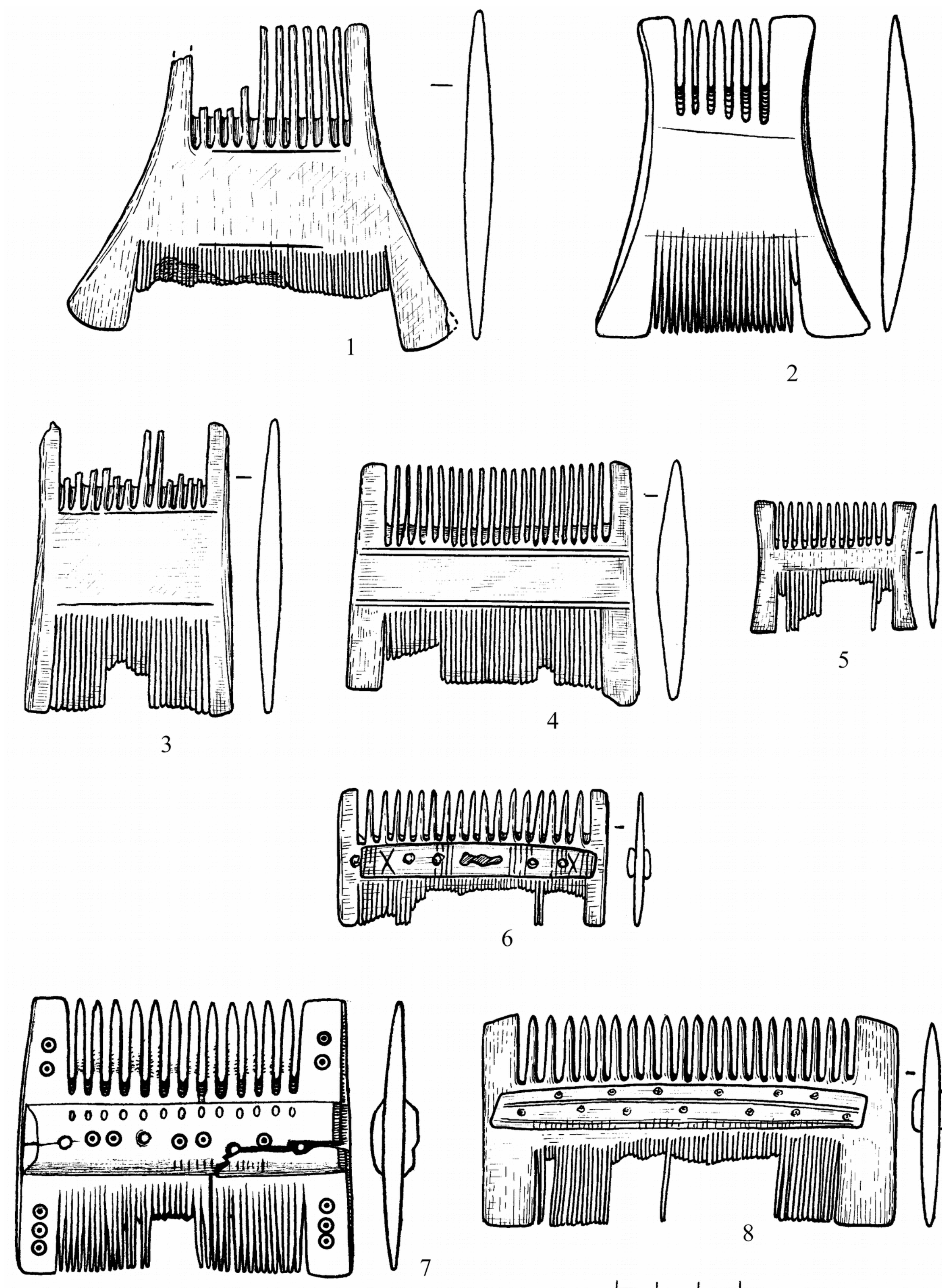

Мал. 8. Прадметы туалету: 1 – 5 – двухбаковыя грабяні цэльныя, 6 – 8 – двухбаковыя грабяні наборныя

Двухбаковыя грабяні – гэта масавыя прадметы ўжытку, былі распаўсюджаны паўсюдна і аналогіі ім вельмі шырокія. Зубная шчотка на тэрыторыі Беларусі знойдзена ў адзінкавым экзэмпляры ў Полацку, дзе датуецца XVIII ст. [2, с. 14, малюнак 19: 9].

Катэгорыя «Прадметы вайсковага прызначэння» складаецца з дзвюх груп: дэталі воінскага рыштунку і прадметы ўзбраення. Да першай з іх адносіцца знараддзе вершніка і верхавога каня, прадстаўленае пласцінамі-абкладкамі і петлямі для калчанаў і налуччаў, псаліямі, лукамі сядла, накладкай на запясце

лучніка (малюнак 9: 1 – 6). Комплекс усіх дадзеных прадметаў выкарыстоўваўся ў XII – XIII стст. Адметнай з'яўляецца адна пятля, таму што яна ўпрыгожана вочкава-лінейным арнаментам, у той час як петлі на тэрыторыі Беларусі, звычайна, былі без аздаблення. Тры фрагменты абкладак лукаў сядла выяўлены толькі ў Полацку, на іншых землях Беларусі іх невядома і адносяцца яны да X ст. Падобныя ім маюцца толькі у матэрыялах Шаставіцкага могільніка на Украіне. Цікавасць таксама ўяўляе накладка на запясце лучніка, якая служыла для засцярогі левага запясця лучніка ад udараў цецівы пры стральбе з лука. Аналогій на Беларусі ёй пакуль няма, а вядомы яны з Ноўгарада, Саркела і іншых помнікаў.

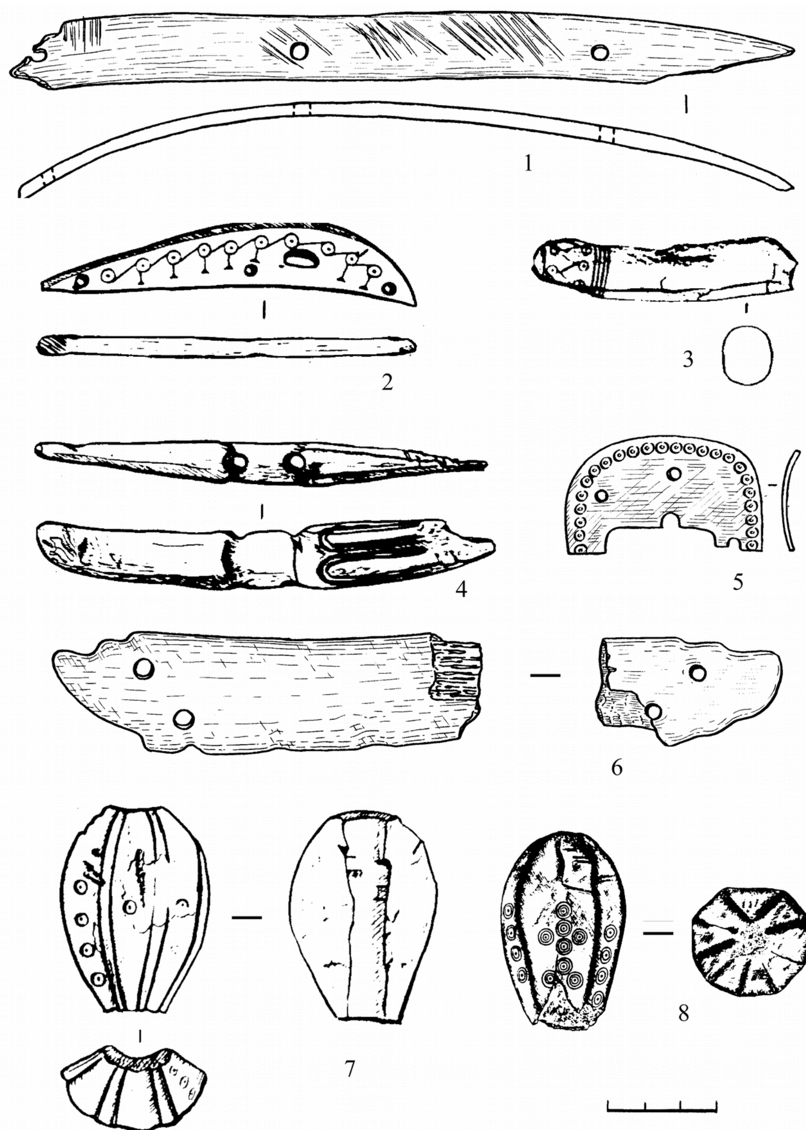

Мал. 9. Прадметы вайсковага прызначэння: 1 – пласціна налуччa. 2 – пятля калчана, 3 – 4 – псаліі, 5 – накладка на запясце лучніка, 6 – лука сядла, 7 – 8 – кісцяні

Да прадметаў узбраення належаць кісцяні і наканечнікі стрэл. У Полацку кісцянёў знойдзена 4 экз. – самая вялікая колькасць на Беларусі. Яны выраблены з рога лася, грушападобнай формы, аздоблены цыркульна-вочкавым арнаментам, прымяняліся ў XII – XIII стст. (малюнак 9: 7 – 8) [11, с. 102 – 108]. У полацкай археалагічнай калекцыі маецца 3 касцяныя ўтулкавыя наканечнікі стрэл XI – XIII стст. Яны маглі выкарыстоўвацца як у якасці баявых, так і для палявання на пушнога звера, бо не псавалі каштоўнае футра.

Да катэгорыі культавых прадметаў адносяцца рэчы язычніцкага і хрысціянскага культаў. Група язычніцкіх прадметаў уключае падвескі-амулеты з іклаў і зубоў хатніх і дзікіх жывёл, прывеску-луніцу, што належалі да замоўнай, ахоўнай магіі, а таксама рытуальную сякерку (малюнак 10: 1 – 6; 10). Прывеска-луніца знойдзена толькі ў Полацку, вышынёй яна 2 см, дыяметрам 1,5 см, са скразной адтулінай у верхняй частцы для падвешвання. Датуецца XII

ст. Рытуальная сякерка XII ст. выкарыстоўвалася ў цырыманіяльных, рытуальных абрадах. Абедзве плоскасці пакрыты геаметрычным арнаментам, даўжыня складае 10,5 см, шырыня зверху 3,3 см, знізу 8 см.

Да групы прадметаў хрысціянскага культу адносяцца лыжка для прычасця і тры пасхальныя яйкі (малюнак 10: 7 – 9). Лыжачка для прыняцця прычасця XIII ст. знойдзена з адламанай лапатачкай і ўяўляе гладкі стрыжань даўжынёй 12 см, дыяметрам 0,7 – 1 см. Зверху і знізу ўпрыгожана плеценым арнаментам, сярэдзіна адпаліраваная. Пасхальныя яйкі вытачаны на такарным станку з рога лася і бытавалі ў XII – XIII стст. Яйкі авальныя, гладкія, не арнаментаваныя. Вышыня іх у межах 5 см, дыяметр 3 – 3,5 см.

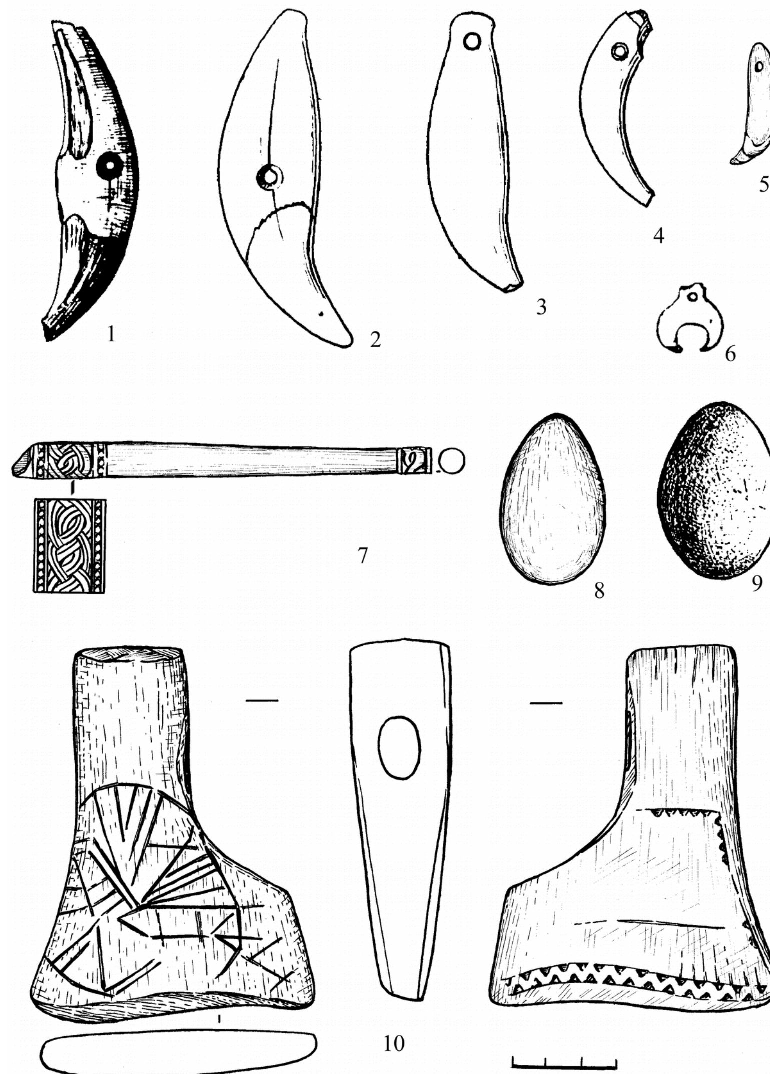

Мал. 10. Культавыя прадметы: 1 – 5 – падвескі амулеты, 6 – прывеска-луніца, 7 – лыжка для прычасця, 8 – 9 – пасхальныя яйкі, 10 – рытуальная сякера

Катэгорыя гульняў і забаў падзяляецца на дзве групы: прадметы інтылектуальных лагічных гульняў і прадметы дзіцячых гульняў і забаў. Да першай групы належаць шахматы, шашкі і фішка (малюнак 11: 1 – 13). У Полацку знойдзены абстрактныя сімвалічныя шахматы ў выглядзе геаметрычных фігур – 13 экз. Выяўлены амаль усе фігуры, акрамя каня: 3 каралі, 3 ферзі, 1 ладдзя, 2 сланы, 4 пешкі. Самая ранняя шахмата датуецца XII ст., а самая позняя XVII ст. Тыпалагічна шахматы падзяляюцца на абстрактныя арабскага тыпу (XII – XIII стст.) і абстрактныя новага тыпу (новай абстракцыі, XIV – XVII стст.). Вышыня фігур, у асноўным, ад 1,5 да 7,2 см, дыяметр асновы 1,5 – 2,6 см. Адметным уяўляецца кароль, знойдзены на Вялікім пасадзе (малюнак 11: 8). Шахмата цэлая, вытачана з рога на такарным станку, вышыня яе 7,2 см, аснова 2,6 см. Фігура складаецца з круглай асновы, ад якой уздымаецца каркас з размешчанымі на ім трыма вялікімі ярусамі і двума кальцавымі перахватамі. Ніжні ярус – у выглядзе паўсферы, сярэдні – цыліндрычнай формы, а апошні ярус завяршаецца каронай. Шахмата ўпрыгожана цыркульна-лінейным арнаментам, інкруставана жоўтым металам і датуецца XVI – XVII стст. [7, с. 46, малюнак 11: 1].

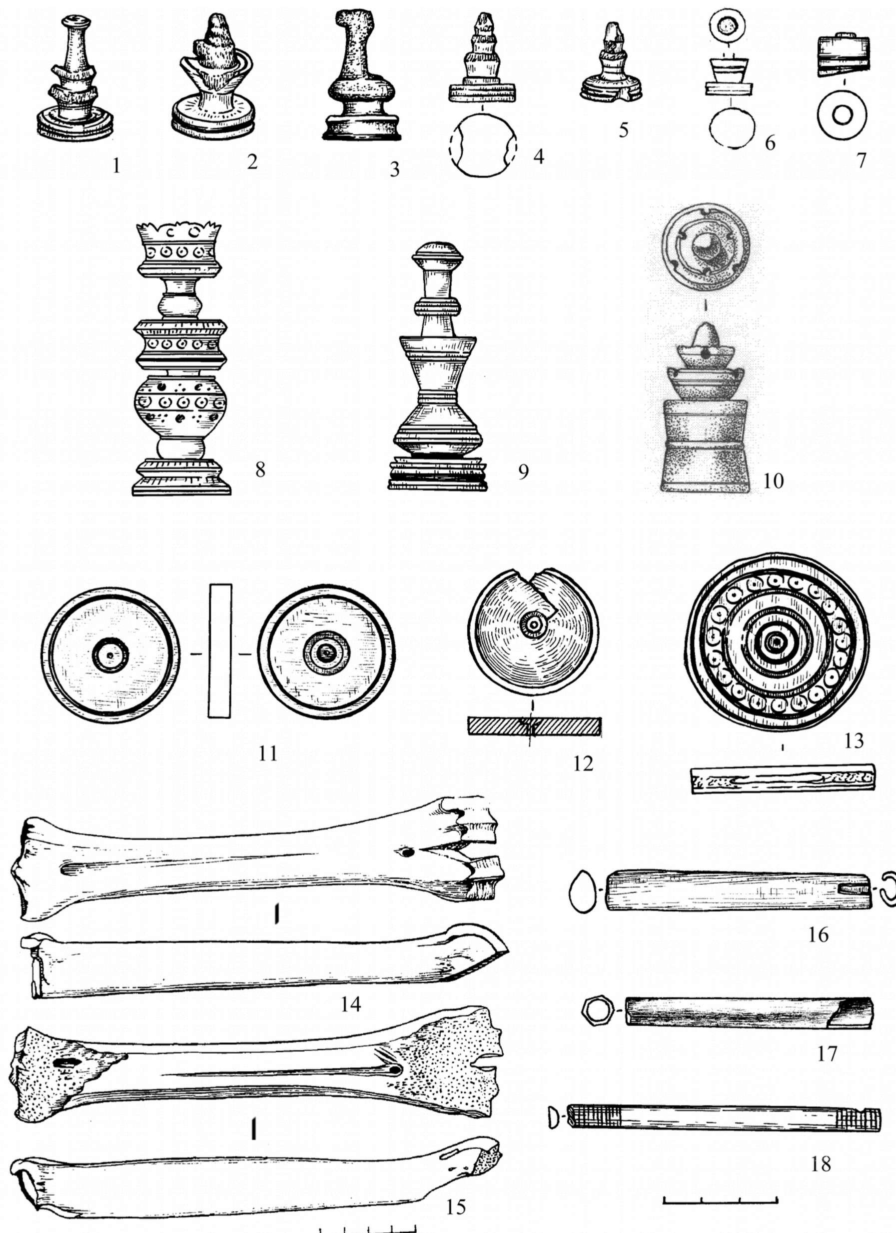

Мал. 11. Прадметы гульняў: 1 – 10 – абстрактныя шахматы, 11 – 13 – шашкі, 14 – 15 – канькі. 16 – 18 – свісцёлкі

Шашак знойдзена 4 экз., выраблены яны з рагоў лася і высакароднага аленя. Класіфікацыйна належаць да тыпу круглыя пляскатыя, падтыпаў: шашкі з канцэнтрычнымі кругамі (2), шашка камбінаваная, шашка з выявай. Дыяметрам у межах 3,4 – 4,8 см, пры вышыні 0,4 – 0,7 см і бытавалі ў XII – XVI стст. Цікавасць уяўляе камбінаваная шашка (з канцэнтрычнымі кругамі і цыркульным арнаментам) (мал. 11: 13). Гэта самая вялікая шашачная фігура з усіх, выяўленых на тэрыторыі Беларусі: дыяметр 4,8 см, вышыня 0,7 см. Знешняя паверхня ўпрыгожана шасцю двайнымі глыбокімі канцэнтрычнымі лініямі, паміж чацвёртым і пятым кругамі – пояс з вочкамі. Тыльная паверхня гладкая, без аздаблення, на бакавой – дзве паралельныя лініі. Датуецца пачаткам XIII ст. [8, с. 187 – 200].

Полацкая фішка-кубік – адна з васьмі, знойдзеных на Беларусі, выкарыстоўвалася як дапаўняльны прадмет пры першапачатковых гульнях у шашкі і шахматы, ці ў якасці самастойнага прадмета ў азартных гульнях (напрыклад, зернь). Уяўляе сабой кубік з вочкамі правільнай формы, памерамі граняў 1,2 х 1,2 см, па часе бытавання – гэта самы позні кубік на тэрыторыі Беларусі (XVII ст.) [3, с. 195, мал. 81: 5; 9, с. 137, мал. 1: 4].

Да групы дзіцячых гульняў і забаў адносяцца жужалкі, альчыкі, біты-бабкі і канькі, якія выкарыстоўваліся ў XI–XIII стст. Канькі для катання па лёдзе даволі рэдкая знаходка ў археалагічных матэрыялах на тэрыторыі Беларусі (мал. 11: 14 – 15). Аднак у Полацку іх знойдзена 7 экз., аналагічныя ім вядо-

мы з Віцебска, Брэста і Дрысвят. Даўжынёй, звычайна, былі ад 15 да 25 см, таўшчынёй у сярэдняй частцы каля 4 см. [13, с. 94 – 95].

Да катэгорыі музычных інструментаў адносяцца свісцёлкі (3 экз.) (мал. 11: 16 – 18). Музычныя прадметы ў выглядзе свісцёлак часцей выраблялiся з трубчастых костак птушак. Дзве свісцёлкі знойдзены на тэрыторыі Верхняга замка і зроблены з тонкіх птушыных костак. Адна з іх уяўляе полую трубачку даўжынёй 7,7 см, з аднаго боку пашыраную, дыяметр яе складае 1 – 1,2 см. У верхняй частцы маецца маленькая скразная адтуліна памерам 0,2 х 0,4 мм. Другая – вельмі тонкая трубачка дыяметрам 0,6 см, даўжынёй 8,2 см, у верхняй частцы – невялікая адтуліна дыяметрам 0,3 мм. З абодвух краёў упрыгожана геаметрычна-лінейным арнаментам, сярэдзіна не арнаментаваная. Падобная на свістульку рэч знойдзена на Вялікім пасадзе Полацка. Выраблена таксама з птушынай косткі (дыяфіз плечавой косці) і з аднаго боку зламана. Мае невялікія памеры, адна частка крыху пашырана, другая – зроблена ў выглядзе роўнага шасцівугольніка. Даўжыня захаванай часткі прадмета 6,5 см, дыяметр 1,7 – 1,8 см. Усе тры вырабы па слою і аналогіях датуюцца XII – XIII стст. Падобныя свісцёлкі знойдзены на тэрыторыі Беларусі ў Слуцку і Пінску, таксама вядомы ў археалагічных матэрыялах Расіі і Германіі.

Падводзячы вынік, магчыма адзначыць, што касцярэзнае рамяство Полацка ўключалася ў цэласную сістэму вытворчай сферы, што прывяло да пашырэння яе прымянення. У развіцці апрацоўкі косці горада вылучаюцца два этапы: X – XIII стст. і XIV – XVIII стст. На першым этапе большая частка касцярэзнай прадукцыі мела утылітарнае прызначэнне, аднак значная ўвага надавалася яе мастацкаму афармленню з выкарыстаннем разнастайных дэкаратыўных і выяўленчых элементаў. З XII – XIII стст. рамеснікі-касцярэзы пачалі надаваць увагу вырабу высокамастацкіх твораў, каштоўных у эстэтычных адносінах, якія з'яўляюцца ўзорамі сярэднявечнага дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. На другім этапе вытворчасць прадметаў утылітарнага прызначэння ажыццяўлялася паралельна з вырабам рэчаў высокага мастацкага ўзроўню. Гэтыя два напрамкі ў вырабе касцяных прадметаў і характарызавалі касцярэзнае рамяство Полацка. Таксама па разнастайных касцяных прадметах можна прасачыць рознабаковыя ўзаемаадносіны насельніцтва Полацка як з бліжэйшымі суседнімі землямі, так і з аддаленымі краінамі Усходняй, Цэнтральнай і Заходняй Еўропы ў X – XVIII стст.

Вывучэнне касцяных вырабаў Полацка сведчыць аб аднастайнасці іх асноўнай масы ў дачыненні да такіх жа рэчаў іншых рэгіёнаў Беларусі і Старажытнай Русі. Сведчаннем гэтага з'яўляецца прыналежнасць дадзеных прадметаў да аднаго ўзроўню развіцця вытворчых сіл, тэхналогіі іх выканання і традыцыі, якая характарызуе адзінства ўсходнеславянскай матэрыяльнай культуры, распаўсюджанай на вялікіх абшарах Усходняй Еўропы.

ЛІТАРАТУРА

1. Дук, Д. Полацкая касцярэзная майстэрня XV – першай паловы XVI стст. / Д.У. Дук // Acta archaeologica Albaruthenica. Vol. II (Вып. 2) / Уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. – Мінск: І.П. Логвінаў, 2007. – С. 86 – 101.
2. Дук, Д.У. Выратавальныя археалагічныя раскопкі на тэрыторыі Вялікага пасада Полацка ў 2005 годзе / Д.У. Дук // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. – 2007. – № 1. – С. 2 – 15.
3. Дук Д.У. Полацк XVI – XVIII стагоддзяў: нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2007. – 268 с.
4. Дук, Д.У. Полацк і палачане (IX – XVIII стст.) / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2010. – 180 с.
5. Мядзведзева, В.У. Вытворчасць касцяных прадметаў Полацкай зямлі / В.У. Мядзведзева // Материалы по археологии Беларуси: науч. сб. / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Вып. 9: Древности Белоруссии (железный век и средневековье). – Минск, 2005. – С. 138 – 153.
6. Мядзведзева, В.У. Рамесныя касцярэзныя майстэрні XII – XVIII стст. / В.У. Мядзведзева // Романовские чтения: сб. тр. Междунар. науч. конф., Могилев, 21 окт. 2004 г. / Мин-во образов. РБ, УО «Могилев. гос. ун-т им. А.А. Кулешова»; под ред. О.В. Дьяченко. – Могилев, 2005. – С. 172 – 175.
7. Мядзведзева, В.У. Сярэдневяковыя шахматы Беларусі (гісторыка-археалагічнае даследаванне) / В.У. Мядзведзева. – Мінск: Інстытут гісторыі НАН Беларусі, 2005. – 82 с.
8. Мядзведзева, В.У. Сярэдневяковыя шашкі Беларусі (па матэрыялах археалагічных даследаванняў) / В.У. Мядзведзева // Гіст.-археал. зб. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск, 2006. – № 22. – С. 187 – 200.
9. Мядзведзева, В.У. Да пытання аб адной групе рогавых вырабаў / В.У. Мядзведзева // Материалы по археологии Беларуси: науч. сб. / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Вып. 11: Древности Беларуси в системе межкультурных связей. – Минск, 2006. – С. 136 – 139.
10. Мядзведзева, В.У. Капавушкі X – XV стст. з тэрыторыі Беларусі / В.У. Мядзведзева // Гіст.-археал. зб. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск, 2007. – Вып. 23. – С. 144 – 151.
11. Мядзведзева, В.У. Рогавыя кісцяні з тэрыторыі Беларусі / В.У. Мядзведзева // Acta Archaeologica Albaruthenica. – Vol. VI. – Мінск: Выдавец І.П. Логвінаў, 2010. – С. 102 – 108.
12. Штыхов, Г.В. Ремесло древнего Полоцка / Г.В. Штыхов // Материалы конференции молодых ученых Академии наук БССР. – Минск, 1962. – С. 130 – 135.

13. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк IX–XIII вв. / Г.В. Штыхов. – Минск: Наука и техника, 1975. – 136 с.
14. Штыхов, Г.В. Города Полоцкой земли (IX – XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск: Наука и техника, 1978. – 160 с.

АРБАЛЕТНЫЯ БАЛТЫ З ГАРАДЗІШЧА І СЕЛІШЧА ПРУДНІКІ

канд. гіст. навук У.А. ПЛАВІНСКІ, В.І. ШАДЫРА
(Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Інстытут гісторыі НАН Беларусі, Мінск)

Гарадзішча і селішча Пруднікі знаходзяцца на беларуска-латышскім памежжы на левым беразе р. Вяты за 1,5 км ад Заходняй Дзвіны, за 10 км вышэй гарадскога пасёлка Друя. Гарадзішча размешчана за 0,25 – 0,5 км на поўнач ад вёскі Пруднікі Міёрскага раёна, на стромкім высокім (20 м) ўзгорку. Яно вядомае пад назвай «Замак». Пляцоўка гарадзішча мае форму няправільнага авала, з ухілам у бок ракі памерамі 118 × 50 м. Селішча займае спадзістае ўзвышша авальнай формы (67 × 35 м) вышынёй 2 – 2,5 м. Культурныя слаі гарадзішча ўтрымліваюць матэрыялы V – XVII стст., селішча функцыянавала з V па XI ст.

З узгадванняў Прруднікаў у сярэднявечных гістарычных крыніцах, можна адзначыць прывілей, выдадзены ў 1522 г. Яну Сапеге на ўзнаўленне фартэцыі на Вяце [34, s. 416]. Фартэцыя на Вяце і ёсць гарадзішча «Замак». Таксама Сігізмунд Герберштейн у сваіх «Запісках пра Масковію» адзначыў горад Вята [3, с. 385].

Пачатак сістэматычнаму вывучэнню Прруднікаў быў пакладзены А.Р. Мітрафанавым у 1974 г. У 1978 – 1982 ім былі праведзены раскопкі на селішчы. Аднак асноўныя даследаванні археалагічнага комплексу былі праведзены В.І. Шадырам. Пад яго кіраўніцтвам раскопкі адбываліся ў 1977 г., а з 1983 па 1999 – штогод.

За гады даследаванняў сабрана найбагацейшая калекцыя артэфактаў самага разнастайнага характару. Вялікую цікавасць уяўляе сабой калекцыя зброі далёкага бою, у прыватнасці наканечнікі стрэл лука і арбалета, якіх выяўлена каля 130 адзінак. Прапанаваны артыкул прысвечаны разгляду знаходак наканечнікаў стрэл арбалета (арбалетных балтоў).

Элементы зброі далёкага бою з Прруднікаў знаходзілі адлюстраванне ў шэрагу публікацый [13, с. 47 – 57; 26, с. 138 – 146; 29, с. 267 – 274; 20]. Знаходкам стрэл з Прруднікаў быў прысвечаны асобны артыкул Г.В. Ласкавага і В.І. Шадыры [27, 1994, с. 217 – 224]. Разам з тым, узровень вывучанасці пытанняў, звязаных з выкарыстаннем арбалета на тэрыторыі Усходняй Еўропы, з'яўленне новых публікацый ствараюць умовы для больш дэталёвага разгляду прруднікаўскіх матэрыялаў. Такім чынам паўстае неабходнасць яшчэ раз звярнуцца да знаходак арбалетных балтоў з гарадзішча і селішча Пруднікі.

Агульная колькасць знойдзеных у Пррудніках балтоў – 41 (36 – гарадзішча, 5 – селішча). Разгледзім тыпалагічную прыналежнасць наканечнікаў (тыпы прыводзяцца згодна з тыпалогіяй А.Ф. Мядзведзева [16, с. 93 – 96], у дужках пазначаны тыпы згодна з Г. Рацкевічусам [35, s. 285 – 286]):

Тып 1 (1*) – утулкавыя пірамідальныя балты квадратнага сячэння з шыйкай (мал. 1:1; 1 экз.). Згодна з тыпалогіяй А.Ф. Мядзведзева, наканечнік належыць да ранняй разнавіднасці тыпу XII–XIII стст. [16, с. 94]. Згодна з Г. Рацкевічусам, падобныя наканечнікі ў Літве датуюцца першай паловай XIII ст. [35, s. 283]. Ніжняя частка прруднікаўскага экзэмпляру абламаная.

Тып 8 (9*) – лаўралістныя рамбічнага сячэння (мал 2:2; 1 экз.). Наканечнік належыць да першай разнавіднасці тыпу, якая датуецца XIII–XIV стст. [16, с. 94].

Тып 14 (15*) – квадратнага сячэння з ромбападобнай гранню (мал. 1:3 – 11; 9 экз.). Усе экзэмпляры дадзенага тыпу паходзяць з гарадзішча, са слаёў з канструкцыямі вала. Тып мае даволі шырокія храналагічныя межы выкарыстання. А.Ф. Мядзведзеў датаваў яго канцом XII – пачаткам XV ст. [16, с. 95]. Шмат падобных балтоў паходзіць з раскопак гарадзішчаў і замкаў Літвы, дзе яны датуюцца XIII – першай паловай XVI ст. [6, с. 140; 35, s. 283]. Таксама шмат наканечнікаў гэтага тыпу знойдзена на тэрыторыі сучаснай Латвіі, Польшчы, якія так ці інакш былі звязаны з ваеннай актыўнасцю крыжакаў. Аналагічныя наканечнікі сустракаюцца на захадзе сучаснай Беларусі: у Ваўкавыску (3 экз; слаі XIII – XIV стст. [9, с. 168]), Гродна (3 экз, слаі др. п. XIV ст. [9, с. 168]), Наваградку [4, с. 172], Брэсце [15, с. 223] ды інш. Акрамя таго, па аднаму балту тыпу 14 знойдзены на суседнімі з Пруднікамі гарадзішчах Замкавая гара ў Браславе і Маскавічы [1, рис. 46:10; 5, мал. 22: 5].

Тып 15 (14*) – квадратнага сячэння з рамбападобнай гранню і зрэзанымі вугламі. (мал. 1:12 – 17, мал. 2:1 – 11; 18 экз.). Падобны да тыпу 14. Распаўсюджаны прыкладна на тых жа тэрыторыях і ў той жа храналагічны перыяд, што і тып 14. Шмат падобных наканечнікаў паходзіць з Літвы, са слаёў XIII – першай паловай XVI ст. [6, с. 140; 35, s. 283], Латвіі, са слаёў XIII ст. (гарадзішчы Асотэ [30, с. 46], Межонтэ, Велідона [16, с. 95], Герсіка [37, tab 14:9 – 11] і інш.), Польшчы. На тэрыторыі Беларусі яны знойдзены, таксама як і балты тыпу 14, у Ваўкавыску, Гродна [9, с. 168], Наваградку [4, с. 172], Брэсце [15, с. 223], Полацку [31, рис. 30:7], Мінску [7, табл. X:3], Заслаўі [8, рис. 40:16].

Тып 16 (18*) – рамбічнага сячэння з рамбападобнай гранню і зрэзанымі вугламі. (мал. 2:12 – 14; 3 экз.). Адрозніваецца ад тыпу 15 толькі сячэннем. Ідэнтычны з тыпамі 14 і 15 у аспекце храналогіі і аналогій. Два аналагічных наканечнікі паходзіць з суседняга Маскавіцкага гарадзішча [13, рыс. 3:8, 10].

Тып 16* – біпірамідальныя квадратнага сячэння з круглай шыйкай (мал. 2:15–19; 5 экз.). У тыпалогіі балтоў А.Ф. Мядзведзева падобныя экзэмпляры не знайшлі адлюстравання. Але яны сустракаюцца на тэрыторыі Літвы, Латвіі. Храналагічныя межы выкарыстання тыпа аналагічныя з тыпамі 14 і 15. Аналагічны наканечнік паходзіць з раскопак Л.В. Аляксеева на гарадзішчы Замкавая гара ў Браславе (захоўваецца ў Віцебскім абласным краязнаўчым музеі, КП 12516/10).

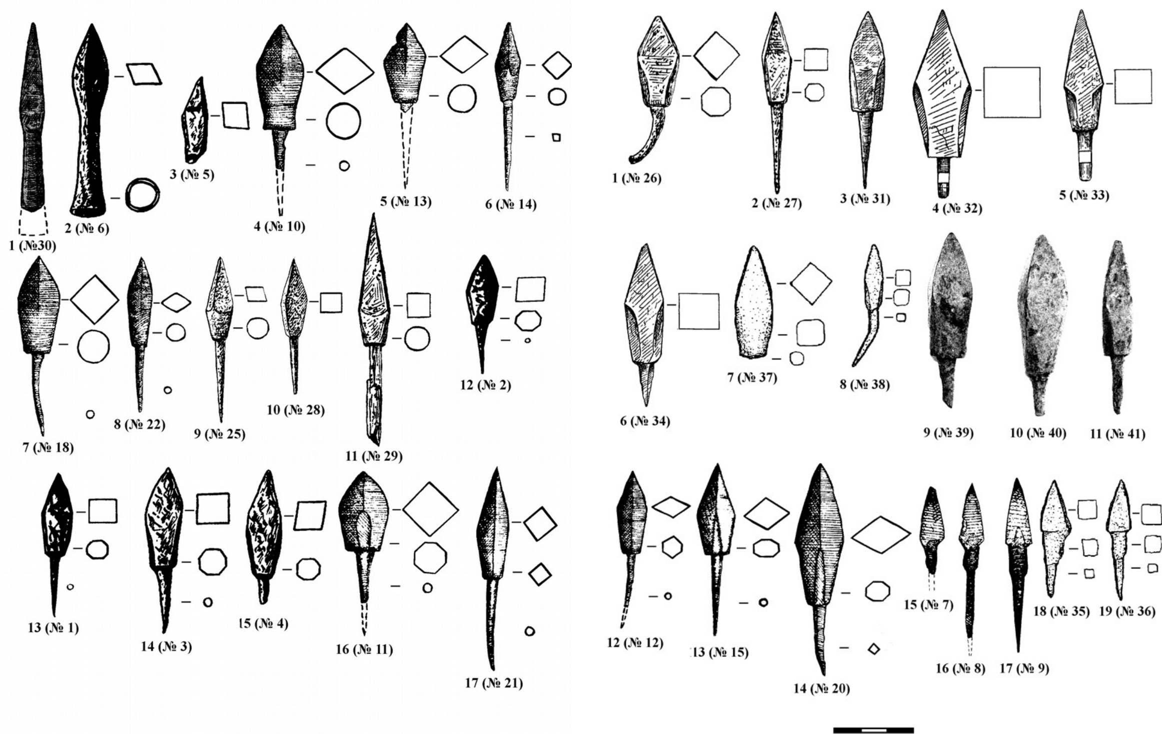

Мал. 1. Арбалетныя балты з гарадзішча і селішча Пруднікі: 1 – тып 1, 2 – тып 8, 3 – 11 – тып 14, 12 – 17 – тып 15. *(12, 13 – селішча)*

Мал. 2. Арбалетныя балты з гарадзішча і селішча Пруднікі: 1 – 11 – тып 15, 12 – 14 – тып 16, 15 – 19 – тып 16* *(18, 19 – селішча)*

нумары ў дужках адпавядаюць нумарам у каталозе

Усе тыпы балтоў, рэпрэзентаваныя ў напластаваннях гарадзішча Пруднікі, прынята лічыць па большасці крыжацкімі. Менавіта балты тыпаў 14 і 15 з'яўляюцца звычайнай знаходкай у Літве, Латвіі, Польшчы, на гарадзішчах, якія спазналі крыжацкія наезды, альбо якія былі базамі рыцараў. Неабходна заўважыць, што большасць пруднікаўскіх балтоў не прысадзістыя па сваіх прапорцыях, хаця ёсць і такія. Існуе шэраг меркаванняў адносна сувязі прапорцый чаршковых балтоў і перыяду іх выкарыстання. Так, у XIV ст. форма такіх балтоў становіцца больш прысадзістай. Прынамсі чарашковыя балты тыпаў 14 і 15, аналагічныя па прапорцыям пруднікаўскім, можна знайсці, напрыклад, сярод знаходак самага буйнога і найлепш даследаванага гарадзішча усходняй Літвы – Шаймінішкеляй. Вялікая колькасць такіх балтоў апынулася ў напластаваннях гарадзішча ў выніку яго размяшчэння на памежжы з Лівонскім ордэнам. Лівонскія рыцары змагаліся то на баку войск Міндоўга, то супраць іх. Знаходкі разглядаемых намі тыпаў балтоў тут датуюцца Г. Забэлай першай паловай – сярэдзінай XIII ст. [6, с. 143].

Звернемся да планіграфіі знаходак на тэрыторыі археалагічнага комплексу Пруднікі. З 41 балта, толькі 5 знойдзены на селішчы. Усе астатнія на гарадзішчы. З экзэмпляраў з гарадзішча, месца знаходкі якіх дакладна зафіксавана, 28 паходзяць з раскопак канструкцый вала. Такім чынам, відавочна, можна канстатаваць, што абсалютная большасць арбалетных балтоў патрапіла на гарадзішча ў выніку ваеннага нападу. У доказ гэтага неабходна адзначыць фактар фізічнай дэфармаванасці некаторых экзэмпляраў. Дэфармацыя чарашка ў наканечніка з'яўляецца вынікам яго баявога выкарыстання. Сярод пруднікаўскіх балтоў, чарашок пагнуты і абламаны ў 21. Чарашкі дэфармаваны толькі ў балтоў, якія паходзяць з раскопаў канструкцый валу (за выключэннем некалькіх).

Зазначым, што большасць стрэл з раскопаў валу паходзіць усяго з некалькіх кропак, а фактычна з адной групы квадратаў (В-Е/3-6 пластоў 4-7), дзе з 11 квадратаў паходзіць 20 балтоў (7 з якіх знойдзена ўсяго у двух квадратах – Г-4 і Е-3). Знаходкі 5 наканечнікаў на селішчы, жыццё на якім спынілася ў XI ст., могуць тлумачыцца тымі ж падзеямі, у выніку якіх балты патрапілі на гарадзішча. Селішча размяшчалася ля яго паўднёва-ўсходняй падэшвы (з гэтага боку размяшчаліся валы гарадзішча). Гэтая пляцоўка добра падыходзіла для разгортвання наступу ці для абстрэлу. Абстрэл гарадзішча таксама мог весціся з-за р. Вяты з боку селішча.

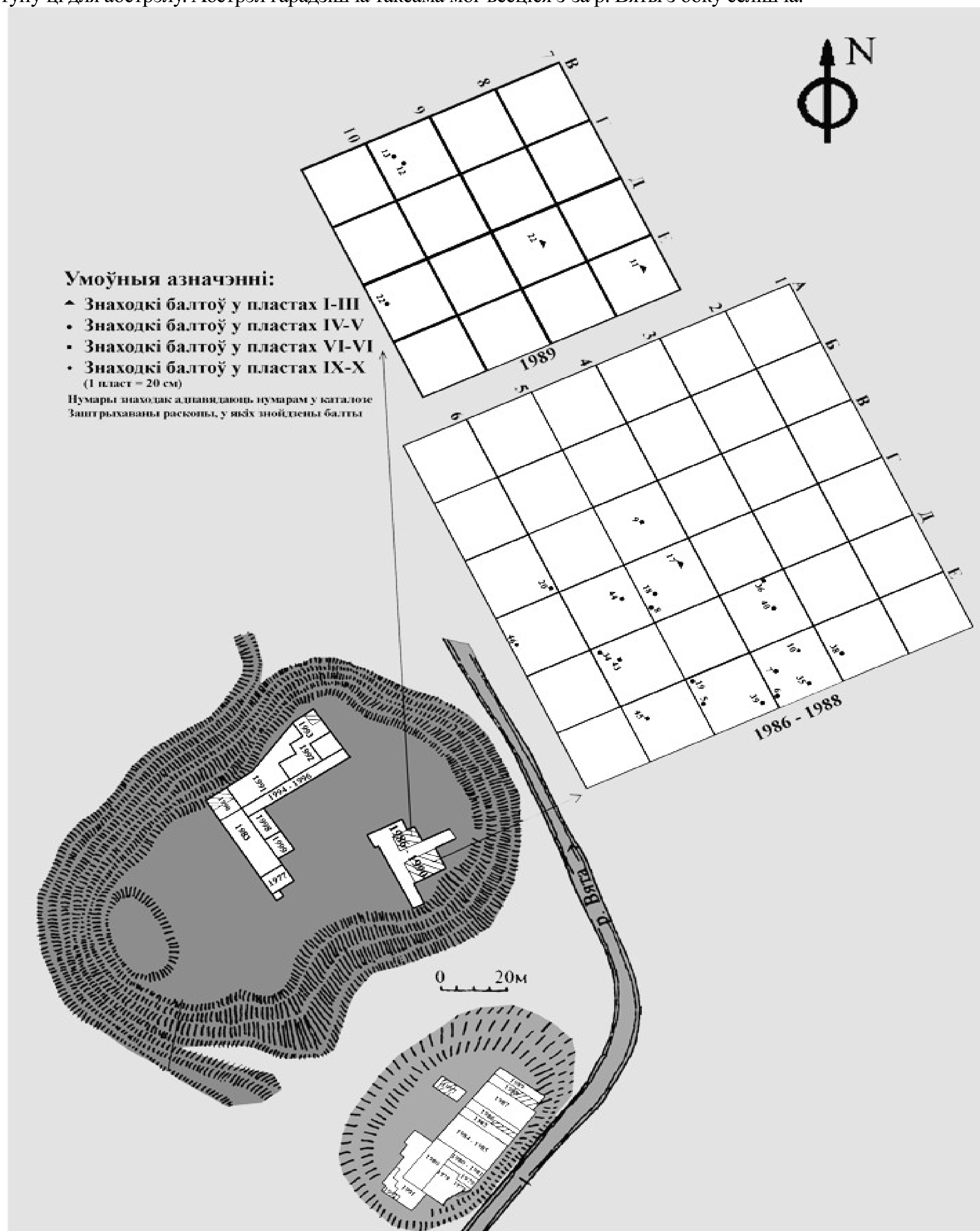

Мал. 3. Планаграфія знаходак арбалетных балтоў у раскопах з канструкцыямі валу

У раскопах канструкцый вала выяўлены сляды пажарышчаў. Трэба заўважыць, што побач з арбалетнымі балтамі, тут прысутнічае шэраг наканечнікаў стрэл розных тыпаў, абсалютная большасць якіх – ланцэтападобныя. Таму можна канстатаваць, што на працягу Сярэдневякоўя гарадзішча падвяргалася нападам некалькі разоў.

Што тычыцца арбалетных балтоў, складана сказаць дакладна, патрапілі яны ў напластаванні гарадзішча ў выніку аднаго нападу альбо некалькіх. Аднак, улічваючы планіграфію знаходак гэтых стрэл, іх тыпалагічную аднастайнасць, можна меркаваць, што большасць з іх апынулася тут у выніку аднаго нападу.

Складаным пытаннем з'яўляецца вызначэнне вузкіх храналагічных межаў падзей, у выніку якіх вялікая колькасць арбалетных балтоў патрапіла ў напластаванні гарадзішча Пруднікі. Культурныя слаі ўтрымліваюць матэрыялы ад ранняга жалезнага веку да XVII ст.

Больш ні на адным з помнікаў Браслаўскага Паазер'я не знойдзена значнай колькасці арбалетных балтоў. Тры наканечнікі паходзяць з гарадзішча Маскавічы (тыпы 14 і 16) [13, мал. 3:8, 9, 10]. Згодна з агульнапрынятай храналогіяй гарадзішча, жыццё на ім спыняецца ў канцы XIII ст. [5, с. 31]. Два наканечнікі (тыпы 14 і 16*) знойдзены на гарадзішчы Замкавая гара ў Браславе [1, рыс. 46:10].

Варта ўзгадаць, што пад 1244 годам Мацей Стрыйкоўскі ў сваёй хроніцы ўзгадвае пра сутычку войскаў Міндоўга з палачанамі і немцамі, недалёка ад Браслава:

Мендог жа, убачыўшы ваяўнічую збройную сілу,
І спустошаныя валасці Айчыны сваёй мілай
З Літвы і Жамойці лепшае рыцарства сабраў
І харугвы асобныя з паветаў у адзінае з'яднаў
Вось прывёў ён іх пад возера Браслаўскае глыбокае
Пры якім вольна раскінулася поле шырокае,
Дзе шматлікія пагоркі і лагчыны стаялі гола
Толькі зрэдку дзе дубровы аздаблялі наваколле.
…
Параненыя енчуць, коні іржуць, грукат зброі на кожным кроку
Стрэлы са свістам, як дождж, з лукаў крывых вылятаюць
Адны з арбалетаў цэляць, а тыя з прашчы камяні выпускаюць…
[пераклад паводле: 33, с. 74].

Нельга дакладна вызначыць, што меў на ўвазе аўтар пад крывымі лукамі. Можна дапусціць, што гэта былі складаныя лукі. Але ж галоўнае, мы бачым, што ў бойцы адначасова прымаюць удзел як ваяры з лукамі, так і арбалетчыкі. Цяжка сказаць дакладна, хто з удзельнікаў апісаных падзей, акрамя крыжакоў, яшчэ выкарыстоўваў арбалеты, але вядома, што на пачатку XIII ст. палачане яшчэ не ўзялі арбалеты на ўзбраенне. Пра гэта мы даведваемся з Хронікі Лівоніі Генрыха Латвійскага. У 1206 г. войскі князя Уладзіміра асадзілі замак Гольм. Аўтар хронікі паведамляе: *«Русские же, не знавшие арбалетов, но привычные к стрельбе из луков, бились много дней…»* [14, с. 91]. Але той жа Генрых паведамляе, 1252 г. у войску Міндоўга былі атрады арбалетчыкаў з нямецкіх саюзнікаў [10, с. 543; 16, с. 92].

Такім чынам, ужо ў сярэдзіне XIII ст. рыцары ўжо дзейнічалі ў рэгіёне Браслаўскага Паазер'я. Неабходна зазначыць, што факт знаходкі трох балтоў тыпаў 14 і 16 на гарадзішчы Маскавічы, жыццё на якім спынілася ў канцы XIII ст., прычым, хутчэй за ўсё, не з прычыны ваеннага разбурэння, з'яўляецца, напэўна, вынікам выпадковага патраплення балтоў ў напластаванні гарадзішча. Цяжка меркаваць, што жыхары гарадзішча ўжо былі ўзброены арбалетамі, але, хутчэй за ўсё, балты апынуліся тут у выніку кантактаў з рыцарамі.

Існуюць розныя пагляды на характар адносінаў паміж рыцарамі і палачанамі ў другой палове XIII – пачатку XIV ст. Выказваюцца гіпотэзы аб магчымасці сумесных дзеянняў як крыжакаў з палачанамі супраць літоўцаў, у прыватнасці супраць войск Міндоўга, так і літоўцаў у саюзе з крыжакамі. Узгадваючы прыведзены вышэй урывак з хронікі Мацея Стрыйкоўскага, зазначым, што калі б напад на Пруднікі быў здзейснены войскамі літоўцаў, у якіх, згодна з пісьмовымі крыніцамі, ў другой палове XIII ст. удзельнічалі нямецкія найміты, то ў напластаваннях гарадзішча, побач з вялікай колькасцю арбалетных балтоў, павінна была б быць не меншая калекцыя наканечнікаў стрэл лука, асабліва бранябойных. Але ж такіх наканечнікаў тут мала. Таму напад быў здзейснены непасрэдна крыжакамі.

Актывізацыя паходаў крыжакоў у глыб Полацкай зямлі прыпадае на канец XIII – пачатак XIV ст. Ёсць звесткі, што невядомы літоўскі князь, які валодаў Полацкам у апошняй трэці XIII ст., быў ахрышчаны і, не маючы нашчадкаў перадаў княства Рыжскай царкве. Пасля яго смерці Полацк перайшоў да рыцараў, але, з-за жорсткай палітыкі немцаў, мясцовыя жыхары звярнуліся за дапамогай да літоўскага князя Віценя, які выгнаў ордэнцаў у 1307 г. [2, с. 30]. Ваенныя паходы сталі рэгулярнымі з 20-х гадоў XIV ст. Пісьмова зафіксаваны такія напады на Полаччыну пад 1323, 1333, 1334 і пазней [17, с. 147]. Прысутнасць рыцараў у гарадах Полацкай зямлі, дарэчы, пацвярджаецца і знаходкамі арбалетных стрэл. Балты тыпаў 14 і 15 ёсць у Лукомлі [72, рыс. 45:27], дзе ў 1386 г. знаходзіліся немцы, на Верхнім Замку Полацка [71, рыс. 30:7]. Магчыма, усё ж, крыжакам належалі балты з Запалоцця, знойдзеныя пад час раскопак М.В. Клімава [12, мал. 2:5, 6].

Улічваючы марфалогію балтоў з Пруднікаў, планіграфію іх знаходак, звесткі пісьмовых крыніц, якія адлюстроўваюць актывізацыю дзейнасці крыжакоў з сярэдзіны XIII ст., можна даволі ўпэўнена мер-

каваць, што адзін з такіх паходаў рыцараў мог не абмінуць Пруднікаўскага гарадзішча. Адбыўся гэты паход, верагодней за ўсё, паміж сярэдзінай XIII – сярэдзінай XIV ст. Магчыма далейшыя даследаванні на помніку дазволяць казаць больш канкрэтна, альбо карэктаваць прапанаванае меркаванне.

ЛІТАРАТУРА

1. Алексеев, Л.В. Раскопки древнего Браслава / Л.В. Алексеев // Краткие сообщения института археологии. – 1960. – Вып. 81. – С. 95 – 106.
2. Варонін, В.А. Падзеі 1307 года ў Полацку: спроба крытычнага разбору / В.А. Варонін // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Матэрыялы V Міжнароднай навуковай канферэнцыі (24 – 25 кастрычніка 2007 г.). – Полацк: НПГКМЗ, 2009. – С. 30 – 40.
3. Герберштейн Сизизмунд. Московия / Сигизмунд Герберштейн; пер. А.И Малесина и А.В. Назаренко; коммент. З. Ножниковой. – М.:АСТ, Владимир, 2008. – 703 с.
4. Гурэвіч, Ф.Д. Летапісны Навагрудак / Ф.Д. Гурэвіч. – Спб. – Наваградак, 2003. – 324 с.
5. Дучыц, Л.У. Браслаўскае Паазер'е ў IX – XIV стст.: Гісторыка-археалагічны нарыс / Л.У. Дучыц. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 120 с.
6. Забелла, Г. Городище Шяйминишкеляй – предполагаемое место замка Ворута / Г. Забелла. // Castrum, urbis et bellum. Зборнік навуковых прац. – Баранавічы: Баранав. Узбуйн друк., 2002. – С. 131 – 145.
7. Загорульский, Э.М. Возникновение Минска / Э.М. Загорульский. – Мн.: Издательство БГУ, 1982. – 358 с.
8. Заяц, Ю.А. Заславль в эпоху феодализма / Ю.А. Заяц. – Минск: Навука і тэхніка, 1995. – 207 с.
9. Зверуго, Я.Г. Верхнее Понеманье в IX – XIII вв. / Я.Г. Зверуго. – Минск: Навука і тэхніка, 1989. – 208 с.
10. Ипатьевская летопись / Полное собрание русских летописей. Том второй. – М.: «Языки русской культуры», 1998. – 648 с.
11. Кирпичников, А.Н. Военное дело на Руси XIII – XV вв. / А.Н. Кирпичников. – Ленинград: Наука, 1976. – 136 с.
12. Клімаў М.В. Новыя звесткі аб раскопках запалоцкага пасада г. Полацка (па выніках раскопак 2008 г.) / М.В. Клімаў. // Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навук. канф., прысвеч. 50-годдзю знаходкі берасцяной граматы ў Віцебску і 150-годдзю з дня нараджэння А. Р. Брадоўскага, 22 – 23 кастр. 2009 г. , Віцебск / рэдкал. Г. У. Савіцкі [і інш.]. – Мінск : Медысонт, 2010. – С. 39 – 48
13. Ласкавы, Г.В. Узбраенне воінаў XII – XIII стст. з феадальных сядзіб-замкаў паўночнага захаду Полацкай зямлі (па матэрыялах раскопак гарадзішчаў Пруднікі і Маскавічы) / Г.В. Ласкавы. // Старонкі гісторыі Беларусі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – С. 47 – 57.
14. Латвийский, Генрих. Хроника Ливонии / Генрих Латвийский. – Введение, перевод и комментарии С.А. Анненского. 2-е издание. – М. – Л.: Изд. Акад. Наук. СССР, 1938. – 351 с.
15. Лысенко, П.Ф. Берестье / П.Ф. Лысенко. – Минск.: Наука и техника, 1985. – 399 с.
16. Медведев, А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. / А.Ф. Медведев. // САИ. – Вып. Е1 – 36. – М.: Наука, 1966. – 184 с.
17. Сагановіч, Г.М. Полацк і Нямецкі ордэн: ад вайны да васалітэта і саюза / Г.М. Сагановіч. // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Матэрыялы V Міжнароднай навуковай канферэнцыі (24 – 25 кастрычніка 2007 г.). – Полацк: НПГКМЗ, 2009. – С. 144 – 151.
18. Шадыра, В.І. Справаздача аб раскопках гарадзішча «Замак» каля в. Пруднікі Міёрскага р-на Віцебской вобл. / В.І. Шадыра. – Мінск, 1994. – АА ІГ НАН Беларусі. Спр. № 1484.
19. Шадыра, В.І., Справаздача аб раскопках гарадзішча Пруднікі Міёрскага раёна і Клішана Крупскага раёна ў 1999 годзе / В.І. Шадыра. – Мінск, 2000. – АА ІГ НАН Беларусі. Спр. № 1793.
20. Шадыра, В.І. Беларускае Падзвінне (І тысячагоддзе н.э.) / В.І. Шадыра. – Мінск: ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі», 2006. – 150 с.
21. Шадыро, В.И. Отчет о раскопках селища и городища близ д. Прудники Миорского района Витебской области (зона затопления Даугавпилской ГЭС) в 1986 году / В.И. Шадыро. – Минск, 1987. – АА ІГ НАН Беларусі. Спр. № 951.
22. Шадыро, В.И. Отчет о раскопках городища и селища близ д. Прудники Миорского р-на в 1987 г. / В.И. Шадыро. – Минск, 1988. – АА ІГ НАН Беларусі. Спр. № 1013.
23. Шадыро, В.И. Отчет о полевых исследованиях в Городокском и Миорском районах Витебской области в 1988 г. / В.И. Шадыро. – Минск, 1989. – АА ІГ НАН Беларусі. Спр. № 1090.
24. Шадыро, В.И. Отчет о полевых исследованиях в Миорском и Глубокском р-нах Витебской обл. в 1989 году. В.И. Шадыро. – Минск, 1990. – АА ІГ НАН Беларусі. Спр. № 1138.
25. Шадыро В.И. Отчет о раскопках в Глубокском, Миорском и Браславском р-нах Витебской обл. в 1990 г. / В.И. Шадыро. – Минск, 1991. – АА ІГ НАН Беларусі. Спр. № 1206.

26. Шадыро, В.И. Средневековые материалы из городища Прудники / В.И. Шадыро // Сярэдневяковыя старажытнасці Беларусі: Новыя матэрыялы і даследаванні. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – С. 138 – 146.
27. Шадыро, В.И., Ласкавый, Г.В. Средневековые наконечники стрел лука и арбалета из поселения у д. Прудники / В.И Шадыро, Г.В. Ласкавый // ГАЗ. – 1994. – № 4. – С. 217 – 224.
28. Шадыро, В.И. Отчет о раскопках селища близ д. Прудники Миорского р-на Витебской обл. в 1997 г. / В.И. Шадыро. – Минск, 1998. – АА ІГ НАН Беларусі. Спр. № 1717.
29. Шадыро, В.И. Городище и селище Прудники / В.И. Шадыра // Lietuvos archeologija. – 2001. Т. 21. – С. 267 – 274.
30. Шноре, Э.Д. Асотское городище / Э.Д. Шноре // Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР. – Рига, 1961. – Т. II.
31. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX – XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск: Наука и техника, 1975. – 136 с.
32. Штыхов, Г.В. Города Полоцкой земли (IX – XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск: Наука и техника, 1978. – 160 с.
33. Шыдлоўскі К. Браслаўшчына на старонках летапісаў. Дакументальныя крыніцы XV – XVII ст. / К. Шыдлоўскі // Памяць: Гіст. дакум. хроніка Браслаўскага раёна. – Мінск: «Паліграфафармленне», 1998. – С. 69 – 97.
34. Hedemann, O. Historia powiatu Braslawskiego / O. Hedemann. – Wilno, 1930. – 462 s., rус.
35. Rackevičius, G. Arbaletas ir lankas Lietuvoe XIII – XVI a. / G. Rackevičius. – Vilnius: pilių tyrimo centras «Lietuvos pilys», 2002. – 296 p., iliustr.
36. Stryjkowski, M. O poczatkach, wywodah, dzielnosciach, Sprawach rycerskich i domowych slawnego narody litewskiego, zemojdzkiego i ruskiego / M. Stryjkowsi. – Warszawa, 1978.
37. Vilcāne, A. Senā Jersika / A. Vilcāne. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004. – 1151 pp., iliustr.

ОБ ОХОТЕ И ЖИВОТНОВОДСТВЕ НАСЕЛЕНИЯ КРИВИНСКОГО ТОРФЯНИКА В НЕОЛИТЕ И РАННЕМ БРОНЗОВОМ ВЕКЕ

А.А. РАЗЛУЦКАЯ
(Институт истории НАН Беларуси, Минск)

Введение. Источники для реконструкции охоты и животноводства в неолите и бронзовом веке Подвинья Беларуси во многом связаны с изучением Кривинского торфяника в Витебской области. В 1934 г. К.М. Поликарповичем и А.Д. Коваленей были проведены первые раскопки поселения Кривина 1, которые дали богатый биоархеологический материал, в том числе костные остатки животных или археозоологические коллекции [15, с. 44 – 46]. В 1959 – 1963 гг. изучение стоянок Кривина-1, 2 проводили А.Г. Гаранова (Красковская) и П.А. Прибыткин, с 1966 г. по настоящее время на стоянках Асовец-2,4 ведет стационарные исследования М.М. Чернявский, в 80-е годы – Э.М. Зайковский проводил раскопки на стоянке Кривина 3 [7, с. 29; 8, с. 82 – 88], с 2000 г. на стоянке Асовец-7 ежегодно работает М.М. Чернявский, с 2010 г. начал исследовать и поселепие 2.

В 1966 г. М.М. Чернявским в северной части торфяника, к юго-востоку от д. Асовец Бешенковичского района, в урочище Дражня открыто обширное поселение Асовец-2 с культурным слоем, изобилующим костными остатками, мощностью до 1,2 м. На памятнике раскопами вскрыто более 320 кв.м. Площадь археологического объекта более 2 тыс. кв.м. Изначально местообитание было основано населением позненарвенской (усвятской) культуры неолита. В дальнейшем поселение расширялось и в позднем неолите – раннем бронзовом веке здесь были носители северо-белорусской культуры, в целом жизнь на этом месте не затихала более 500 лет [25, с. 190 – 205; 26, 311 – 329; 24, с. 13].

В 2000 г. в 300 м юго-восточнее стоянки Асовец-2 у мелиоративных каналов М.М. Чернявским была открыта стоянка северо-белорусской культуры Асовец-7. Ежегодные исследования поселения единой площадью, которые ведет М.М. Чернявский, также дают репрезентативный костный материал (в том числе остатки людей).

Материал и методика. Фауну стоянки Асовец-2 изучали В.И. Бибикова (Зубарева) – 740 экз. (1972 г.), В.В. Щеглова – 423 экз. [33, р. 194; 28, с. 444 – 447], в последние годы, хранящиеся в археологических фондах, и новые материалы раскопок Кривинских стоянок исследует автор, результаты определений были опубликованы частично или тезисно [17 – 19; 31, s. 89 – 92; 34, с. 299 – 313]. Определение остатков птиц 1966 – 1992 гг. (696 экз.) выполнено Е.Е. Антипиной в Институте археологии РАН, к печати данные по авифауне подготовлены автором (табл. 1).

Видовой состав столь обширной коллекции костей птиц из раскопок памятника неолита и бронзового века Беларуси публикуется впервые, поэтому мы считаем не лишним показать послойное распределение остатков.

Таблица 1

Костные остатки птиц торфяниковой стоянки Асовец-2 (Белорусское Подвинье)
Определение видов Е.Е. Антипиной (Институт археологии РАН).
Раскопки М.М. Чернявского 1966 – 1992 гг.

Виды	Число кос-тей	1 пл.	2 пл.	3 пл.	4 пл.	5 пл.	6 пл.	П/м	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Гагары *Gaviformes*									
Чернозобая гагара. Чорнавалевая гагара *Gavia arctica*	9	4	4	1					1,2
Поганки. Паганкі *Podicipediformes*									
Серощекая поганка. Шэрашчокая паганка *Podiceps griseigena*	10	5	1					4	1,4
Чомга или большая поганка. Чомга *Podiceps cristatus*	2	1	1						0,28
Малая поганка.*Podiceps cf.ruficollis*	2			1				1	0,28
Огарь или красная утка. Агар *Tadorna ferruginea*	1			1					0,14
Аистовые. Буслападобныя *Ciconiformes*									
Аист черный. Бусел чорны (гарус, айсцер, гайсцер, буська) *Ciconia nigra*	1			1					0,14
Аист белый. Бусел белы (бацян, чарнагуз) *Ciconia ciconia*	4	2	2						0,57
Цаплевые. Чаплевыя *Ardeidae*									
Малая белая цапля. Малая белая чапля *Egretta garzetta*	2		1					1	0,28
Серая цапля. Шэрая чапля *Ardea cinerea*	7		3	2					1,0
Кваква *Nycticorax nycticorax*	1		1						0,14
Большая выпь. Бугай вялікі (бухала, бугай, вадзяны бык, гібейла) *Botaurus stellaris*	1			1					0,14
Малая выпь или волчок. Бугай малы (ваўчок, малы бугайчык, лазнюга, малы гібялюйчык) *Ixobrychus minutus*	1			1					0,14
Гусеобразные. Гусепадобныя *Anseriformes* .Утиные. Качыныя *Anatidae*									
Лебедь-кликун. Лебедзь-клікун *cf.Cygnis sp.*	2			2					0,28
Серый гусь. Гусь шэрая *Anser anser*	16	4	5	3	2		1	1	2,2
Гуменник. Гусь-гуменніца *Anser fabalis*	2		2						2,8
Свиязь. Качка-свіязь *Anas penelope*	10	7	2		1				1,4
Серая утка. Качка шэрая *Anas streppera*	5	1	1		1			2	0,7
Чирок-свистунок (плікун, плікунчык) *Anas crecca*	38	7	5	22	2			2	5,4
Чирок-трескунок. Чырок-траскунок (цыранка, чырка) *Anas crecca s.querquedula*	20	6	11	1	1			1	2,8
Кряква. Крыжанка (качка, крыжань) *Anas platyrhynchos*	246	85	71	44	17	7	1	21	35,3
Шилохвость. Шылахвостка *Anas acuta*	10	1	4	4				1	1,4
Широконоска. Шыраканоска (лапаноска, травянка, саксун) *Anas clypeata*	4	1	2	1					0,57
Морская чернеть. Марская чэрнець (плясоўка) *Aythya marila*	2	1						1	0,28
Белоглазая чернеть *Aythya nyroca*	4	1	2	1					0,57
Красноносая чернеть *Netta rufina*	1		1						0,14
Хохлатая чернеть. Чэрнець чубатая (хахлач, хахлаты нырок) *Aythya fuligula*	19	5	5	4	3			2	2,7
Чернеть. Чэрнець (нырэц) *Aythya sp.*	25	4	12	6	1	1		1	3,5
Гага *Somateria molissima*	1			1					0,14
Турпан. Турпан (нырок-свирок) *Melanitta fusca*	4	2		2					0,57
Гоголь. Гогаль *Bucephala clangula*	22	8	5	4	2	1		2	3,1
Луток *Margellus albellus*	15	6	4	3		1		1	2,1

Длинноносый крохаль. Крахаль даўгадзюбы *Mergus serrator*	2	1		1					0,28

Окончание табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Большой крохаль. Крахаль вялікі *Mergus merganser*	1		1						0,14
Сходный с большим крохалем *Mergus cf.merganser*	1				1				0,14
Гусеобразные. Гусепадобныя *Anseriformes*	128	48	40	21	15	2		2	18,3
Ястребиные. Ястрабіныя *Accipitridae*									
Коршун. Каршун *Milvus migrans*	3	2		1					0,43
Сходный с коршуном *Cf. Milvus migrans*	1				1				0,14
Орлан-блохвост. Арлан-белахвост *Haliaeetus albicilla*	4	1	1		1			1	0,57
Лунь *Circus sp.*	2			1	1				0,28
Беркут ***Aquila chrysaetus***	1		1						0,14
Куриные. Курыныя *Galliformes.* Тетеревиные. Цецеруковыя *Tetraonidaes*									
Рябчик. Рабчык (арабак) *Bonasa bonasia*	1				1				0,14
Глухарь. Глушэц (когут) *Tetrao urogallus*	12	4	4	3		1			1,7
Ржанки. Уліты *Charadridae*									
Черныш. Чарныш *Tringa ochropus*	1					1			0,14
Совы. Сапраўдныя совы *Strigiformes*									
Неясыть длиннохвостая. Нясысць даўгахвостая або уральская *Strix urallensis*	1				1				0,14
Козодои. Лялякі *Caprimulgiformes*									
Обыкновенный козодой. Ляляк звычайны *Caprimulgus europaeus*	1			1					0,14
Вороновые. Крумкачовыя *Corvidae*									
Ворона серая. Варона звычайная шэрая *Corvus corone*	5	1	3			1			0,71
Не идентифицировано	45								6,4
Всего:	696	208	195	134	53	15	2	44	
Количество определимых костей птиц по пластам (%)	651 экз. 100 %	31,9	29,9	20,5	8,1	2,3	0,3	6,7	
		1 пл.	2 пл.	3 пл.	4 пл.	5 пл.	6 пл.	П/м	

*В табл. 1 названия птиц даны по-русски, затем по-белорусски, в круглых скобках указаны народные названия видов (Жывёльны свет Беларусі, 1978 г. – 2 17 с.), далее – латинские названия видов. Сокращения: пл. – раскопочный пласт (слой), п/м – подъемный материал. Данные подготовлены к печати автором при поддержке гранта БРФФИ № Г10Р-055.

Нами исследовались остатки животных со стоянки Асовец-2 1966 – 2005 гг. (более 9 400 экз.). С 2003 г. М.М. Чернявский изучает раскопками часть культурного слоя стоянки с чисто усвятскими (поздненарвенскими) материалами. Считаем целесообразным отделить коллекции с 1966 по 2002 гг. и ввести их в научный оборот единым комплексом (8 070 экз., табл. 2).

Таблица 2

Торфяниковая стоянка Асовец-2 (Белорусское Подвинье). Костные остатки из раскопок М.М. Чернявского 1966 – 2002 гг. Определения А.А. Разлуцкой

Виды*	Число остатков	Число особей (индивидов)	Содержание видов %	Доля особей %
1	2	3	4	5
Заяц-русак. *Lepus europaeus*	32	4	0,4	0,42
Заяц-беляк.Заяц-бяляк *Lepus timidus*	15	2	0,19	0,21
Белка обыкновенная. Вавёрка звычайная *Sciurus vulgaris*	14	3	0,18	0,3
Речной бобр.Рачны бабёр *Castor fiber*	401	90	5,1	9,4
Куница лесная *Martes martes*	513	87	6	9,1
Куница каменная *Martes foina*	7	5	0,09	0,52
Хорек. Тхор чорны	3	2	0,03	0,2

Mustela putorius				
Соболь серебристый *Martes zibellina*	2	1	0,02	0,1
Выдра *Lutra lutra*	34	11	0,43	1,1

Окончание табл. 2

1	2	3	4	5
Росомаха. Расамаха *Gulo gulo*	5	2	0,06	0,2
Рысь *Felis lynx*	2	2	0,02	0,2
Барсук *Meles meles*	14	3	0,18	0,3
Медведь. Мядзведзь *Ursus arctos*	309	91	3,9	9,5
Волк. Воўк *Canis lupus*	47	7	0,6	0,7
Лисица. Ліс звычайны *Vulpes vulpes*	54	6	0,69	0,6
Кабан дикий. Дзік *Sus scrofa ferrus*	1247	81	16	8,5
Косуля обыкновенная. Казуля *Capreolus capreolu*	28	4	0,36	0,4
Северный олень(?) Паўночны алень *Rangifer tarandus*	4	2	0,05	0,2
Олень благородный. Алень шляхетны *Cervus elaphus*	579	35	7,4	3,6
Лось *Alces alces*	2897	204	37,3	21,5
Зубр *Bison bonasus*	36	9	0,46	0,9
Тур *Bos primigenius*	24	4	0,3	0,4
Черепаха болотная. Чарапаха балотная *Emys orbicularis*	5	3	0,06	0,3
Диких животных:	6272	658	80,3	69,4
Птицы дикие. Птушкі *Aves*	723	200	9,3	21
Собака.Сабака *Canis lupus familliaris*	23	5	0,29	0,5
Свинья домашняя. Свіння хатняя *Sus scrofa domestica*	227	9	2,92	0,9
Крупный рогатый скот. Буйная рагатая жывёла *Bos taurus br.*	190	28	2,44	2,9
Овца. Авечка *Ovis aries*	156	14	2	1,4
Коза. Каза *Capra hircus*	44	4	0,56	0,42
Лошадь. Конь *Equus caballus*	86	7	1,1	0,7
Домашних животных:	726	87	9,3	9,1
Млекопитающих и рептилий	6989	754	88,9	79,53
Человек *Homo*	37	3		
Всего животных и птиц	7721	945	99,5	99,6
Определимых остатков	7758	948	100	100
Неопределимых остатков	312		3,86 от всех	
ВСЕГО остатков	8070			

*Названия видов указаны сначала по-русски, затем по-белорусски и на латыни.

Стратиграфически и планиграфически надежно разграничить материалы усвятской и северо-белорусской культур в культурном слое стоянки Асовец-2 не удалось, находки усвятского времени в большей степени приурочены к двум нижним слоям, но не для всех раскопов это четко прослеживается. Количественно выборка костей и число особей по Асовцу-2 достаточны, поэтому мы вычислили погрешность, которая составила 2,3 %; в отношении количества индивидов ее реальное выражение – 21 особь, включая птиц.

Коллекции костных остатков со стоянки Асовец-7 исследует автор, в настоящей публикации представляем материалы раскопок сезонов 2002 – 2005 гг. на площади 30 кв. м, материалы представительные –3 668 экз. (табл. 3).

Таблица 3

Костные остатки. Торфяниковая стоянка Асовец-7 (Белорусское Подвинье)
Определение А.А. Разлуцкой*. Раскопки М.М. Чернявского

Вид*, семейство	2002 г.	2003 г.	2004 г.	2005 г.	Всего в раскопах 2002 – 2005 гг.	% от числа определимых остатков животных (без птиц)

1	2	3	4	5	6	7
Черепаха болотная. Чарапаха балотная *Emys orbycularis*			1	1	2	0,1
Мышевидные грызуны. Мышападобныя грызуны. *Mus*	6	7			13	0,6

Продолжение табл. 3

1	2	3	4	5	6	7
Белка. Вавёрка звычайная *Sciurus vulgaris*	1	1	9	6	17	0,8
Заяц-беляк *Lepus timidus*	2	2			4	0,2
Заяц *Lepus sp.*		4	9	5	18	0,9
Речной бобр. Рачны бабёр *Castor fiber*	17	26	67	65	175	8,9
Куница лесная *Martes martes*	2	23	95	42	162	8,2
Куница каменная *Martes foina*		4	5	3	12	0,6
Соболь серебристый. Собаль серабрысты. *Martes zibellina*	1	2	6	2	11	0,5
Лисица обыкновенная. Ліс звычайны *Vulpes vulpes*	3	7	13	6	29	1,4
Барсук *Meles meles*	2	4	1		7	0,3
Выдра *Lutra lutra*			3		3	0.1
Волк. Воўк *Canis lupus*	2	4	14		20	1,02
Росомаха. Расамаха *Gulo gulo*				4	4	0,2
Рысь *Lynx lynx*		2			2	0,1
Медведь бурый. Мядзведзь буры. *Ursus arctos*	9	19	33	25	86	4,3
Кабан дикий. Дзік. *Sus scrofa ferrus*	24	40	117	134	315	16
Косуля европейская. Казуля еўрапейская. *Capreolus capreolus.*		2	3	50	55	2,8
Лань. Даніэль *Cervus dama*		2			2	0,1
Олень благородный. Ален шляхетны. *Cervus elaphus.*		15	26	25	66	3,3
Лось *Alces alces*	67	134	125	239	565	28,8
Тур *Bos primigenius Bojanus*				3	3	0,15
Зубр *Bison bonasus*		5	9	13	27	1,3
Семейство Куньи. Куніцавыя *Mustelidae*	2	1		3	6	0,3
Семейство Свиные. Свіныя. *Suidae*	14	17		6	37	1,8
Семейство Оленьи. Аленевыя. *Cervidae*	9	11		6	*26*	1,3
Семейство Бычьи. Бычыныя. *Bovidae*	4	13	7	3	*27*	1,3
Диких :	165	345	543	641	1694	86,42
Собака. Сабака. *Canis lupus familliaris.* (в том числе целый череп и позвонки от одной особи в коллекции 2004 г.)			16	6	22	1,12
Семейство Псовые. Сабачыя *Canidae,* сходный с собакой *cf.Canis lupus familliaris*	2	1	1	2	6	0,3
Свинья домашняя. Свіння хатняя *Sus scrofa domestica*	7	10	25	11	53	2,7
Овца. Авечка *Ovis aries*	2	8	29	8	47	2,3
Коза. Каза *Capra hircus*			5		5	0,2

Крупный рогатый скот. Буйная рагатая жывёла *Bos taurus br.*		42	38	23	103	5,2
Лошадь. Конь *Equus caballus*		3	18	9	30	1,5

Окончание табл. 3

1	2	3	4	5	6	7
Домашних	11	64	132	59	266	13,57
Всего остатков животных	176	409	675	700	1960	100
% остатков диких от числа всех остатков животных	93,7	84,4	80,5	81,6	86,42	
% остатков домашних от числа всех остатков животных	6,3	15,6	19,5	8,4	13,57	
% от всех остатков						
Птицы. Птушкі *Aves (в т.ч* .Глухарь. Глушэц *Tetrao urogallus* 5 экз.в коллекции 2003 г.)	71	107	196	70	444	12,1
Диких животных и птиц	236	452	739	711	2138	58,2
Вместе всех животных и птиц	247	516	871	770	2440	66,2
Неопределимые костные остатки Neindet.	32	18		76	126	3,4
Человек *Homo*, всего:	759	15	149	215	1138	31
Кости человека без следов огня	294			90	384	10,4
Кремация *Cremacija* (в том числе 1 кость дистального отдела конечности человека, возможно с окислами цветного металла из коллекции 2005 г.)	438	15	83	125	661	18
Частично обгоревшие кости человека	27				27	0,7
ИТОГО:	1038	549	1020	1061	3668	100

*Наименования видов указаны сначала по-русски, затем по-белорусски и на латыни. Материал хранится в ИИ НАН Беларуси.

Раскопы примыкают друг к другу, образуя единую площадь. Верхний горизонт части культурного слоя пострадал от торфяного пожара в 1999 г. Стационарные работы ведутся ежегодно, поэтому для возможного в дальнейшем выяснения организации и хозяйственного устройства поселения, уточнения стратиграфии данные по фауне и остаткам людей даём по сезонам раскопок.

Фаунистические определения проводились по стандартным методикам В.И. Громовой, введенными ею в научный оборот в публикациях 1949, 1950, 1953, 1960 гг. и др. [3, 4]; В.И. Цалкина [23], использованы разработки Э. Шмит 1976; О.П. Журавлева 2001 г., И. Клевезаль 1988 г., Л. Даугноры [29; 30], А. Ласоты-Москалевской [32]. Использован сравнительный материал эталонных остеологических коллекций Института геологических наук, Института истории НАН Беларуси. Промеры остатков животных производились штанген-циркулем и миллиметровой лентой.

Часть костных остатков лесной куницы, кряквы, бобра, медведя со стоянки Асовец-2 в свое время были исследованы геохимиком Л.Н. Рябовой для корреляции их химического состава с литологическими пробами культурного слоя в целях восстановления эколого-геохимической обстановки и реконструкции палеоландшафта окрестностей поселения. Удалось выяснить изменения микротектоники рельефа, установить наличие миграций обитателей по территории региона на рубеже средний – поздний голоцен, колебания водного и температурного режима. Определен химический состав остатков указанных животных, он различен для отдельных видов, эти показатели можно использовать для идентификации морфологически невыразительных, мелких или пережженных образцов. Охарактеризована геохимическая среда памятника, состав органического вещества торфа и вмещающих субфоссильных материалов стоянки Асовец-2, которые взаимно способствуют сохранению целостности артефактов и стабильному состоянию почв [16, с. 78 – 79; 20, с. 137 – 144].

В общую статистику частично включены роговые и костяные изделия с Асовца-2, видовую и анатомическую принадлежность которых удалось выяснить (155 экз. и 30 экз. из материалов раскопок М.М. Чернявского в 2010 г.).

При изучении остатков животных с поселений Асовец-2 и Асовец-7 были получены ценные консультации и советы учителей и коллег П.Ф. Калиновского, В.В. Щегловой, Э.А. Ляшкевич, Н.П. Александрович, Д. Маковецкого, И.В. Кирилловой, М.Е. Никифорова, А.Н. Фоменкова, А.Н. Мотузко, А.Н. Писаненко, В.А. Бахарева, Е.Н. Курочкина, В.Б. Суханова, П.Г. Козло, Г. Пиличаускене, С. Штэн, антропологов И.И. Саливон, А.Л. Микулича, О.А. Емельянчик, эксперта-криминалиста В.Н. Семенова, которым выражаю признательность.

Особая благодарность М.М. Чернявскому и М.М. Чернявскому за предоставленную возможность работать с коллекциями и публиковать результаты. Рисунки выполнены художниками Т.В. Зинченко и Т.В. Истоминой. Материалы хранятся в Институте истории НАН Беларуси.

Асовец-2. 1966 – 2002 гг. В коллекции 8 070 экз. (табл. 2), определимых остатков 7 758. Млекопитающим и рептилиям принадлежало 6 989 остатков. 37 костей и зубов отнесено к людям (3 взрослых индивида), в том числе

фрагмент дистального конца обработанной (возможно женской по мнению А.Л. Микулича) плечевой кости, в месте перехода от эпифиза к трубчатой части сформировано уплощенное остриё подтреугольной формы, с внутренней стороны – легкое лощение. В кв. 70/1 найдена подвеска из первого верхнего резца I^1 взрослого человека.

Дикие животные. Рептилии представлены черепахой болотной *Emys orbicularis*, по длине загривкового щитка (*NU*) из кв. 122/2 удалось вычислить длину верхнего панциря – карапакса в 11,1 см.

Грызунов 4 вида, остатков зайца-русака *Lepus europaeus* вдвое больше, чем беляка *Lepus timidus*, из челюстей первых делали подвески. Белка обыкновенная *Sciurus vulgaris* представлена 14 костями из всех отделов скелета от 3-х особей. Разгрызенные остатки белки найдены среди скопления костей куниц. Не исключено, что часть костей белки попали в слой из желудков хищных зверьков. Самый крупный грызун – речной бобр *Castor fiber* – преобладает (401 экз. от 90 особей возрастом от сеголеток до 9 – 12-летних, большинство – от бобров старше 3 лет). Промысел бобра велся бережно, молодняк не истребляли, так как взрослыми бобры становятся именно после 3-х лет. Среди костей речного бобра выявлена группа универсальных орудий типа скобелей-скребков-ножей из половинок нижних челюстей, также нами выделены орнаментиры по керамике из резцов [17, с. 44 – 46; 24, мал. 28, 33]. Орудия из челюстей бобра аналогичны найденным в Веретье-1 и на Дубненском торфянике в России [13; 6].

Хищников 11 видов. Среди Куньих многочисленны остатки лесной куницы *Martes martes* (513 экз. / 87 особей всех возрастных групп от однолеток до зрелых-старых животных). Состояние черепов куниц и костей задних конечностей указывает на применение пассивных и активных приемов охоты на пушного зверя. Ловили куниц, очевидно, с помощью приспособлений типа опадных самоловов (давилок). Следами такого способа добычи представляется нам однообразно несимметрично проломленные прочные затылочные части черепов, тогда как хрупкие лицевые и носовые зачастую сохранились. На использование силков или петель, ужимающих задние конечности, указывают одинаково расплющенные нижние концы бедренных и верхние концы больших берцовых костей не менее чем у 10 особей. Уникальной находкой считаем почти целый череп взрослой куницы из кв. 131/1, пробитый справа сзади, вероятно, кремневым наконечником стрелы с шириной пера 7,6 мм. Края узкой прорези (щели) с внешней стороны имеют легкие наплывы, напоминающие следы заживания раны. Не исключено, что подранок выжил, а потом снова попался в добычу кривинскому охотнику. Также найдена затылочная часть черепа, с круглым аккуратным отверстием диаметром 1,5 мм. Выходит, куниц стреляли из лука, стрелы оснащали кремневыми и игловидными (костяными?) наконечниками. Планиграфически выявлено несколько скоплений отдельно черепов и нижних челюстей куниц. В слоях 2 – 4 в квадратах 37 – 41, 102 , 136 и на линиях квадратов 246, 248 – 286, 237 – 285, близко к спрямленному руслу р. Кривинки, наблюдается концентрация костей конечностей и тазовых от молодых и взрослых куниц. Выходит, что головы и тушки зачастую попадали в культурный слой порознь. Расхожее суждение о том, что пушных зверьков древние охотники свежевали вдали от поселений, шкурки снимали чулком и бросали тушки на месте лова, в нашем случае не подтверждается. Выходит, что куницы не всегда шли и для организации привад на других хищников (барсуков, лисиц), описаниями такого способа использования несъедобных для людей мелких куньих изобилует охотоведческая и этнографическая литература. Найденные в Асовце-2 нижние челюсти куниц с круглыми или неровными отверстиями, видимо, использовали как подвески или амулеты, в кв. 130/3 поднята подвеска из верхнего клыка C^1 взрослой особи.

Среди крупных хищников доминируют остатки медведя *Ursus arctos* (309 костей или 3,9 % от всех остатков). Мы посвятили отдельную статью промыслу медведя в неолите по материалам стоянки 2 [19, с. 86 – 88]. Прочные и пластичные кости медведя были превосходным сырьем для изготовления кинжалов, острий, проколок. Из резцов, клыков, коренных зубов и когтей делали подвески и амулеты, из лопаток – совки [24, мал. 16, 28, 34]. Так в кв. 224 1980 г. выявлен набор подвесок из зубов с просверленными в корнях отверстиями. В их числе медвежьи: 2 нижних резца особи 10 лет, 2 нижних моляра взрослого зверя, клык 4-летнего; к лисицам отнесено 2 клыка от особей 4-х и 7 – 8-ми лет; в том же наборе нижний резец мелкой взрослой особи (самки?) кабана дикого. Вероятно, это было ожерелье. Отметим, что из раскопок 2010 г. в квадратах 418 – 426 поступили на определения такого же типа подвески, среди которых фаланга, резцы и моляры медведей трех медведей, в том числе, старой особи; клыки выдры, лисицы, барсука, куниц лесной и каменной, соболя серебристого. Также найдена просверленная суставная кость запястья косули, свистулька из трубчатой зайца-беляка и резцы кабана и оленей.

На синхронных поселениях Литвы Крятуонас-1А, 1В и Дактаришкес-5 доля остатков медведя в колеблется от 2,4 до 3,9 % по числу костей, однако поделки из костей и зубов там выявлены в единичных случаях [29, p. 27, 74, 78].

Спектр мелких пушных зверей и средних хищников достаточно широк (табл. 2) заметную роль играла добыча лисицы *Vulpes vulpes*, волка *Canis lupus*, барсука *Meles meles*. Последние (2 старых самца из минимально 3-х особей, пол барсуков определен присутствием в коллекции двух *os penis*) вместе с бобрами и медведями кроме мяса могли служить источником ценного меха, сала и лечебных жиров. К чертам ритуального поклонения хищникам можно отнести наличие гравировки на диафизе бедренной кости *Canidae*.

Среди диких копытных преобладает лось *Alces alces* (2 897 костей и рогов от 204 животных), часть рогов и роговых орудий определены как сброшенные. Вероятно, они были подняты в лесу попутно с охотой на других зверей, жители поселения могли проводить целенаправленные сезонные сборы. 14 % остатков отно-

сим к молодым и полувзрослым особям. Значит, охота на лосей велась круглый год. Из рогов и костей изготовлена значительная часть орудий, резцы (нижние передние зубы) с отверстиями в корнях служили как подвески, большинство фаланг раздроблены, в диафизах пробиты отверстия для извлечения питательного костного мозга, отмечена 1-я фаланга с сетчатой гравировкой нижнего блока. Большинство топоров на Кривинских стоянках были изготовлены из лосиных рогов, проколки и их обломки из грифельных костей (боковых метаподий) с необработанными «головками» [24, мал. 25,1; 26, 2] обильны. Удачная форма орудия практически без усовершенствований доживает в Подвинье до железного века [1а, мал. 55, 21].

Многочисленны остатки благородного оленя *Cervus elaphus* (579 экз. или 7,4 % от общего числа, не менее 35 особей). Уникальной находкой является манок или «вабик» (свистулька) для приманивания животных, сделанный из первой фаланги. Пальцевые кости часто дробили и пробивали для извлечения костного мозга. По крайней мере семь топоров изготовлены из стволов рогов оленей, серия роговых отжимников и ретушеров для обработки кремня [24, мал. 30, 1; 31, 1,2]. В кв. 18/2 найден зубчатый (10 округлых зубчиков) амулет или фигурная подвеска из подъязычной кости взрослого оленя.

Дикий кабан *Sus scrofa ferrus* по значению в охотничьей добыче обитателей поселения Асовец-2 на втором месте (1 247 костей от 81 особи). Найдены остатки животных всех возрастов, в т.ч. целый череп с пробитой лобной костью, фрагмент лицевого черепа, со сквозным отверстием от наконечника круглого сечения диаметром 3,8 мм. Из нижних клыков изготавливали фигурные пластинки, т.н. «рыбные ножи» [24, мал. 25, 27], крюк рыбацкий – из нижнечелюстной [24, мал. 20, 1], подвески из резцов, острия из берцовых, кинжалы из локтевых, шпатели из тазовых. M^3 взрослой особи в кв. 34/1 имел длину 49,3 мм, высоту 16,3 мм, ширину 19,1 мм; M_3 в длину 51мм, высотой коронки 20,1 мм.

Найдены 2 фрагмента челюстей разных особей, предположительно относимых нами к северному оленю *Rangifer tarandus*. Есть вероятность, что животные могли попадать в добычу во время далеких миграций в затяжные зимы. На Крятуонасе 1В (Литва) в слоях конца III тыс. до н.э. зафиксированы единичные кости этого холодолюбивого копытного [29, p. 27]. Малочисленны кости косули *Capreolus capreolus* (всего 0,3 %), зато найдена фаланга со следами тщательной разделки кремневым ножом, верхняя часть кинжала из локтевой, отжимник из рога двухлетка [24, 2007, мал. 30, 3]. Остатки зубров *Bison bonasus* (36 экз. от 9-ти особей) и туров *Bos primigenius Bojanus* (24 экз. от 4-х особей) указывают на значительный вклад широколиственных пород в растительные сообщества окружающей Кривину территории. Палинологические данные характеризуют близлежащие леса как темнохвойную тайгу южного типа [5]. Первая фаланга зубра из кв.20/1 имела высоту 75,1 мм. В кв. 136/5 была найдена подвеска из левого окрайка (резца) 8-летнего зубра, по характеру слоистых отложений выходит, что зверь был убит летом. Коронка 2-го верхнего моляра тура M^2 из кв. 36/2 имела высоту 49,7 мм, длину 40,3 мм, ширину 30,2 мм. В кв. 144/6 найдено лощило (шпатель) из тазовой взрослой особи тура.

Птицы. Все 43 вида, выделенные Е.Е. Антипиной, отнесены к диким (табл. 1). Из 651 экз. 578 костей принадлежали различным видам Утиных. Охота на птиц основывалась на добыче в основном крупных околоводных и водоплавающих видов (85 %), до семейства определены 2 вида, по своей экологии обитания близкие к водно-болотной местности. Абсолютно превалировала кряква *Anas platyrhynchos* (246 экз.). Среди наиболее часто добываемых, помимо кряквы, которая и сегодня имеет аналогичный статус и огромное распространение в большей части Палеарктики, обыкновенный гоголь, чирки, луток, свиязь, чернозобая гагара и серая цапля. Все эти виды непосредственно относятся к типично таежной фауне, есть в коллекции шесть видов, которые представляют сибирский комплекс. К представителям субарктической таежной зоны относятся гага, морская чернеть, турпан, гусь-гуменник, малый гоголь, средний и большой крохали. Они могли гнездиться в Северной Беларуси во II – III тыс. до н.э., как широко распространенные в лесной зоне и на землях Беларуси гнездятся сейчас. Четыре вида птиц являются выходцами из степной зоны (малая белая цапля, огарь, красноносый нырок и сходный с розовым пеликаном (последний не показан в общем списке). Они не могли, по мнению М.Е. Никифорова, «никоим образом иметь гнезд на севере Беларуси в суббореале. Очевидно, эти виды обитали не очень далеко и разлетались по благоприятным для кормлении водоемам. Вероятным местом их проживания могло быть Полесье, на северо-восточных окраинах которого в засушливую, ксеротермическую фазу суббореала происходило развитие степного ландшафта». В слоях Асовца-2 обнаружены также кости хищных птиц: луня, коршуна, орлана-белохвоста.

Анализ состава костей птиц по раскопочным пластам стоянки (табл. 2) показывают, что в период накопления остатков усвятского (поздненарвенского) неолитического культурного горизонта, на 94% в промысле добывались водоплавающие виды. К концу неолита и начале бронзового века (северо-белорусская культура, суббореал-1) наметилось ощутимое перемещение охотничьего интереса жителей Кривинского микрорегиона в сторону луговой, полевой и боровой птицы. Смена эта могла быть обусловлена более активным освоением прилегающих к озеру и отдаленных территорий. К этому времени в основном относятся и находки стилизованных фигурок и полуфигурок в виде утиных головок, выполненных из нижних клыков диких кабанов.

На завершающем этапе эксплуатации поселения, во второй фазе суббореала, опять наблюдается абсолютное доминирование гидрофильных видов в добыче птиц (до 75 %). Небольшое количество костей птиц, которые в определенной степени достоверно можно отнести к усвятам, происходят от 1-го пролет-

ного и 2-х перелетных видов. В последующих отложениях с материалами северо-белорусской культуры, данные по авифауне указывают на то, что жители поселения охотились на 12 видов гнездящихся, 29 видов перелетных, 25 видов пролетных, 3 вида залетных и 1 кочующий вид. Вероятно, численность коллектива возрастала и пресс на популяции животных и птиц усиливался. Разнообразней становится и ассортимент охотничьего вооружения [26, мал. 119; 24, мал. 67].

Домашние животные. В археозоологической коллекции стоянки Асовец-2 выявлено 726 экз. остатков домашних животных от 87 особей. В целом они составляют 9,3 % от общего числа костей животных и птиц и 9,1 % особей (табл. 2).

Превалируют остатки свиньи домашней *Sus scrofa domestica* – 227 костей, возраст особей от 6 месяцев до 3 – 4 лет. Найдены изделия из берцовой (кв.136/1), клыков, резцов, (кв.кв. 157/1 и 170/1, 189/2, 258/3-♂), нижней челюсти (кв. 180/3) и других остатков свиней.

Костей крупного рогатого скота *Bos taurus brakchiceros* 190 экз., однако число особей в 3 раза больше, чем свиней. Вычисление количества особей – в некоторой степени субъективная, вторичная и опосредованная характеристика материала. Основным показателем мы считаем количество костей. Найдены остатки крупного рогатого скота возрастом в основном от 8 – 9-ти месяцев до 3 – 4-х лет (чаще 1,2 – 2,5 года), в кв. 38/2 обнаружена правая нижняя челюсть некрупной особи (коровы?) возрастом около 7(!) лет. M^2 из этой челюсти имел высоту коронки 21 мм, длину 25,2 мм, ширину 15,2 мм. Полувзрослые и взрослые особи доминируют. Ширина дистального конца бедренной из кв.12/3 69,2 мм, передне-задний поперечник её 89,6 мм. Скот не был комолым, в кв. 58/2 найден фрагмент черепа с отростками рогов, левый стержень полный, длиной по большой кривизне 232,6 мм, большим диаметром у основания 49 мм, малым 47 мм, обхват рога у основания – 145 мм, межроговая линия с впадиной, расстояние между стержнями 27,2 мм. Приемы разделки туш аналогичны тем, что и у диких копытных – полная утилизация, следы тщательной разделки, срезания мяса. На подъязычной кости из кв. 213/4 царапины от лезвия. Ребра использовали как лощила, гладильники, орудия для снятии волос (кв. 274/1).

Овца *Ovis aries* – 156 костей от 14 особей возрастом от 3 – 6 месяцев до 4 – 5 лет. На изготовление орудий использовали метаподии – плюсневую (кв. 276/1) и ребра (кв. 271/1). Фрагменты черепов в 3-х случаях из 4-х имели стержни рогов.

Коза *Capra hircus* – 44 остатка от 4 особей, среди которых 2 взрослых самца (найдены фрагменты черепов со стержнями рогов). На дистальных концах метаподиев – поперечные следы от срезания сухожилий.

Кости лошади *Equus caballus* представлены 86 остатками от 7 особей (1 полутонконогая, 1 средненогая). В кв. 102/2 найдены рядом нижний блок большой берцовой (ширина 69,9 мм) и первая передняя фаланга (длина 76,3 мм, ширина нижнего конца 44,9 мм, верхнего – 52,3 мм, минимальная ширина диафиза 33,4 мм).

Остатков собак *Canis lupus familliaris* 23 экз. от 5 особей, в том числе черепа от короткомордой и полудлинномордой взрослых собак.

Всего определимых остатков животных и птиц в коллекции стоянки Асовец-2 7758 экз., неопределимыми для нас оказались 312 фрагментов или 3,8 %, в основном это стенки трубчатых костей и обломки ребер копытных.

Попытка разделить коллекцию костей со стоянки Асовец-2 на усвятские и северобелорусские материалы, проследить послойное изменение состава фауны снизу вверх не дала разительного результата. Если за собственно усвятские (ранне- и поздненарвенские) слои условно принять нижние пласты раскопа V и VI, то к этому периоду мы может относить 1 370 костей животных или 16 % от всей коллекции. Выделяем 1 195 (92 особи) костей диких и 114 (9 особей) остатков домашних млекопитающих. Набор зверей не так широк, как в слоях северобелорусской культуры. Лося было 36,6 % от числа особей, кабана – 10,2 %, бобра – 9,8 %, куницы – 8,3 %. В верхних пластах I – IV 5 575 остатков животных, определимых до вида. Диким принадлежало 4 963 экз. от 566 особей, домашним – 612 костей от 78 особей. Основным промысловым видом и в слоях северо-белорусской культуры остается лось, но по числу особей он на позиции 27,5 %. Заметно растет число остатков лесной куницы – более чем вдвое до 18,7 %, бобра – до 16,8 %, медведя – 17,1 % (увеличение на 70 %) от числа особей, кабана дикого – 15,2 % (рост в полтора раза). В этих 4-х слоях заметнее остатки оленя и в ощутимом объеме – 3,6 %, немного косули – 0,4 %, отмечаем широкий набор пушных видов. Также найдены щитки панцирей болотных черепах – 0,3 %. Итак, динамика внедрения животноводства и видоизменения в охотничьем хозяйстве все же наблюдаются, хотя и незначительная. Домашних животных стало всего на 1,5 – 2 % больше, основой мясного рациона оставалась охота, она и главная сырьевая база для изготовления костяных и роговых орудий. Усиление эксплуатации популяций животных и птиц в период становления и развития северо-белорусской культуры может указывать на некоторые перемены в стратегии жизнеобеспечения. Вероятно, это явление могло быть связано с ухудшением климата и кормовых условий, с похолоданием в суббореале-2, на что косвенно указывают некоторое измельчание бобра и куницы, которое отмечено и для Восточной Прибалтики [14, с. 17] (табл. 1, 2).

Асовец-7. 2002 – 2005 гг. Коллекция костей насчитывает 3 668 экз. (табл. 3). Структура отличается от материалов Асовца-2 значительным присутствием остатков людей (кремированных или сгоревших

(в табл. 3 они даны в графе «кремация») – 661 экз., частично обгоревших – 27 экз., без следов огня, в том числе в состоянии «кухонных остатков» – 384 экз.).

Костей птиц 444 экз., виды не идентифицированы, кроме 5 костей глухаря *Tetrao urogallus* из раскопа 2005 г., которые определил Н.В. Зеленков в Палеонтологическом институте РАН. Обнаружены следы применения активных способов лова птиц. Так на плечевой кости утки из кв. к-2'/35-45 в верхней части диафиза отмечено отверстие, оставшееся от наконечника стрелы.

Дикие животные. Видовой состав в целом идентичен материалам стоянки Асовец-2, набор основных групп видов (пушных, хищных, копытных) повторяется. Появляются 2 кости мышевидных грызунов (сказалась, видимо, более подробная расчистка слоя пластами толщиной 0,1 и 0,05 м), единичные остатки лани *Cervus dama* (в материалах неолита-бронзы Беларуси встречена впервые). Основными видами в добычах охотников в северо-белорусское время остаются лось *Alces alces* – 565 экз. костей (встречены молодые особи, также 4-х, 5-ти, 7-9-ти старше 11-ти лет). Кабан дикий *Sus scrofa ferrus* – 315 экз. (длина M_3 из кв. і-1'/55 – 65 составляет 45,8 мм, высота коронки 23,4 мм, ширина 25,1 мм), речной бобр *Castor fiber* – 175 экз. (таранная в кв.ж-1'/55 – 65 имеет длину 23,1 мм, ширину блока 23 мм), куница лесная *Martes martes* – 162 экз., медведь бурый *Ursus arctos* – 86 экз. (среди остатков хищника фрагмент черепа со следами разделки тонким лезвием в кв. ж-2'/25-35), олень благородный *Cervus elaphus* – 66 экз. (в том числе уникальная плоская фигурка из полированной пластинки рога, с отверстием и зубчиками по всему краю, силуэтом поделка напоминает барсука (кв. з-0/35-45 2004 г.); лощило из ребра оленя в кв. ж-1'/25-35). Косуля *Capreolus capreolus* – 55 экз. (длина альвеолярного ряда верхней челюсти P^1 – M^3 составляет 67,9 мм). Остатки зубра европейского *Bison bonasus* представлены 27 костями, тура *Bos primigenius* –3 (2-я фаланга из кв. з-1'/45-55 сохранилась целиком, ее полная длина 59,2 мм, ширина нижнего конца 38,2 мм, верхнего блока – 45,3 мм; часть мандибулы из кв. з-1'/85-95 происходит от животного старше 6 лет). Кости волка *Canis lupus* малочисленны, в раскопе 2004 г. рост числа его остатков в 5 раз по сравнению с предыдущими сезонами, в том числе в кв. з-1'/55-65 найден позвонок, на внешней стороне которого 2 несквозных округлых углубления диаметрами 4 и 5 мм, вероятно, следы результативных выстрелов из лука). Всего на поселении Асовец-7 1 694 костных и роговых остатка или 86,4 % от определимых костей животных (без учета птиц).

Домашние животные. Костные остатки домашних видов Асовца-7 худшей сохранности, чем в Асовце-2. Практически все кости фрагментированы, кроме зубов, часть имеет погрызы мышами и собаками, следы огня. Собака *Canis lupus familliaris* – 22 экз., в том числе целый череп и шейные позвонки от одного дивотного в наиболее значительном углублении материка изученной части памятника, в раскопе 2004 г. Череп законсервирован во вмещающем его куске плотного влажного торфа, кости слоятся, полноценные промеры пока не возможны. Принадлежал череп собаке типа средней лайки возрастом старше 3-х лет. Не исключено, что помещение целой головы с фрагментом позвоночника и сохраннение ее неразрушенной в насыщенной артефактами и древесными конструкциями нижней части культурного пласта, имело ритуальный, возможно, жертвенный характер.

Костей свиньи домашней *Sus scrofa domestica* 53 экз., от животных возрастом 3 – 6 месяцев, 9 месяцев, 1 – 2 года и старше 2-х лет. По форме клыка верхнего установлена I^1 полувзрослая самка. Свинья количественно на второй позиции в общей статистике домашних видов; в коллекции 2004 г. оказалась на третьем месте после крупного рогатого скота и овцы.

Крупный рогатый скот *Bos taurus brakchiceros* – 103 экз. – доминирует среди домашних видов в раскопах 2003 – 2005 г., в коллекции 2002 г. остатки его отсутствуют. Встречены фоссилии полувзрослых и взрослых особей, есть фрагменты стержней рогов, 2 ребра из кв. ж-1'/75-85 были в свое время вываренны; нижняя часть лучевой с этой же значительной глубины в кв. і-2' относим к особи старше 3,5 лет. Дистальная часть левого метатарса (пястной) из кв. ж-1'/75-85, с шириной диафиза 52,7 мм, принадлежала не крупному животному возрастом 2 – 2,5 г.

Овца *Ovis aries* – 47 костей, вид представлен на всех раскопанных участках поселения. Остатки животных возрастом 1 – 2 года, старше 2 – 3-х лет, изолированный зуб относим к зрелой особи (старше 4 – 5-ти лет).

Коза *Capra hircus* – 5 костей в раскопе 2004 г.

Лошадь *Equus caballus* – 30 остатков, в сезоне 2002 г. кости лошади не найдены.

Остатков домашних видов животных в раскопах 2002 – 2005 г. на стоянке Асовец-7 266 экз., их доля от числа всех остатков животных (без учета птиц) 13, 5 %.

Обсуждение результатов. Представив в определенной мере две репрезентативные остеологические коллекции из раскопок поселений Кривинского торфяника Асовец-2 и Асовец-7, попытаемся сравнить полученные данные, которые касаются диких и домашних млекопитающих и рептилий. Коллекция остатков птиц из Асовца-7 не идентифицирована до видов, поэтому можно лишь констатировать, что доля костей птиц от общего числа фоссилий составила 12,1 % и выше, чем в Асовце-2 на четверть (табл. 1 – 3).

Охотничья деятельность населения Кривинского торфяника в неолите, так и в бронзовом веке оставалась основой мясного обеспечения, пушная охота к бронзовому веку приобретает большее значение, вероятно, совершенствуются приемы. Способы охоты применялись, как активные так и пассивные, в отношении бобров и птиц есть свидетельства регулирования промысла в целях поддержания численности популяций, которые обитали на доступных охотникам окружающих землях. Охота на копытных ве-

лась круглогодично, основана была на добыче лося, кабана, оленя, много добывали бурого медведя. Основные виды охотничьих животных и утки были объектами поклонения.

Во время основания поселений Асовец-2 и Асовец-7 их обитатели как в усвятское время, так и в период существования северо-белорусской культуры имели домашнее стадо. В позднем неолите на памятнике Асовец-2 большое значение в разведении играла свинья (индикатор устойчиво оседлого образа жизни), крупный рогатый скот; овцы и лошади количественно уступают. Присутствие весомой доли остатков взрослых и зрелых особей может на наш взгляд указывать на несколько моделей эксплуатации. Темп внедрения животноводства в систему жизнеобеспечения был не спешным, за серьезный промежуток времени, за более чем 500 лет движение в сторону увеличения доли домашних животных было незначительным (от нижнего горизонта к верхнему колебания 2,4 – 16,2 %, в среднем 9,3 %). Поступательного увеличения доли домашних видов к общему числу остатков не наблюдается, даже нижние горизонты зачастую содержат большую их часть, чем средние. Видимо это отражение нелинейного пути укоренения животноводства, думаем, что имели место регрессивные, возвратные моменты или даже времена.

У жителей поселения Асовец-2, кроме свиней, специализированного мясного разведения животных не отмечаем. Что касается других видов копытных, то это могло быть молочное, шерстное направление, крупных животных использовали как тягловую силу, источник удобрений. В таком случае стадо должно было заметно расширяться, значит были усвоены модели многолетнего содержания копытных, заготовки зимних кормов. Возможно, только часть молодняка шла в пищу, остальные могли служить предметом обмена с соседями.

Возможно, обитатели Асовца-2 могли и не иметь у себя постоянного стада, домашние животные, предположим, попадали к ним путем обмена. Возможно, они практиковали разведение периодически.

Костные материалы с торфяникового поселения Асовец-7 указывают на вклад домашних видов на разных участках памятника от 6,3 до 19 %, в среднем 13,5 %. В сравнении с Асовцом-2 рост ощутимый, более чем на 40 %. При этом по значимости виды распределились так: доминирует крупный рогатый скот, затем свинья и овца, лошадь и коза в меньшинстве. Смена приоритета в разведении или использовании домашних животных очевидна. Может это указывает на большую мобильность образа жизни, возможно, она связана с появлением открытых, свободных от леса пространств вблизи поселения или в зоне досягаемости его обитателей.

Наличие в костном материале поселения Асовец-7 большого числа остатков людей без следов кремации или пожара, в состоянии пока неотличимом от «кухонных отбросов», может указывать на наличие пришлого компонента и отражении его влияния или материальной составляющей на перемены в облике хозяйства у местного населения.

В результате рассмотрения остеологических коллекций стоянок Асовец-2 и 7 можно говорить об увеличении промыслового пресса на охотничьи угодья в конце неолита – начале бронзового века. Темп внедрения животноводства на этом рубеже был динамичным, сдвиг в сторону увеличения его роли фиксируем практически в полтора раза.

Активизация исследований костеносных и торфяниковых памятников каменного и бронзового веков на территории Беларуси в последнее время другими археологами – Е.Г. Калечиц, Н.Н. Кривальцевичем, автором позволила получить ряд представительных остеологических комплексов. На торфяниковом поселении днепро-донецкой культуры Кузьмичи-1 в Любанском районе Минской области, в слоях IV – III тыс. до н.э. среди 209 остатков млекопитающих 17 – 25 % относим к домашним видам (лошадь, крупный рогатый скот, свинья, овца-коза – виды поставлены по значению) [10, с. 147 – 161].

В материалах раскопок автора на многослойном поселении Большие Бортники-1 (датировки по C^{14} черепа взрослого зубра 8000±700 BP (Le-7888); обработанной кости лося 5370±130 BP (Ki-15029); кости конечности зубра 3975±75 BP (Le-7889))* в Бобруйском районе Могилевской области, остатки из слоев каменного и бронзового веков (днепро-донецкая культура неолита и среднеднепровская культура эпохи бронзы) числом 1 106 экз. содержали от 15 до 23 % костей домашних видов. Промысел базировался на добыче лося, кабана, оленя, зубра, бобра, косули.

На торфяниковой стоянке припятско-неманской и неманской культур Войковичи-1 на Колдычевском озере в истоке р. Щара (Понеманье) автором получена коллекция остатков животных в 2 030 экз. Остатки домашних видов составили от 8,9 до 25 %. В IV тыс. до н.э. превалировали остатки овец и лошадей, со шнуровой керамикой появляются кости свиньи и сразу численно превалируют. Охотились на кабанов, косуль, бобров и лосей [22, с. 258 – 260].

В Мотольском микрорегионе на р. Ясельда (Ивановский район Брестской области, раскопки Е.Г. Калечиц) на нескольких объектах в целом найдено 1 364 костных остатка, слои с преобладанием материалов каменного века содержали материалы, в которых среди костей животных от 25 до 35 % было остатков домашних видов с преобладанием овцы, лошади и свиньи [9, с. 25 – 37]. На поселении Камень-2 (Погост-Загородский микрорегион в Полесье, неманская и полесской шнуровой керамики культуры) В.В. Щегловой среди более 1 300 экз. выделено от 20 до 30 % костей домашних видов [27]. Данные по материалам Камень-2 созвучны мате-

риалам из Мотоля. В данное время мы изучаем фауну поселения Камень-8, по первичным выводам вклад домашних видов в коллекцию более 1 100 экз. пока не превышает 30 % (табл. 4).

Таблица 4

Костные и роговые остатки из раскопок В.Ф. Исаенко на паселении Камень-8
1977 – 1979 гг., из сборов 1982 г. Определения А.А. Разлуцкой

Определение (названия по-белорусски, по-русски, на латыни)		кол-во остатков/ особей	% от кол-ва определимых остатков/особей
Чарапаха балотная. Черепаха балотная.	*Emys orbicularis*	22/6 – 7	2,03/4,5
Заяц-бяляк. Заяц-беляк	*Lepus timidus*	1/1	0,09/0,08
Заяц	*Lepus sp.*	4/2	0,36/1,29
Рачны бабёр. Речной бобр	*Castor fiber*	24/7	2,2/4,5
Выдра	*Lutra lutra*	2/2	0,18/1,29
Чорны тхор. Черный хорёк	*Mustela putorius*	2/1	0,18/0,9
Куніца лясная. Куница лесная	*Martes martes*	1/1	0,09/0,8
Собаль серабрысты. Соболь серебристый	*Martes zibellina*	2/1	0,18/0,8
Барсук	*Meles meles*	5/3	0,46/1,93
Кот лясны. Кот лесной	*Felis silvestris*	1/1	0,09/0,8
Ліс звычайны. Лисица обыкновенная	*Vulpes vulpes*	18/5	1,66/3,22
Рысь	*Felis lynx*	2/2	0,18/1,29
Воўк. Волк	*Canis lupus*	9/4	0,83/2,58
Мядзведзь буры. Бурый медвель	*Ursus arctos*	20/5	1,84/3,22
Сабачыя. Псовые	*Canidae*	3	0,27
Драпежныя. Хищные	*Carnivora*	5	0,46
Дзік. Кабан дикий	*Sus scrofa ferrus*	105/10 – 11	9,7/7,09
Сямейства Свіныя. Свиные	*Suidae*	1	0,09
Казуля звычайная. Косуля	*Capreolus capreolus*	94/15	8,6/9,6
Алень высакародны. Олень благородный	*Cervus elaphus*	112/17	10,35/10,96
Лось	*Alces alces*	158/15	14,6/9,6
Сямейства Аленевыя. Оленьи	*Cervidae*	6	0,55
Зубр еўрапейскі. Зубр европейский	*Bison bonasus*	26/5	2,4/3,26
Тур	*Bos primigenius Bojanus*	11/3	1,01/1,93
Сямейства Бычыныя. Бычьи	*Bovidae*	3	0,27
Тарпан	*Equus gmelini silvaticus Vetulani*	23/6	2,12/3,27
Лошадиные	*Equidae*	1	0,09
Дзікіх усяго. Диких всего:		659/111	60,9/70,7
Сабака. Собака	*Canis familiaris*	14/4	1,29/2,58
Свіння хатняя. Свинья домашняя	*Sus scrofs domestica*	83/7 – 8	7,67/5,16
Каза. Коза	*Capra hircus*	19/4	1,75/2,58
Каза-авечка.Коза-овца без деления	*Capra-Ovis*	6	0,55
Авечка. Овца	*Ovis aries*	28/5	2,58/3,22
Бык хатні. Крупный рогатый скот	*Bos taurus*	90/11	8,31/7,09
Конь. Лошадь	*Equus caballus*	152/11 – 12	14,04/7,74
Хатніх усяго. Домашних всего:		392/44	36,2/29,3
Крыжанка. Кряква	*Anas platyrhinchos*	3	0,27
Птушкі. Птицы	*Aves*	26	2,40

Вызначальнiх. Определимых		1082 кос./155 ос.	100 % і 96,8 % от всех остатков
Не вызначаны. Неопределимые		35	3,13 % от всех
РАЗАМ. ИТОГО:		1 117	

На динамику охоты и животноводства в Подвинье Беларуси, вероятно, оказывала влияние активизация процесса внедрения производящих форм экономики, имевшая место в Поднепровье и Полесье. Культурные заимствования из региона усвятской культуры, видимо, не привносили прогресса в плане развития скотоводства и сворачивания роли охоты. Она остается основой жизнеобеспечения на территории Псковской области и на севере Смоленщины, хозяйство в целом там оставалось присваивающим, переход к скотоводству наметился не раньше бронзового века, присутствие остатков свиней, овец, коз и коров с поздних стадиях усвятской культуры не более 4 %, в начале северо-белорусской культуры 14 %, и лишь в последующей за ней фазе 1 узменьской культуры (синхронна поздним фазам северо-белорусской) – 34 % [11, с. 23; 26; 12, с. 300 – 308] (табл. 2).

Как видим, днепровский и полесский регионы территории современной Беларуси уже в среднем и позднем неолите были областью распространения хозяйственных новаций. В Полесье очевидны свидетельства достаточно активного процесса внедрения скотоводства, разных его моделей и темпов укоренения. В Предполесье, а именно в Восточном Понеманье – Старые Войковичи-1, и в бассейне Березины днепровской (Большие Бортники-1) на памятниках низкой поймы Днепра (Комарин-5 (124 кости), Комарин 5А (241 экз. остатков – окрестности г. Рогачёва Гомельской области) по нашим данным скорость продвижения скотоводства в систему хозяйства по сравнению с Полесьем стихает, доля домашних видов численно уменьшается на треть. Роль охоты, очевидно, и в бронзовом веке не теряет своего главного статуса в обеспечении белковой пищей и другими продуктами промысла. Обитатели зоны широколиственных лесов и севернее – лесов типа темнохвойной тайги южного типа (Кривинский регион Подвинья) по имеющимся материалам в плане использования животных ресурсов были и долгое время оставались в большей степени охотниками, чем скотоводами. Возможно, вялое течение выше обозначенных процессов было обусловлено устойчивостью экосистем в благоприятных природных условиях на пространствах, ограниченных с юга непроходимыми болотами Полесья и «озерным коридором» [11] с севера.

*Благодарю коллег Г.И. Зайцеву и Н.Н. Ковалюха за датирование образцов костей в радиоуглеродных лабораториях ИИМК РАН (г. Санкт-Петербург) и ИА НАНУ (г. Киев)

ЛИТЕРАТУРА

1. Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 1. Каменны і бронзавы вякі. – Мінск: Беларуская навука.– 1997. – 423 с.; Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 2. жалезены век і ранняе сярэднявечча. – Мінск: Беларуская навука.– 1999.
2. Бибикова, В.И. Фауна из энеолитических поселений северо-восточной Белоруссии / В.И. Бибикова // Природная обстановка и фауны прошлого. – Выпуск 6. – Киев: Наукова думка.
3. Громова, В.И. История лошедей (Рода *Equus*) в Старом Свете / В.И. Громова / Т. XVII, вып. 2, часть II. – Москва – Ленинград: Наука. – 1949. – 162 с.
4. Громова, В.И. Определитель млекопитающих СССР по костям скелета / В.И. Громова // Труды Комиссии по изучению четвертичного периода. – Том IX. – Вып.1. – Москва-Ленинград: Наука. – 1950. – 107 с.
5. Еловичева, Я.К. Палинология позднеледниковья и голоцена Белоруссии / Я.К. Еловичева. – Минск: Навука і тэхніка.– 1993. – 93 с.
6. Жилин, М.Г. Костяная индустрия мезолита лесной зоны Восточной Европы / М.Г. Жилин. – Москва: Эдиториал УРСС. – 2001. – 328 с.
7. Зайкоўскі, Э.М. Паселішча на Крывінскім тарфяніку / Э.М. Зайкоўскі // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. – № 1. – Мінск. – 1980. – С. 29.
8. Зайкоўскі, Э.М. Новае паселішча паўночнабеларускай культуры / Э.М. Зайкоўскі // Весці АН БССР. Сер.грамадз.навук. – № 5 – Мінск: Навука і тэхніка. – 1982. – С. 82 – 88.
9. Калечиц, Е. Новые остеологические находки в междуречье Ясельды и Пины / Е. Калечиц, А. Разлуцкая // Гісторыка-археалагччны зборнік. – № 21. – Минск. – 2006. – С. 25 – 37.
10. Кривальцевич, Н.Н. Некоторые результаты археозоологических исследований на неолитическом поселении Кузьмичи-1 (Предполесье Беларуси) / Н.Н. Кривальцевич, А.А. Разлуцкая, В.А. Бахарев // Человек, адаптация, культура. – Москва. – 2008. – С. 147 – 161.

11. Кузьмина, С.А. Новые фаунистические данные по результатам раскопок неолитических памятников Смоленской и Псковской областей / С.А. Кузьмина // Древности Подвинья: исторический аспект. По материалам круглого стола, посвященного памяти А.Н. Микляева (6 – 9 октября 1999 г.). – Санкт-Петербург, 2003. – С. 300 – 315.
12. Микляев, А.М. Каменный – железный век в междуречье Западной двины и Ловати / А.М. Микляев // Петербургский археологический вестник – № 9.– Санкт-Петербург. – 1995. – С. 7 – 39.
13. Ошибкина, С.В. Веретье-1. Поселение эпохи мезолита на севере Восточной Европы / С.В. Ошибкина. – Москва, 1997. – 203 с.
14. Паавер, К.Л. Формирование териофауны и изменчивость млекопитающих Восточной Прибалтики в голоцене / К.Л. Паавер. – Тарту, 1965. – С. 71.
15. Поликарпович, К.М. Торфяниковые стоянки Кривина и Осовец в БССР / К.М. Поликарпович // Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода. – № 6 – 7. – Москва–Ленинград, 1940. – С. 44 – 46.
16. Рабава, Л.М. Хімічныя элементы ў касцявых рэштках лясной куніцы (стаянка Асавец-2) / Л.М. Рабава, А.А. Разлуцкая // Матэрыялы беларуска-польскага семінара 26 – 29 верасня 2000 г. «Праблемы палеагеаграфіі позняга плейстацэну і галацэну». – Гродна. – 2000. – С. 78 – 79.
17. Разлуцкая, А.А. Речной бобр стоянки Осовец-2 / А.А. Разлуцкая // Гістарычна–археалагічны зборнік № 14. – Мінск. – 1999. – С. 98 – 103.
18. Разлуцкая, А.А. Промысловые животные в хозяйстве неолита—бронзового века Северной Беларуси / А.А. Разлуцкая // Тезісы дакладаў Міжнароднага сімпозіума «Ад неалітызацыі да пачатку эпохі бронзы. Культурныя змены ў міжрэччы Одры і Дняпра паміж VI і II тыс. да н.э.» Брэст, 28 – 31 мая 2000 г – Poznań – Mińsk – Brześć: 2000. – S. 61 – 62.
19. Разлуцкая, А.А. Промысел медведя в неолите и ранней бронзе Северной Беларуси (по материалам стоянки Осовец-2) / А.А. Разлуцкая // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 16. – Мінск. – С. 86 – 88.
20. Рябова, Л.Н. Реконструкция эколого-геохимических условий на территории Кривинского торфяного массива (Белорусское Подвинье) во второй половине голоцена / Л.Н. Рябова, А.А. Разлуцкая // Літасфера. – № 1 (16). – 2002. – С. 137 – 144.
21. Рябова, Л.Н. Химический состав костных остатков субфоссильной фауны как отражение изменений палеоэкологических условий в голоцене / Л.Н. Рябова, А.А. Разлуцкая // Палеонтология и природопользование. Тезисы докладов XLIV сессии Палеонтологического общества. 1 – 7 апреля в г. Москве. – Санкт-Петербург. 2003. – С. 156 – 157.
22. Разлуцкая, А.А. Раскопки торфяниковой стоянки Войковичи-1 на Колдычевском озере / А.А. Разлуцкая // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 20. – 2005. – С. 358 – 360.
23. Цалкин, В.И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы / В.И. Цалкин // МИА СССР. – № 161. – Москва: Наука, 1970. – 278 с.
24. Чарняўскі, М. Касцяныя і рагавыя вырабы на паселішчах Крывінскага тарфяніку. Неаліт—бронзавы век / М. Чарняўскі. – Мінск: Беларуская навука. – 2007. – 76 с.
25. Чарняўскі, М.М. Нарвенская культура / М.М. Чарняўскі // Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 1. Каменны і бронзавы вякі. – Мінск: Беларуская навука, 1997. – С. 190 – 205.
26. Чарняўскі, М.М. Паўночнабеларуская культура / М.М. Чарняўскі // Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 1. Каменны і бронзавы вякі. – Мінск: Беларуская навука, 1997. – С. 311 – 329.
27. Щеглова, В.В. Фауна поселения Камень / В.В. Щеглова // Беларускія старажытнасці. – Мінск, 1972. – С. 89 – 99.
28. Щеглова, В.В. Тур и крупный рогатый скот торфяниковой стоянки Осовец-2 (Витебская область БССР) / В.В. Щеглова, М.М. Чернявский // Доклады Академии наук БССР. – Т. 20. – № 5. – Минск: Беларуская навука, 1976. – С. 444 – 447: ил.
29. Daugnora, L. Osteoarcheologija Lietuvoje. Vidurinis ir velyvasis holocenas / L.Daugnora, A. Girininkas. – Vilnius: Savastis, 1996. – 198 s.
30. Daugnora, L. Rutų Pabaltijo bendruomenių gyvensena XI – II tükst. Pr. Kr.:monografija / L. Daugnora, A. Girininkas. – Kaunas: Lietuvos veterenarijos akademija, 2004. – S. 49 – 189.
31. Krivaltsevitch, N. The Emergence of Early Agriculture and Stock Raising on the Territory of Belarus: Several Issues and Research Aspects / N. Krivaltsevitch, G. Simakova, A. Raslutskaya // AEA Annual Conference: "Eurasian Perspectives on Environmental Archaeology", Poznań, Poland: 12 – 15 September 2007. – Poznań, 2007. – P. 79 – 93.
32. Lasota-Moskalewska, A. Podstawy archeozoologii. Szczątki ssaków / A. Lasota-Moskalewska. – Warszawa, 1997. – 229 s.

33. Ščeglova, V.V. Einige Angaben über die ältesten Haustiere Belorusslands / V.V. Ščeglova // Archaeozoological studies. – Ansterdam-New York, 1975. – P. 193 – 205.
34. Разлуцкая, А.А. Новые данные по охоте и животноводству обитателей Кривинского торфяника / А.А. Разлуцкая // МАБ № 18. Даследаванні каменнага і бронзавага вякоў. – Мн., 2010. – С. 299 – 313.

ДА ВЫНІКАЎ АРХЕАЛАГІЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ НА ВУЛІЦЫ І ЗАВУЛКАХ Ф. МІРОНАВАЙ У 2005 – 2006 ГГ.

А.А. САЛАЎЕЎ
(Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік)

Прадстаўлены вынікі археалагічнага нагляду праведзенага падчас будаўніча-земляных работ падчас рыцця траншэй для падмуркаў дома і па пракладцы газа і водаправода. У выніку нагляду былі выяўлены і зафіксаваны рэшткі неўмацаванага паселішча часоў Полацкай дзяржавы, і падмуркі фальваркаў XVII – XIX стст. Пад час даследаванняў былі вывучаны іх канструктыўныя асаблівасці і характар размяшчэння на даследаванай тэрыторыі. Таксама была сабрана значная калекцыя артэфактаў XI – XIII і XVII – XIX стст., якія дазваляюць меркаваць аб сацыяльным статусе жыхароў паселішча і ўладальнікаў фальваркаў.

Уводзіны. Тэрыторыя на якой праводзіліся даследаванні з’яўляецца адным з найменш даследаваных археолагамі раёнаў Полацка. Гэты масіў прыватнай забудовы фарміраваўся пад час пасляваеннага аднаўлення Полацка на працягу другой паловы XX ст. [1, с. 165]. Першыя археалагічныя даследаванні былі праведзены С.В. Тарасавым. падчас шурфоўкі ў 1986 г. Ім на мысу Палаты быў выяўлены вельмі бедны знаходкамі культурны пласт. Знаходкі прадстаўлены кавалкамі гаршкоў XII – XIII стст. [2, с. 29]. З пачаткам будаўніцтва 9-ці павярховых дамоў на прылеглых да вул. Ф. Міронавай пляцоўкай (прыкладна вул. Ф. Міронавай № 2 – 6). У сценках катлавана таксама быў бачны культурны пласт магутнасцю да 1 м, але ў той час (зіма 1993 – 1994 гг.) ён не быў зафіксаваны.

У 2004 г. пад час нагляду за пракопкай траншэй пад падмуркі жылога дома, была знойдзена мацерыковая яма. Форма ямы чашападобная, з плоскім дном і касымі сценкамі. Глыбіня ямы складала ад 0,7 да 0,9 м ад дзённай паверхні. Шырыня ямы каля 1,5 м (каля вусця). Магутнасць шэрага аднароднага культурнага слоя (без уліку ямаў) вагаецца у межах 0,5 – 0,7 м. Ён прасочаны ва ўсіх сценках траншэй пад падмуркі. Мацярык – пясок. Запаўненне ямы прадстаўлена шэрай аднароднай зямлёй. Яна прарэзана праплассткам чырвонай гліны таўшчынёй каля 5 – 7 см. Вышэй і ніжэй гэтага праплластка знойдзена кераміка XI – XII стст. (кавалкі гаршкоў з S-падобным профілем венца). Сярод індывідуальных знаходак можна пазначыць ляза чаранковага нажа з абламаным канцом.

У 2005 і 2006 гг. на вуліцы Ф. Міронавай і прылеглых да яе завулкаў былі распачаты вялікія будаўніча-земляныя работы па пракладцы газавых камунікацый і сеткі водаправода для прыватнага сектара (Мал. 1). Будаўніцтва вялося без узгаднення на археалагічны нагляд з НАН РБ і НПГКМЗ. З апошнім яны былі ўзгоднены пазней, калі частка труб ужо была пракладзена і зарыта. Нягледзячы на гэта, ў выніку абмежаваных назіранняў быў здабыты багаты і ўнікальны матэрыял па гісторыі і тапаграфіі аднаго з самых не даследаваных археолагамі раёнаў Запалоцця. Верхнія пласты культурнага слоя аднародны, бо гэта тэрыторыя на працягу стагоддзяў пастаянна ўзворвалася. На малюнках, мапах і планах Полацка апошняй трэці XVIII і пачатку XIX стст. Гэта тэрыторыя паказана як не заселеная, альбо выкарыстаная ў якасці маёнткаў ці фальваркаў. На некаторых планах добра бачны абрысы пляцоў і некаторых пабудоў. Так, напрыклад, пачынаючы з XVIII ст. там фігуруюць назвы «Пагеровская мыза», «слабодка пана Яліса (Яніса?)», Глушыца,»Погирщина»і інш. [3, с.171: Рис. 103, 275: Рис. 189].

Асноўная частка. Назіранні за стратыграфіяй сценак траншэй паказалі, што месцамі культурны пласт дасягае таўшчыні да 1,2 – 1,3 м (без уліку мацерыковых ямаў) ці ўвогуле адсутнічае. Верхнія пласты уяўляюць сабой магутны пласт баласту другой паловы XX ст. таўшчынёй да 1,0 м.

Найбольш раннія перадмацерыковыя слаі адносяцца да часоў Полацкага княства. Было сабрана шмат керамікі XI – XII стст. Сам культурны пласт гэтага часу вельмі тонкі 0,2 – 0,4 м. Яго мяжа з верхнімі пластамі часам вельмі размытая і знаходкамі ён бедны. Разам з тым было высветлена, што ён перакрывае і запаўняе шмат мацерыковых ям. Гэтыя ямы дасягалі глыбіні ад 0,2 да 1,0 м ад ўзроўню мацерыка. Яны звычайна мелі выразную стратыграфію напластаванняў запаўнення. Практычна ў кожнай даследаванай яме была сустрэта праслойка, якая складалася з попелу, перапаленых патрушчаных камянёў і костак жывёл. Апошнія прыкмет перапалу не мелі. Менавіта гэтая праслойка захоўвала асноўную масу артэфактаў. Гэта праслойка звычайна аддзялялася ад дна ямы пластам шэрай аднароднай зямлі. Было заўважана, што характар размяшчэння ям з матэрыяламі XI –

XII стст. залежыць ад складу мацерыковай пароды. Ямы сканцэнтраваны ў мацерыковым пяску, які выдатна фільтруе ваду і дазваляе мець сухія склепы і падлогу пры ўзвядзенні будынка. Там дзе мацярык прадстаўлены глінай і суглінкам ям не было, а часам і культурнага пласта ўвогуле.Назіранні за характарам профіляў сценак ям дазваляюць падзяліць іх на тры вялікія групы. Ямы, што засталіся ад печак і вогнішчаў мелі плоскае, альбо акруглае дно і акруглыя сценкі. Ямы ад пабудоў звычайна мелі плоскае дно і прамыя вертыкальныя, альбо злёгку адхіленыя вонкі сценкі. Яны таксама маглі мець невялікія паглыбленні ў дне каля сценак. Гэтыя паглыбленні заставаліся ад ніжняга венца зруба пабудовы. Частка ямаў мела гаспадарчае прызначэнне, ці магла выкарыстоўвацца ў якасці скляпоў пад падлогай яны звычайна былі чашападобныя.

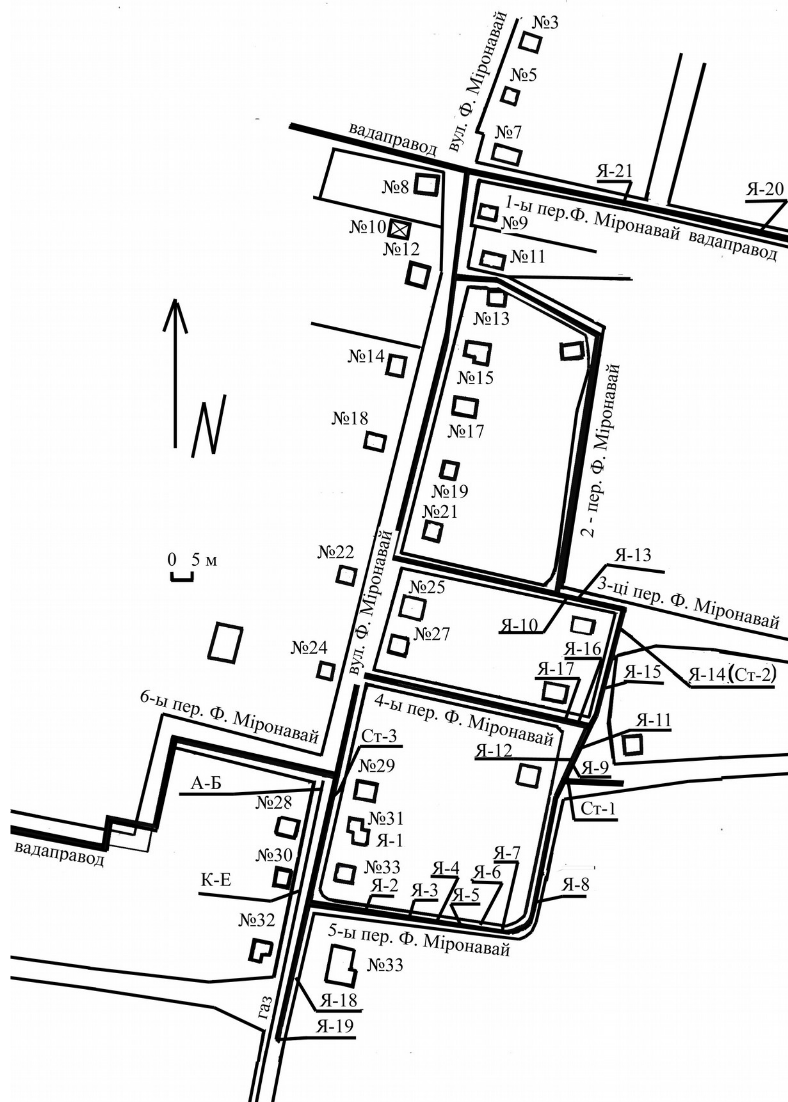

Мал. 1. Сітуацыйны план размяшчэння газавай і водаправодных траншэй 2005 і 2006 гг.

Першыя даследаванні вяліся ў лістападзе 2005 г. на вул. Ф. Міронавай. Траншэя была пракапана рабочымі ад скрыжавання с вул. Ф. Міронавай і 6-ым зав. Ф. Міронавай і далей ўздоўж яе ў бок Палаты па схілу пагорка. Месцамі культурны пласт адсутнічаў увогуле. Тады ж каля д. № 30 насупраць 5-га зав. Ф. Міронавай былі знойдзены рэшткі пабудовы заглыбленай у зямлю (Мал. 2). Дзённая паверхня у гэтым месцы вуліцы мае ухіл у бок да Палаты (каля 10 см на 3,0 м). Траншэя ішла ў паўднёвым накірунку ўздоўж вуліцы. Для даследавання пабудовы быў зачышчаны адрэзак (Д-Е) усходняй сценкі траншэі агульнай даўжынёй каля 10,0 м і адрэзак стратыграфіі на даўжынёй у 1,0 м на заходняй. На гэтым адрэзку траншэяй было прарэзана тры мацерыковыя ямы, што злучаліся паміж сабой. На поўнач ад вывучаемага адрэзку траншэі культурнага пласта не было ўвогуле і адразу пад дзёрнам пачынаецца мацярык. Пад аднародным пластом шэрай зямлі, які пакрывае дзёран на глыбіні 0,17 – 0,55 м пачынаецца пласт шэрай зямлі з украпваннямі абпаленай чырвонай гліны. Гэтыя пласты прасочаны ва ўсіх трох ямах.

Самая глыбокая – паўночная яма (адрэзак К-Д даўжынёй каля 4,0 м) (Мал. 2), яе даследаваная частка дасягае да 1,5 м ад дзённай паверхні. Яе паўночная сценка акруглая чашападобная, а паўднёвая – канічная. Каля гэтай сценкі ў дне ямы ёсць паглыбленне. Пад вышэй апісанымі пластамі на глыбіні 0,5 – 1,15 м прасочаны прапластак, шэрай зямлі, які змяшчаў у сябе цэлыя і патрушчаныя камяні пашкоджаныя агнём, попел, вуголлі, косткі хатняй жывёлы і шмат керамікі – абломкаў гаршкоў XI – XII стст. [4, с. 81 – 82] (Мал. 3: 1, 4, 5, 10). Большасць гэтых знаходак канцэнтравалася ў цэнтральнай і паўднёвай частцы ямы, магутнасць прапластка ў гэтым месцы дасягала да 0,4 м і далей зноў памяншалася.

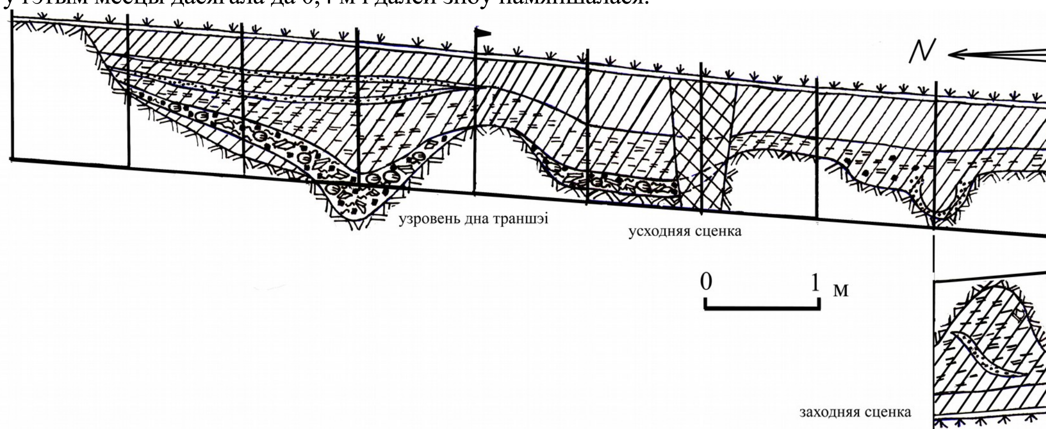

Мал. 2. стратыграфія ўсходняй сценкі траншэі з рэшткамі камнярэзнай майстэрні

Сярод індывідуальных знаходак знойдзены пад час распрацоўкі гэтай ямы трэба ўзгадаць скручаны ў колцы медны дрот (апошнія па памерам падобны на колцы кальчугі), і медная нарыхтоўка (для пломбы?) (Мал. 3: 13, і 14), шыфернае праселка і венца ад ляпнога гаршка са штампаваным арнаментам. Апошні трапіў у яму выпадкова у выніку пашкоджання больш ранняй гаспадарчай(?) ямы, пад час узвядзення даследаванай намі пабудовы. Пад гэтым прапласткам у паўночнай частцы ямы непасрэдна на мацерыку прасочаны прапластак шэрай зямлі даўжынёй 1,8 м і таўшчынёй да 15 см.

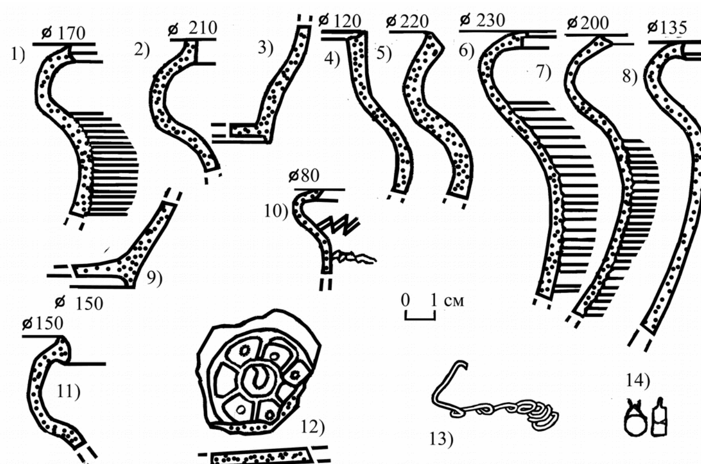

Мал. 3. Знаходкі керамічных і мяцелічных вырабаў з мацерыковых ямаў, якія засталіся ад камнярэзнай майстэрні

Цэнтральная ям была глыбінёй да 1,5 м ад дзённай паверхні (гэта адрэзак Д-Е, даўжынёй 3,0 м). Яма мела пакатыя сценкі і невялікае паглыбленне, якое мела плоскае дно, яе распрацоўка паказала, што каля дна яно мае форму падоўжанага прастакутніка каля 0,9 х 2,8 м яго паўднёвая частка знішчана перакопам пад трубу (гл. мал. 2). Цэнтральная яма таксама мела прапластак, шэрай зямлі, які змяшчаў у сябе цэлыя і патрушчаныя камяні пашкоджаныя агнём, попел, вуголлі, косткі хатняй жывёлы і шмат керамікі. Ён быў працягам вышэй згаданага прапластка, выяўленага ў папярэдняй яме. Характар прапластка быў аналагічны вышэй апісанаму – яго найбольшая магутнасць прыходзілася на цэнтральную частку ямы і была каля 51 см, далей бліжэй да канцоў ямы, яна зноў зьмяншалася. Знаходкі з гэтага прапластка прадстаўлены вялікай колькасцю абломкаў гаршкоў XI – XII стст. (мал. 3: 2, 3, 6 – 9, 12) [4, с. 81 – 82]. Сярод індывідуальных знаходак трэба прыгадаць кавалкі ружовага шыфернага сланцу са слядамі апрацоўкі і кавалак вялікага грузіла падобнага на бохан круглага подавага хлеба. Ён меў квадратную

адтуліну у цэнтры. Сляды апрацоўкі шыферу былі ў выглядзе радыяльна размешчаных бароздаў, якія сыходзіліся да цэнтра пласціны] У самага вялікага кавалка шыферу частка пласціны была выразана ў выглядзе сегмента круга. Ён быў дыяметрам каля 7 см. Магчыма, што гэты кавалак шыферу быў нарыхтоўкай для выточвання праселак. Падобныя аналагі добра вядомы ў іншых гарадах Старажытнай Русі. Усе сляды апрацоўкі паверхні былі нанесены вострым разцом, які выкарыстоўваецца ў такарных работах. Дзякуючы мяккасці шыфернага сланцу, для яго апрацоўкі было магчыма ўжываць нават разцы па дрэву.

Паўднёвая яма (адрэзак Е-Ё, даўжынёй 3,0 м) знаходзіцца за перакопам пад трубу і перакрытая пластамі вышэй згаданай шэрай аднароднай зямлі і пластам шэрай зямлі з украпваннямі гліны. Апошні запаўняе і саму яму і мае у сваім складзе украпванні вуголля. У самай глыбокай кропцы дна ямы каля паўднёвай сценкі прасочаны адбіткі бярвення ад ніжняга вянка пабудовы ў выглядзе пяшчанага колца дыяметрам каля 0,25 м (мал. 1, 2). Паўночная сценка ямы акруглая мае прыступак, паўднёвая прамая нахіленая. Глыбіня ямы каля 1,05 м. Рэшткі гэтай ямы прасочаныя ў заходняй сценцы траншэі пры гэтым былі сабраны абломкі прыдоннай часткі гаршка.

На даследаваных адрэзках мацярык уяўляў сабой прапластак пяску таўшчынёй да 1,0 – 1,5 м, пад якім пачыналася вельмі шчыльная і тлустая чырвоная гліна.

Пракапаная ў 2005 г. будаўнікамі траншэя прарэзала знойдзеную пабудову па дыяганалі. Стратыграфічныя дадзеныя і абрысы мацерыковых ямаў дазваляюць меркаваць, пад час даследавання былі знойдзены рэшткі наземнага жытла з падлогай на лагах і падпадлогавай ямай. Збудаванні такога кшталту набылі масавае распаўсюджванне ў лясной зоне да Ноўгарада да Брэста і Мінска ў XII – XIII стст. [5, с. 140]. Пабудова, якая была знойдзена ў 2005 г. ўяўляла сабою зруб, блізкі да квадрата. Памеры будынка, мяркуючы па самым глыбокім кропкам, паўночнай і паўднёвай ямы, былі прыблізна каля 3,5 х 3,5 – 4,0 м. Ён быў заглыблены ў мацярык на глыбіню каля 0,6 – 1,4 м. Можна меркаваць, што пабудова мела ўваход ў паўднёвай сцяне зруба з боку ракі Палаты. Дзвярны праём быў адзінай крыніцай святла, тым больш, што менавіта да Палаты быў арыентаваны схіл дзённай паверхні пагорка, на якім узводзілася пабудова. Там таксама былі сустрэты рэшткі падсыпкі пяску. Форма прапластка падсыпкі сведчыць, што першапачаткова яна часткова падсцілала ніжні вянок зруба. Бярвенні з якіх ён быў збудаваны былі таўшчынёй каля 25 см. Зыходзячы з профілю мацерыковых ямаў, адбіткаў падсыпак пяску, дзякуючы які быў вызначаны дыяметр ніжняга бервяна паўднёвай сцяны, можна меркаваць што драўляная падлога знаходзілася на ўзроўні другога, альбо трэцяга вянка зруба. Дошкі падлогі, мяркуючы па выцягнутаму прастакутнаму паглыбленню дна ў цэнтральнай ямы, былі арыентаваны па лініі ўсход-захад. Гэтае паглыбленне было неглыбокім склепам. Ён знаходзіўся пад падлогай [5, с. 140]. Прастакутныя абрысы дна паглыблення цэнтральнай ямы дазваляюць меркаваць, што склеп таксама мог мець невысокі зруб. Ён быў вышынёй у 4 – 5 вянкоў і складзены з больш тонкага бярвення. Яго вышыня да ўзроўню падлогі, была каля 0,5 – 0,7 м вакол склепа паміж падлогай і мацерыком была таксама вольная ад зямлі прастора. У сярэдзіне будынка, за склепам, каля да паўночнай сценкі, знаходзілася каменнае вогнішча (?). Ад яго застаўся згаданы вышэй прапластак, які утрымліваў шмат перапаленых. патрушчаных і цэлых камянёў і выяўленыя артэфакты. Мяркуючы па стратыграфіі, вогнішча было ўладкавана на драўлянай падлозе і звалілася пад час яе разбурэння часткова ў склеп, а часткова ў паглыбленні для паўночнай сценкі.

Знойдзеныя кавалкі шыфернага сланцу ў яме ад склепа маглі трапіць туды як пры разбурэнні пабудовы, так і спецыяльна захоўвацца ў яе склепе, бо таўшчыня і памеры кавалкаў каменя дазвалялі іх выкарыстоўваць іх для новых вырабаў.

Такім чынам, знойдзеныя матэрыялы дазваляюць лічыць, што гэта пабудова магла з'яўляцца камнярэзнай майстэрняй для вырабу праселкаў. Апошняе было знойдзена там жа. Пра апрацоўку каменя таксама сведчаць як знойдзеныя кавалкі сыравіны (ружовы сланец са слядамі апрацоўкі вострым інструментам), так і керамічнае грузіла, які мог належаць да такарнага станку для вырабу праселак.

Сама пабудова была часткова заглыблена ў зямлю (яе паўночная частка), і ўзведзена на месцы старажытнай гаспадарчай ямы. Ад яе ацалела акруглая паўночная сценка, большая частка гэтай ямы знаходзіцца пад паўночна-заходняй часткай знойдзенай намі майстэрні. Магчыма з гэтай ямы і паходзіць сустрэты намі кавалак ляпнога гаршка. Адсутнасць металічных вырабаў, рэштак інструментаў можа сведчыць пра тое, што майстар змог забраць найбольш каштоўнае абсталяванне і большасць сыравіны. Прыкмет пажару таксама не знойдзена, такім чынам, будынак майстэрні мог загінуць у выніку натуральнага разбурэння бо быў пакінуты без нагляду.

Распачатыя ў маі 2006 г. работы па пракладцы водаправодаў ахапілі значную тэрыторыю вуліцы Ф. Міронавай і прылеглых да яе завулкаў. Адсутнасць ўзгаднення будаўнічых работ з НПГКМЗ прывяла да таго, што археалагічны нагляд быў распачаты са значным спазненнем, траншэі на 6-м зав. Ф. Міронавай ужо былі цалкам засыпаны. Першыя даследаванні былі распачаты на вул. Ф. Міронавай насупраць дома № 30 каля рэштак камнярэзнай майстэрні.

Першая яма ад пабудовы знойдзена на 5-м зав. Ф. Міронавай (Я-3) (мал. 1; 4: 2). Яна прасочана ў абодвух сценках траншэі. Для яе вывучэння быў зачышчаны адрэзак стратыграфіі даўжынёй каля 3,5 м. Культурны пласт (без уліку ямы) ад 0,3 да 1,1 м. (да дна ямы) таўшчынёй ўяўляе сабой шэры аднародны слой – перакоп. Яма ўпушчана ў мацярык на глыбіню каля 0,7 – 0,9 м. Яна мае прамыя адхіленыя вонкі сценкі і плоскае роўнае дно

(мал. 1; 4: 2). Шырыня ямы на ўзроўні паверхні мацерыка каля 3,1 м, на ўзроўні дна каля 2,9 м. Запаўненне ямы пачынаецца прапласткам шэрай зямлі, які змяшчаў у сябе цэлыя і патрушчаныя камяні пашкоджаныя агнём, попел, вуголлі, косткі хатняй жывёлы і шмат керамікі – вялікіх абломкаў гаршкоў XI – XII стст. (мал. 5: 1 – 3, 6, 12, 17) [4, с. 81 – 82]. Ён прасочаны с глыбіні 0,3 м і знаходзіцца ў адной плоскасці з паверхняй мацерыка. Яе ўсходняя частка у паўднёвай сценцы траншэі знішчана перакопам. Пад вышэй згаданым прапласткам да самога дна яму запаўняе шэрая зямля з пяском (пераважае пясок). Перакоп, які знаходзіцца ва ўсходняй частцы ямы уяўляе сабой канічную яму меншых памераў з нахіленымі прамымі сценкамі шырынёй (у вусці) каля 1,0 м, па глыбіні яна адпавядае вышэй апісанай. Перакоп таксама прадстаўлены шэрай зямлёй з пяском (пераважае зямля). Цалкам аналагічная стратыграфія культурнага пласта і запаўнення гэтай жа ямы прасочана і ў паўночнай сценцы траншэі. Там быў прасочаны згаданы вышэй прапластак шэрай зямлі, які змяшчаў у сябе цэлыя і патрушчаныя камяні, якія былі пашкоджаны агнём. Там жа прасочаны попел, вуголлі, косткі хатняй жывёлы і знойдзена шмат керамікі – абломкаў гаршкоў XI – XII стст. [4, с. 81 – 82]. Пад час вывучэння гэтай ямы знойдзена таксама фрагмент донца гаршка з кляймом (мал. 5: 17). Ён меў патаўшчэнне ў сярэдзіне да 0,35 м і трымліваў кавалкі абпаленай і сырой гліны. Падчас распрацоўкі прапластка ў яго ўсходняй частцы знойдзены фрагмент ланцуга з колцам, магчыма ад дзверы. Пад апісаным вышэй прапласткам да самога дна гэту яму запаўняе пласт шэрай зямлі з пяском (пераважае пясок). У гэтым пласце былі прасочаны два невялікіх прапластка вуголля і абпаленай гліны таўшчынёй па 8 см і даўжынёй каля 1,0 м. Мяркуючы па размяшчэнню профіляў ямы можна лічыць, што траншэя яе прарэзала папярок.

Мал. 4. Узоры ям – скляпоў ад пабудоў і печаў. 1) – склеп ад пабудовы (Я-6); 2) – склеп ад заглыбленай пабудовы (Я-3); 3) – рэшткі печы каменкі з кавалкам плінфы (Я-4); 4) – стенка ямы пад калодзеж (Ст-1); 5) – заглыбленая зрубная пабудова са склепам (Я-10); 6) – склеп ад пабудовы (Я-5); 7) – ямы на месцы пабудоў (Я-17); 8) – рэшткі глінабіднай печы(?) (Я-19); 9) – рэшткі склепа (Я-21); 10) – ямы ад пабудоў (Я-20)

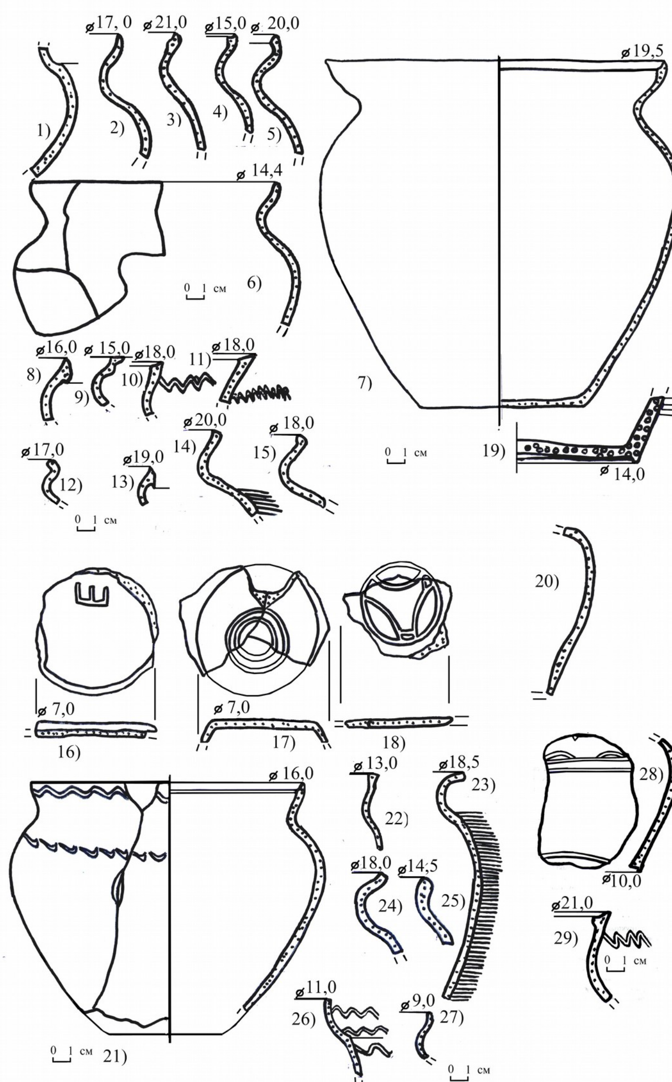

Мал. 5. Фрагменты гаршкоў знойдзеных ў ямах ад пабудоў і на адрэзках стратыграфіі: № 1 – 3, 6, 12, 17 – (Я -3); № 4, 10, 11, 18 – (Ст-1); № 5 – (Я-5); № 6 – 8 – (Я – 6); № 7 – 10, 13. 16, 23, 25 – (Я-9); № 14 – (Ст-3); № 15– (Я-11); №19, 24 – (Я-17), № 21 – (Я-10); № 26 – (Я – 18); № 20, 27 – (Я-19); № 28, 29 – (Я-20)

Значныя глыбіня і памеры выяўленай ямы дазваляюць лічыць яе своеасаблівым падклетам пад наземнай пабудовай [5, с. 140]. Адсутнасць адбіткаў спарахнелага бярвення дазваляюць лічыць, што пабудова магла ўяўляць сабой наземны зруб, а склеп быў абкладзены дошкамі. Ён быў ліквідаваны на пэўным этапе існавання пабудовы. Пабудова магла мець печ каменку, якая знаходзілася паблізу яе паўночнай сцяны. Яе скляпенне было складзена на гліне. Дзверы, мяркуючы па знаходцы ланцуга была ва ўсходняй сцяне будынка.

Далей была даследавана невялікая яма (Я-4) даўжынёй ад 0,9 м каля вусця і каля 0,8 м на ўзроўні дна. Таўшчыня культурнага пласта была ад 0,2 (без уліку ямы) да 0,5 м (да дна ямы). Глыбіня яе ад ўзроўню мацерыка каля 0,27 – 0,3 м. Зверху яе перакрываў аднародны шэры пласт зямлі, перакоп (?). Запаўненне ямы прадстаўлена светла-шэрай камкаватай зямлёй ў якой выяўлена шмат цэлых і патрушчаных перапаленых камянёў. У верхняй частцы запаўнення прасочаны кавалкі абпаленай гліны і попел (Мал. 1; 4: 3). Таўшчыня праплэстка гліны каля 0,1 – 0,15 м, да сценак ямы ён не прылягае. Межы паміж шэрай зямлёй і глінай размыты. Пад час распрацоўкі запаўнення ямы былі знойдзены кавалак плінфы таўшчынёй каля 37 мм і абломкі гаршкоў XI – XII стст. Магчыма, гэта развал вогнішча або печы каменкі.

Там жа, на 5-м зав. Ф. Міронавай знойдзена яшчэ адна яма ад пабудовы (Я-5). Траншэя таксама прарэзала яе перпендыкулярна (Мал. 1; 4: 6). Для яе вывучэння быў зачышчаны адрэзак стратыграфіі даўжынёй каля 2,5 м. Культурны пласт (без уліку ямы) ад 0,35 да 1,1 м (да дна ямы) таўшчынёй да глыбіні 0,3 м ўяўляе сабой шэры аднародны слой – перакоп. Далей да мацерыка прасочаны праплэстак шэрай зямлі. У гэтым праплэстку знойдзены цэлы кручаны драцяны бранзалет (Мал. 6: 3). Пласт ўяўляе сабой шэры аднародны слой – перакоп. Знойдзеная мацерыковая яма была ўпушчана на глыбіню каля 0,9 м ад

паверхні апошняга. Яе сценкі прамыя, злёгку адхіленыя вонкі. Шырыня вусця ямы каля 2,0 м, дна – каля 1,8 м. На глыбіні каля 0,3 м ад паверхні мацерыка яе верхнюю частку займае прапластак шэрай камкаватай зямлі. Апошні ўтрымлівае цэлыя і патрушчаныя пашкоджаныя агнём камяні, попел, вуголлі, косткі хатняй жывёлы. Там жа знойдзена і шмат керамікі – абломкаў гаршкоў XI – XII стст. [4, с. 81 – 82] Гэты прапластак таўшчынёй каля 15 см. Астатнюю частку ямы запаўняюць дробныя прапласткі пяску і шэрай зямлі. Межы паміж імі былі размыты. Там знойдзены вялікі кавалак гаршка XII ст. [4, с. 81 – 82] (Мал. 5:5) Пад час даследавання гэтай прапласткаў зямлі і пяску ў паўночнай сценкі траншэі знойдзены абломак донца шкляніцы (Мал. 6:4). Адсутнасць адбіткаў спарахнелых бярвення дазваляюць лічыць што пабудова магла ўяўляць сабой наземны зруб, а склеп быў абкладзены дошкамі. Ён быў ліквідаваны на пэўным этапе існавання пабудовы. Пабудова мела вогнішча. складзенае насуха з камянёў (Мал. 1; 4: 6).

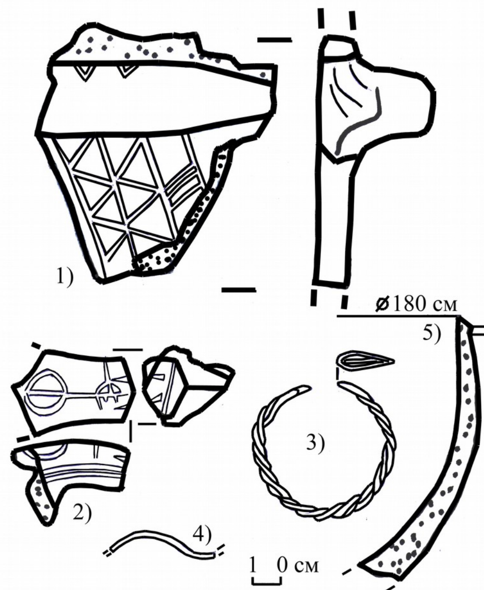

Мал. 6. Адзінкавыя знаходкі з пабудоў. № 1) фрагмент пячной засланкі (?) (Ст-3);
№ 2 і 5) галава коніка і сценка міскі (Я-20); № 3 і 4) бранзалет і донца шкляніцы (Я-5)

Далейшыя даследаванні у 5-м зав. Ф. Міронавай дазволілі прасачыць рэшткі яшчэ адной пабудовы (Я-6). Агульная таўшчыня пласта на даследаваным адрэзку сценкі траншэі была каля 0,7 – 0,9 м (мал. 1; 4: 1). Межы ямы ад пабудовы вызначыць не ўдалося, бо яна выходзіла за межы даследаванага адрэзка сценкі траншэі. Пад перакопам таўшчынёй каля 0,3 – 0,4 м пачынаўся некрануты культурны пласт. Пад ім выяўлены пласт шэрай камкаватай зямлі. Ён таўшчынёй каля 0,2 м. Ніжэй яго была прасочана каменная адмостка (?). Яе даўжыня каля 1,0 м. Камяні адмосткі былі дыяметрам каля 0,1 – 0,2 см. З усходняга боку да адмосткі прымыкаў прапластак жоўтага пяску таўшчынёй каля 5 – 7 см. На адным ўзроўні з адным з адмосткаў, з яе заходняга боку, знойдзены развал гаршка XI – XII стст. (Мал. 5: 6 – 8) [4, с. 81 – 82]. Ніжэй каменнай адмосткі, прапластка пяску і развалу гаршка быў прасочаны прапластак чорнай зямлі, насычаны вуголлем і попелам, кавалкамі керамікі, косткамі жывёл.

Найбольш выразнай і цікавай сярод іх была яма ад невялікай пабудовы (Я-10), прасочаная на 3-м зав. Ф. Міронавай (мал. 1; 4: 5). Культурны пласт да дна ямы быў агульнай таўшчынёй каля 0,65 м. Ад дзённай паверхні да мацерыка быў прасочаны пласт шэрай аднароднай зямлі (перакоп?) таўшчынёй каля 0,3 м. (без уліку ямы). Для вывучэння быў зачышчаны адрэзак стратыграфіі даўжынёй 3,0 м. Пад ім выяўлена мацерыковая яма глыбінёй каля 1,0 м. ад дзённай паверхні. Дно ямы роўнае сценкі прамыя, злёгку нахіленыя. Дно ямы мела тры паглыблення іх глыбіня была каля 0,2 м. ад дна ямы. Запаўненне ямы прадстаўлена шэрай камкаватай зямлёй з украпваннямі абпаленай гліны і попелу. Пад час яе распрацоўкі знойдзены кавалкі гаршкоў XI – XII стст. [4, с. 81 – 82] Найбольш значнай знаходкай стаў вялікі фрагмент гаршка з хвалістым і скобка падобным арнаментам (мал. 5: 21) Шэрая зямля, якая запаўняла бакавыя паглыбленні ў дне ямы мела ўкрапванні сырой гліны. Тыя паглыбленні, што былі каля сценак ямы былі шырынёй каля 0,3 м, цэнтральная – каля 1,2 м. Магчыма, бакавыя паглыбленні засталіся ад зруба (мал. 4: 5), цэнтральнае – ад невялікага склепа (мал. 1; 4: 5). Такім чынам, можна меркаваць, што даўжыня аднаго з бакоў пабудовы была каля 2,6 м.

Іншыя ямы, якія засталіся ад пабудоў (Я – 9, 11, 12, 16 – 21) мелі менш выразны контур і падобную стратыграфію запаўнення (мал. 1; 4: 7 – 10). Абавязковым элементам іх стратыграфіі з’яўляўся прапластак, які ўтрымліваў камяні, попел (ці вуголле) і разам з імі косткі жывёл, альбо кераміку XI – XII стст. [4, с. 81 –

82] (мал. 5: 19, 20, 24. 26 – 29). Звычайна здабыты ў іх пад'ёмны матэрыял не вылучаўся разнастайнасцю, сярод унікальных знаходак можна назваць толькі мініяцюрны скрутак медзі (Я-16), кавалак міскі поўнага профілю (мал. 6: 5) і фрагмент цацкі у выглядзе галавы каня с пракрэсленай вупражжу (Я-20) (мал. 6: 2).

Падчас даследаванняў на вуліцы і завулках Ф. Міронавай ямаў ад скляпоў пабудоў XI – XII стст. была заўважана адна заканамернасць у іх размяшчэнні. Мацярык быў прадстаўлены пяском, ніжэй яго пачыналася тлустая чырвоная гліна, альбо суглінак.

Калі верхні пласт мацерыка быў пяшчаны, то пабудовы часта былі заглыблены ў яго ці мелі склепы. Апошнія, дзякуючы значным памерам, нярэдка маглі выконваць ролю падклецццяў. Гэта выклікана тым, што пясок фільтраваў ваду і склепы былі сухімі. Гэта акалічнасць, як і нязначная таўшчыня культурнага пласта таксама прывяла да таго, што культурны пласт арганічных рэчаў (дрэва, скуры і інш.) не захоўвае. Падлогі нават тых пабудоў, што былі без скляпоў, не было прычыны размяшчаць высока над зямлёй.

Калі мацярык пад культурным пластом быў прадстаўлены адразу глінай (ці суглінкам) і культурны пласт быў вільготны, пабудовы, калі яны там узводзіліся, скляпоў не мелі. Увогуле іх месцы немагчыма ніякім чынам нават прыблізна вызначыць. Таму гэтыя даследаваныя часткі траншэй былі названы сценкамі (Ст) (мал. 4: 4). На наяўнасць пабудоў магла ўказваць толькі канцэнтрацыя знаходак.

Цікавым месцам для даследаванняў стала кропка скрыжавання 4-га і 5-га завулкаў Ф. Міронавай (СТ-1). Там капаўся калодзеж пад калонку і злучалася некалькі магістраляў водаправода (мал. 4: 4). Назіранні паказалі, што культурны пласт таўшчынёй каля 0,7 м і да глыбіні каля 0,3 – 0,35 м ад дзённай паверхні ўяўляе сабой перакоп. Далей быў пласт шэрай зямлі, таўшчынёй каля 0,2 м пад ім у пласце падобнай зямлі каля самага мацерыка канцэнтраваліся знаходкі кавалкаў амфар і гаршкоў XI – XII стст. [4, с. 81 – 82] (мал. 5: 4, 10, 11, 18; 7).

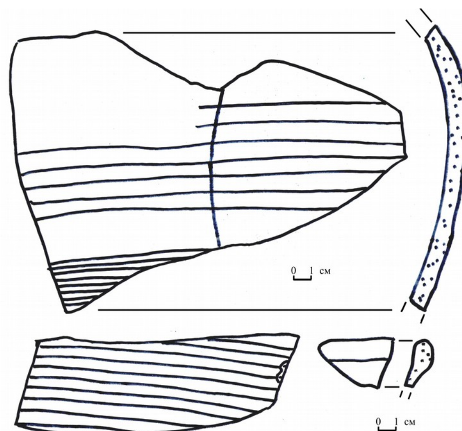

Мал 7. Фрагменты амфар са скрыжавання 3-га, 4-га і 5-га зав. Ф. Міронавай (Ст-1)

У іншых месцах пласт быў моцна пашкоджаны перакопамі, зробленымі яшчэ ў старажытнасці. Было знойдзена шмат ям, якія часам перакрывалі адна адну, таму стратыграфія пласта была вельмі заблытана. Мяркуючы па памерах і глыбіні, гэтыя ямы засталіся ад вогнішчаў ці печак-каменак, якія былі ў будынках. Там таксама сустрэта шмат керамічных гаршкоў XI – XII стст [4, с. 81 – 82] сярод знаходак сустрэты донцы з ганчарнымі клеймамі (мал. 5: 7, 10, 13, 16, 23, 25) [4, с. 82].

Даследаваныя адрэзкі сценак траншэй дазволілі прасачыць рэшткі культурнага пласта з матэрыяламі XI – XII стст. Прыкмет ямы ў тых месцах не знойдзена.

Прыкмет пластоў XII – XVI стст. не выяўлена увогуле. Сярод знаходак, якія могуць сведчыць пра іх існаванне, трэба прыгадаць абломкі керамічных вырабаў з вул. Ф. Міронавай (мал. 6: 1) (Ст-3).

Пласты XVII – XIX стст. прадстаўлены вельмі сціпла. Так, толькі у адным месцы (Я-21) ва ўтрамбаваным перакопе адразу пад дзённай паверхняй знойдзены дробныя кавалкі кафлі з матывамі «каванага металу» пачатку XVII ст.

Больш прадстаўнiча выглядае калекцыя матэрыялаў XVIII ст. На 3-м зав. Ф. Міронавай (Я-13) былі знойдзены рэшткі вялікай зрубнай пабудовы, ад якой ацалелі ніжнія вянкі зруба. Будаўнічая траншэя прарэзала зруб па дыяганалі. Пабудова была значна заглыблена у пяшчана-гліністы мацярык, які прасочаны на глыбіні каля 0,6 – 0,8 м ад дзённай паверхні. Пясок утвараў нязначныя пласт нязначнай таўшчыні у верхняй частцы мацерыка.

Стратыграфія паўночнай сценкі (зачышчаны адрэзак 5,0 м) была наступнай. Да глыбіні 0,3 м. ад дзённай паверхні прасочаны слой перакопу. Наступны пласт быў таўшчынёй ад 0,3 да 0,7 м, ён прасочаны да мацерыка і цалкам перакрываў і запаўняў верхнюю частку ямы (мал. 8). Гэты пласт прадстаўляў сабой светла-шэрую камкаватую зямлю насычаную пяском, украпваннямі сырой гліны і кавалкамі цэглы (?) x 13,0 – 15,0 x 6,5 см. Большасць апошніх была сканцэнтравана каля яго ніжняй мяжы. Далей усю яму на глыбіні каля 0,9 – 1,0 м перакрываў пласт светла-шэрай зямлі таўшчынёй каля 0,25 м, ён быў насычаны украпваннямі пяску і вуголлем. Ся-

род іх было знойдзена шмат бітай кафлі са змешчанай рамкай і разеткай. (мал. 8), безрамкавай кафлі з манаграмай Дзевы Марыі. Самая старажытная кафля з падобнай манаграмай знойдзена на Запалоцкім пасадзе на месцы бернардынскага кляштара – першага каталіцкага манастыра на тэрыторыі Полацка, заснаванага ў 1498 г. і знішчанага ў 1563 г. пад час Лівонскай вайны [6, с. 90 – 91]. Знойдзеная зараз кафля датавана сярэдзінай XVIII ст., яна цалкам аналагічная адзінкавым фрагментам пласцін знойдзеных на карпусах «А» і «Г» былога полацкага езуіцкага калегіума ўзведзеных ў сярэдзіне XVIII ст. [7, с. 60 і 70: мал. 12]. Сустрэтыя карнізы былі акруглымі і гладкімі. Іх аналагі добра вядомыя па карычнева паліваным знаходкам з карпусоў полацкага езуіцкага калегіума, узведзеных у сярэдзіне XVIII ст. [7, с. 60 і 71: мал. 14] Далей знаходзіўся пласт светла шэрай зямлі, які цалкам перакрываў рэшткі зруба. У ім на ўзроўні бярвення сустрэты абломкі посуду – кавалкі гаршкоў і талерак XVIII ст. (мал. 9: 1 – 9) глыбіню ямы са зрубам высветліць не ўдалося, бо яго хутка затаплівала грунтовымі водамі.

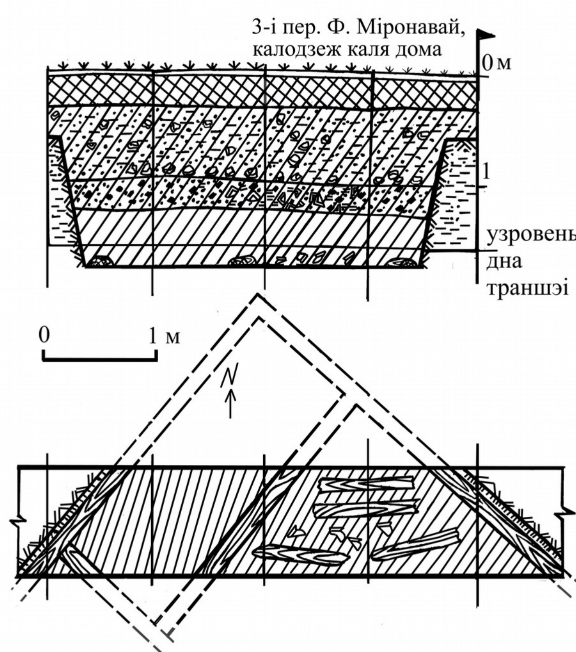

Мал. 8. Стратыграфія сценкі траншэі і рэшткі зруба ад пабудовы XVIII ст. (Я-13)

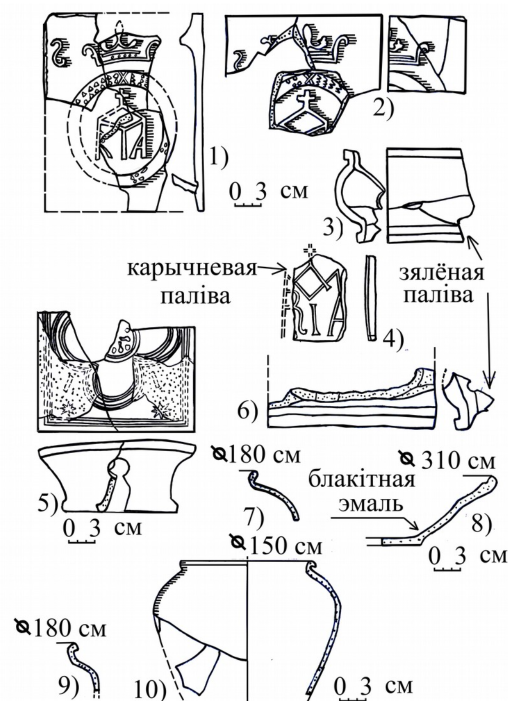

Мал. 9. Знаходкі з пабудоў XVIII ст. (Я-13 і 15)

Ацалелыя бярвенні былі прасочаны на глыбіні 1,5 – 1,6 м ад дзённай паверхні, але назіранні за стратыграфіяй дна і сценак траншэі паказалі, што падлога будынка знаходзіцца на большай глыбіні, чым дно траншэі (мал. 8).

Мяркуючы па наяўнасці унутранай зрубнай перагародкі (?) гэта мог быць дом-пяцісценак на высокім драўлянай падклеці. Наяўнасць у верхнім пласце цаглянага бою дазваляе меркаваць, што яна магла мець фахверкавыя канструкцыі з цагляным запаўненнем, альбо столь памяшканняў было з боку паддашша выкладзена цэглай у мэтах супрацьпажарнай бяспекі. Далейшыя даследаванні стратыграфіі запаўнення ямы будынка дазволілі знайсці прапластак з бітай кафлі, цэглы вуголля і абпаленай гліны, якая засталася ад упаўшай з верху кафлянай печы. Цэлыя цагліны і кафлі былі старанна выбраны пад час разбурэння будынка. Печка магла ўяўляць сабой двюхкамерную грубку з вусцем з боку меншага памяшкання. Ніз яе быў аблямаваны кафляй з разеткай, верх з кафляй з манаграмай. Паліваныя пласціны маглі выкарыстоўвацца як каляровыя ўстаўкі (мал. 9: 1 – 6). Назіранні за стратыграфіяй паказалі, што на момант яго знішчэння склеп быў часткова засыпаны. Расчысціць да канца запаўненне зруба не ўдалося з-за абмежаванасці часу і хутка праступаўшай вады. Але на ўзроўні дна траншэі былі знойдзены рэшткі бярвення якія ўпалі з верху і са знойдзеным зрубам не звязаны, разам з імі сустрэты кавалкі гаршкоў і блакітных эмалевых талерак XVIII ст. (Мал. 9: 7 – 9) Гэта можа сведчыць аб блізкім знаходжанні рэштках падлогі. Поўная адсутнасць слядоў пажару на бярвенні сведчыць, што будынак мог быць нейкі час закінутым і пазней мэтанакіравана разабраным.

Пад час даследаванняў недалёка ад рэшткаў зруба на 4-м зав. Ф. Міронавай быў прасочаны тоўсты пласт хвалістай дахоўкі XVIII ст. з прастакутнымі шыпамі. Узоры аналагічнай дахоўкі знойдзены на паддашшы полацкага калегіума, узведзенага ў сярэдзіне XVIII ст. [8, с. 82]

Яшчэ адна пабудова канца XVIII ст была знойдзена крыху далей на 4-ым зав. Ф. Міронавай (Я-15). Ад яе ацалелі рэшткі цаглянага склепа, які таксама хутка запаўняўся вадой, таму падлогі склепа даследаваць не ўдалося. Ён быў таксама прарэзаны траншэяй па дыяганалі (Мал. 10). Стратыграфія даследавана-

га адрэзка паўночнай сценкі траншэі была наступная. Адразу пад дзёрнам знойдзеныя рэшткі пабудовы былі перакрыты магутным пластом перакопу таўшчынёй ад 0,9 да 1,2 м гэты перакоп па словах мясцовых жыхароў утварыўся пры пракладцы водаправоду для калонак ў 2005 г. Ён прасочаны да самога мацерыку, які тут быў прадстаўлены чырвонай тлустай глінай. Уся цагляная канструкцыя была перакрытая будаўнічым друзам, які быў прадстаўлены кавалкамі вапнавай рошчыны і цагляным боем.

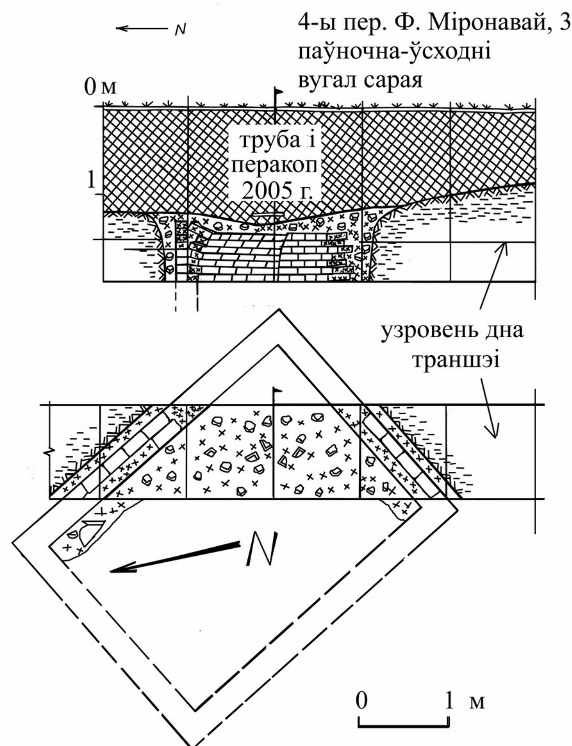

Мал. 10. Рэшткі цаглянага склепа і рэканструкцыя плана яго абрысаў (Я-15)

Сам склеп меў сценкі таўшчынёй у адну цагліну. Муроўка прадстаўляла сабой шэрагі лажкоў і тычкоў і была выканана на вапнавай рошчыне. Скляпенне было цыліндрычным, магчыма ў палову цагліны, але яго пяты мелі ўзмацненне ў выглядзе муроўкі у таўшчыню цэглы. Ад узроўню скляпення муроўка сценак, была толькі ў палову цэглы.

Цэгла знойдзенага склепа не мела пальцавых або штампаваных барознаў на пасцелістым баку, але была памерамі 31 х 15 х 6,5 – 8,0 см, такім чынам, яе можна было датаваць другой паловай XVIII ст. Рошчына муроўкі сцен і скляпення была даволі слабай.

Абкопка склепа ўздоўж сценак дазволіла выявіць тры кута памяшкання і вызначыць памеры яго ўнутранай прасторы – 2,5 х 3,7 м. Даследаванні запаўнення склепа дазволілі выявіць нешматлікія артэфакты, неабходныя для яго датавання. Там былі знойдзены кавалкі прафіляваных кафляў – карнізаў з зялёнай эмаллю другой паловы XVIII ст і каля мяркуемага ўвахода (паўночна-заходняя сцяна) быў сабраны вялікі кавалак гаршка (Мал. 9: 10). Невялікія памеры знойдзенага склепа дазваляюць меркаваць, што ён мог знаходзіцца у складзе падмурка вялікай драўлянай драўлянай жылой пабудовы.

Размяшчэнне рэштка ў знойдзеных будынкаў дазваляюць меркаваць, што, магчыма, яны паказаны на планах Полацка канца XVIII – пачатку XIX стст. Да аднаго са знойдзеных будынкаў мог належыць магутны пласт дахоўкі XVIII ст., які быў знойдзены паміж імі. Наяўнасць кафлі з манаграмай Дзевы Марыі, дазваляюць меркаваць, што гэты маёнтак мог належаць каталіцкай царкве (дакладней аднаму з яе ордэнаў). Калі гэты пабудовы былі знішчаны невядома, бліжэйшай датай іх разбурэння можа быць вайна 1812 г.

Заключэнне. Праведзеныя даследаванні 2005 – 2006 гг. дазволілі ахапіць значную тэрыторыю, якая занята сеткай вуліцы і завулкаў Ф. Міронавай і атрымаць новыя і ўнікальныя звесткі пра адзін з самых не вывучаных археолагамі раёнаў Полацка. Па выніках гэтых даследаванняў можна зрабіць наступныя высновы.

У XI – XII стст. на гэтай тэрыторыі з'яўляецца вялікае неўмацаванае пасяленне. Таксама папярэдне можна занзначыць, што сярод жыхароў пасялення былі небагатыя рамеснікі (напрыклад камнярэзы, якія выраблялі праселкі) і гандляры (у прыватнасці прывазным вінoм і алеем у амфарах). Наяўнасць ў комплексах знаходак выяўленых у ямах ад пабудоў прывазных вырабаў і сыравіны сведчыла пра іх дачыненне да замежнага гандлю. Заходняя і паўночная межы пасялення дасягаюць тэрыторыі былога аэрадрому і, магчыма, часткова перакрыты сучаснай шматпавярховай

забудовай. Паўднёвая і ўсходняя межы – натуральныя, гэта Палата, яе старое забалочанае рэчышча за старажытным гарадзішчам і глыбокі роў, які прымыкае да сучаснай вул. Кастрычніцкай і прасочаны на другім яе баку ў выглядзе забалочанай нізіны побач з кафэ «Отдых» і закінутай пляцоўкай міні-рынку. Зараз па дну гэтага рова цячэ ручай. З улікам размяшчэння паселішча ў непасрэднай блізасці ад першапачатковага гарадзішча і ўзвозу ад Палаты паміж Верхнім замкам і Вялікім пасадам (пасля 1563 г. на гэтай тэрыторыі ўзнікне Ніжні замак), пасяленне магло быць з імі звязана праз масты ці паромы(?). Гэтыя абставіны забяспечвалі зручны доступ да першапачатковага дзяцінца (Полацкае гарадзішча) і торгу, які першапачаткова мог знаходзіцца ў непасрэднай блізасці ад яго, на тэрыторыі старажытнага пасада, на левым беразе Палаты (верагодна, ў раёне вул. Стралецкай паміж дамамі 15-23).

Назіранні за культурным пластам паказалі, што забудова паселішча на вул. Ф. Міронавай не была шчыльнай і праіснавала яно нядоўга (каля 100 – 150 гадоў) і хутка знікла. Нешматлікасць знойдзеных на месцы пабудоў артэфактаў сведчыць, што пакідаючы яго жыхары забралі з сабой усё каштоўнае. Прычынамі гэтага перасялення можа быць як пагаршэнне ўмоў пражывання (канец XII – пачатак XIII стст. – гэта час скарачэння межаў Запалоцкага пасада і перанос яго ўмацаванняў на лінію сучаснай вул. Гастэлла [6, с. 45], магчыма, з-за набегаў смалянаў. Першымі аб’ектамі іх нападу станавілася Запалоцце і правы бераг Палаты. Аддегласць ад першапачатковага дзяцінца і Верхняга замка, паўночна-заходняй ўмацаванай мяжы Запалоцкага пасада значна ўскладняла арганізацыю і кіраванне яго абаронай). Другой прычынай мог стаць пачатак пераносу дзяцінца з першапачатковага гарадзішча на Верхні замак, гэты працэс пачынаецца з XI ст. (пасля ўзвядзення Сафійскага сабора), і канчаткова завяршаецца толькі ў пачатку XIV ст. пасля пабудовы цагляна-драўлянага церама з печамі з гаршковай кафлі [6, с. 38 – 40] Трэцяй прычынай перасялення стаў перанос гандлёвай плошчы ад межаў былога дзяцінца на тэрыторыю, якую пасля 1563 г. часткова з поўначы зойме вал І. Грознага, а з паўднёвай пасля 1589 г. зойме езуіцкі калегіум. Адным з магчымых месцаў перасялення жыхароў даследаванага намі паселішча на вул. Ф. Міронавай можа з’яўляцца Вялікі пасад, які ў той час хутка развіваецца ва ўсходнім накірунку па берагавым тэрасам ўздоўж Дзвіны і Палаты і паступова ахоплівае з двух бакоў старажытны курганны некропаль, які дасягнуў у некаторых месцах нават сучаснай вул. Гогаля (тэрыторыя за гарадскім домам культуры паміж сучаснымі вул. Камуністычнай і Ф. Скарыны [6, с. 86, 108] і скрыжавання вул. Гогаля з вул. Ніжне-Пакроўскай каля дамоў № 44 – 47. Пасля будаўніцтва ў 1501 г. абарончай сцяны (паркана) [6, с. 102, 106] гэтыя часткі Вялікага пасада засталіся па-за межамі ўмацаванняў. Пасля гэтага тэрыторыя закінутага і спаленага паселішча на месцы сучаснай вул. Ф. Міронавай доўгі час застаецца вольнай ад засялення. З XVII ст. зноў пачынаецца засяленне гэтай тэрыторыі, з’яўляюцца першыя фальваркі, ад якіх засталіся дробныя кавалкі кафлі з матывамі «кованага металу». Іх знікненне можа быць звязана з войнамі XVII ст. З сярэдзіны XVIII ст. зноў пачалося будаўніцтва фальваркаў. На іх тэрыторыі з’яўляюцца капітальныя жылыя пабудовы на драўляных і цагляных склепах, крытыя керамічнай хвалістай дахоўкай, аздобленыя кафлянымі печкамі. Іх разбурэнне можа быць звязана з вайной 1812 г.

Знойдзеная манаграма Дзевы Марыі на некаторых кафлях з 3-га зав. Ф. Міронавай сваімі абрысамі нагадвае кафлю з манаграмай, што была знойдзена на Запалоцці на вул. Краснова, 12, там, дзе да Лівонскай вайны па назіранням Д.У. Дука быў бернардынскі кляштар, знішчаны ў 1563 г. [6, с. 90 – 91] Такім чынам, знойдзеныя намі пабудовы маглі належыць аднаму з ордэнаў каталіцкай царквы (бернардынцам ці езуітам).

Гэтыя высновы нельга лічыць вычарпальнымі, у перспектыве неабходна не толькі працягваць археалагічны нагляд за будаўніча-землянымі работамі, але і закладваць паўнавартасныя археалагічныя раскопкі. Такім чынам, стане магчымым больш дэталёва даследавання старажытнага паселішча і збудаваных пазней фальваркаў XVIII ст.

ЛІТАРАТУРА

1. Дэйніс І.П. Полацкая даўніна / І.П. Дэйніс. – Мінск: Медисонт. 2007. – 330 с.
2. Тарасаў, С. В. Полацк IX – XVII стст.: гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мінск: Беларуская навука, 1998. – 183 с.
3. Чантурия, Ю.В. «Градостроительное искусство Беларуси второй половины XVI – первой половины XIX в.: средневековое наследие, Реннесанс, барокко, классицизм» / Ю.В. Чантурия. – Минск: Беларуская наука, 2005. – 375 с.
4. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк IX – XIII вв. / Г.В. Штыхов. – Минск: Наука и техника, 1975. – 157с.
5. Древняя Русь. Город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – 415 с.
6. Дук, Д.В. Полацк і палачане (IX – XVIII стст) / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2010. – 180 с.
7. Салаўёў, А.А. Вынікі натурных даследаванняў на другім і трэцім паверхах корпуса «А» Полацкага езуіцкага калегіума пад час яго мадэрнізацыі / А.А. Салаўёў // Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (па выніках навукова-даследчай работы ў 2006 г.). – Полацк: НПГКМЗ, 2004. – С. 33 – 62.
8. Салаўёў, А.А. Археалагічнае вывучэнне паддашша корпусаў «А» і «Г» / А.А. Салаўёў // Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (па выніках навукова-даследчай работы ў 2007 г.). – Полацк: НПГКМЗ, 2008. – С. 79 – 100.

ГАНЧАРНЫЯ КЛЕЙМЫ: ПАРАЛЕЛІ І ХРАНАЛОГІЯ

канд. гіст. навук, дац. С.В. ТАРАСАЎ
(Інстытут парламентарызму і прадпрымальніцтва, Мінск)

Прасочана храналогія і геаграфія ганчарных клеймаў, праведзены паралелі паміж клеймамі з тэрыторыі Балгарыі, Польшчы, усходнеславянскіх земляў, адзначана іх пераемнасць. Разгледжаны знакі ганчарных клеймаў, прасочана развіццё некаторых з іх. Выказана меркаванне аб тым, што кляймёны посуд мог выкарыстоўвацца ў якасці мернай тары.

Уводзіны. Падставаю для напісання дадзенага артыкула стала патрапіўшае ў нашы рукі даследаванне балгарскага археолага Станчо Станчева «Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав», надрукаванае ў зборніку «Разкопки и проучвания», ІІІ. София, 1949 г. Балгарскай акадэміі навук і Народнага археалагічнага музея [25].

Клеймы на донцах ганчарных пасудзін, гэтаксама як і клеймы (знакі) на будаўнічай кераміцы X – XII стст., дасёння з'яўляюца адной з неразгаданных таямніц не толькі беларускай, але і ўсёй еўрапейскай археалогіі. Публікацый на гэтую тэму дастаткова многа, як і публікацый саміх артэфактаў. Асноўныя гіпотэзы зводзяцца да таго, што клеймы маглі быць магічнымі знакамі, перайшоўшымі з дахрысціянскай традыцыі; асабістымі таварнымі знакамі майстраў-рамеснікаў; знакамі, якія сведчаць аб феадальнай залежнасці рамесніка ад гаспадара; рытуальнымі знакамі, звязанымі з абрадам пахавання; знакамі, якія вызначалі метралагічныя характарыстыкі посуду; знакамі – элементамі хрысціянскага культа.

Мы не ставім сваёй задачай вылучэнне новай тэорыі альбо абгрунтаванне папярэдніх. Аднак хочам звярнуць увагу на тыпалогію і храналогію ганчарных клеймаў ад Балгарыі да сучаснай Расіі, уключаючы некаторыя краіны Заходняй Еўропы. Мы таксама не прэтэндуем на паўнату скарыстанага матэрыялу. Разам з тым, выбарка амаль 30 публікацый на гэтую тэму (у тым ліку публікацыі саміх клеймаў) сама па сабе дастаткова рэпрэзэнтатыўная.

Асноўная частка. Балгарская тыпалогія знакаў паводле С. Станчава ўключае некалькі катэгорый знакаў на донцах гаршчкоў: кола; кола з упісаным ў яго меншым колам, крыжам і іншымі знакамі; знакі ў выглядзе свастыкі; знакі-«краты»; знакі-«відэльцы»; знакі-зоркі і тамгападобныя знакі ў выглядзе літар і «тамгі». Адпаведна аўтару, усе яны абсалютна ідэнтычны па форме і памерам у трох пералічаных балгарскіх гарадах. Датуюцца археалагічна IX – X стст.

Падобныя клеймы былі знойдзены намі ў публікацыях балгарскага часопіса «Археалогія» за 1969 г., дзе посуд з вёскі Нова Черна, у тым ліку і з клеймамі, адносяць да перыяду Першага Балгарскага царства (VIII – першая палова X ст.) [16, с. 31 – 41]. З Плiскі – да IX – XI стст. [1, с. 25 – 35]. Тут назіраюцца падобныя ганчарныя клеймы, як у С. Станчава, з некаторай варыятыўнасцю салярнага (кругавога) варыянта. Маецца на ўвазе больш складаны ўпісаны ў круг малюнак.

На тэрыторыі Ўкраіны падобныя клеймы таксама былі знойдзены. Звяртае на сябе ўвагу той факт, што са значнай колькасці публікацый па археалогіі Ўкраіны клеймаў ўдалося знайсці не так і багата. Тыя, што сталі даступнымі, таксама падпадаюць пад балгарскую тыпалогію. Але часткова. У першую чаргу, гэта клеймы з выявай круга, двух кругоў, упісанага ў круг крыжа. Але тут з'яўляюцца і арыгінальныя выявы ў выглядзе «двузуба», якія даследчыкі звязваюць з княжай адміністрацыяй, і абсалютна ўнікальныя ў выглядзе «яшчаркі». З'яўленне клеймаў звязваецца з X ст. [17, с. 26]. і знаходкі ў Кіеве (горад Уладзіміра) – X – XI стст. [18, с. 80], у Вышгарадзе – другая палова X – XI ст. [19, с. 165]. Пры даследаванні жылых комплексаў у Кіеве на Горадзе Ўладзіміра (Дзеньслова) кераміка з клеймамі траплялася ў комплексах XII – пачатку XIII ст, канца XII – першай паловы XIII ст. [12, с. 241 – 255]. У блізкім кіеўскаму кругу і сферы ўплыву гарадзішчы Асавік (120 км на поўдзень ад Смаленска), дзе даследаваны фактычна закрыты археалагічны комплекс XII – XIII стст., знойдзена надзвычай багатая калекцыя посуду з клеймамі на донцах. Усе яны адносяцца да XII – XIII стст. [20, с. 107 – 108]. На тэрыторыі Польшчы клеймы на донцах ганчарных гаршчкоў (у тым ліку, падобныя і аналагічныя балгарскім) датуюцца «позняй фазай ранняга сярэднявечча», другой паловай XI – першай паловай XIII ст., канцом XIII – першай паловай XIV ст. (Michnik M., Szwed R.; Nowaczyk K., Nowaczyk L.; Gralak T.). Клеймы на гаршчках з Гданьска датуюцца другой паловай X – XI ст. [6, с. 320-321]. На Усход ад беларускіх земляў знойдзеныя клеймы на донцах гаршчкоў (таксама аналагічныя балгарскім) датуюцца ў Плёсе (Іванаў) – XII – першай паловай XIII ст. [26], у Волагдзе – XIII – XIV стст. [5].

Такім чынам, храналогія распаўсюджання клеймаў на посудзе выглядае наступным чынам. Найбольш старадаўнія паходзяць з тэрыторыі Балгарыі часоў Першага царства (IX – X стст.). Потым – Кіеў, Вышгарад і Гданьск – другая палова X – XI ст. Затым – усход Кіеўскай Русі (Асавік) і ўласна Кіеў – XII – XIII стст. І далей на Ўсход (Волагда, Плёс) – XII – XIV стст. Якое месца ў гэтай храналогіі займаюць беларускія землі?

Найбольш раннія датыроўкі посуду з клеймамі (адпаведна даследаваным помнікам) дае А.М. Плавінскі: кургановы могільнік Нагоўка, Мядзельскі раён – X – XI стст. [22, с. 74]. Г.В. Штыхаў у манаграфіі «Крывічы» датуе кургановыя комплексы, дзе знойдзены посуд з клеймамі, XI – XII стст. [28, с. 80]. У манаграфіі «Гарады Полацкай зямлі» клеймы на посудзе датуюцца – канцом X – XII ст. [29, с. 125]. XI ст. датуе посуд з клеймам з помніка Драздова (Талачынскі р-н) В.М. Ляўко [14, с. 81]. Я.Г. Звяруга датуе Кастыцкі могільнік на Вілейшчыне, дзе знойдзены ганчарны посуд з клеймамі, XI – XII стст. [10, с. 175]. Падобна, але больш шырока прадатаваны Ю.А. Зайцам археалагічныя комплексы ў Дрысвятах – XI – XIII стст. [3, с. 238] і ў Менску – другая палова XI – XIII стст. [9, с. 155].

Далей храналагічна ідзе цэлы шэраг археалагічных помнікаў, дзе посуд з клеймамі на донцах датуецца ў межах XII – XIII стст.: Лоск [3, с. 556], Маскавічы [7, с. 48 – 50], Капланцы [13, с. 207], Віцебск [4, с. 250], Полацк [11, с. 92], Ашмянец (Смаргоншчына) [8, с. 92]. Найбольш позняя храналагічныя датыроўкі падобнага посуду ў Воршы – XII – XIV стст. [14, с. 69].

Такім чынам бачна, што не выключаючы X і XI стст., на тэрыторыі Беларусі ганчарныя клеймы часцей датуюцца ў межах XII – XIII стст. і ў XIV ст. знікаюць.

У цэлым, карціна распаўсюджання ганчарных клеймаў на помніках, пералічаных вышэй, выглядае наступным чынам. Першыя клеймы з’яўляюцца на тэрыторыі сучаснай Балгарыі ў IX ст. (магчыма, у канцы VIII ст.) і шырока распаўсюджваюцца ў X ст. У X ст. (магчыма, у другой палове X ст.) і па XI ст. ганчарныя клеймы з’яўляюцца на тэрыторыі Польшчы, на тэрыторыі Кіеўскай зямлі. У канцы X – пачатку XI ст. ганчарныя клеймы з’яўляюцца на тэрыторыі Беларусі і атрымліваюць найбольшы распаўсюд у XII – XIII стст. У гэтыя ж стагоддзі (XII – XIII) ганчарныя клеймы з’яўляюцца на ўсход ад беларускіх і кіеўскіх земляў, дзе і праіснуюць па XIV ст.

Сярод розных відаў клеймаў балгарскія даследчыкі ставяць на першае месца клеймы ў выглядзе кола альбо некалькі ўпісанных адно ў другое колаў. Падобныя ж клеймы можна лічыць адной з большасцяў як на тэрыторыі Беларусі, так і сумежных краін. Яны знойдзены на Менцы, у Гродна, Ваўкавыску, Віцебску (па В. Ляўко і Т. Бубенька), Драздова (Талачынскі р-н Віцебскай вобласці), Чаркасава (Аршанскі р-н Віцебскай вобласці), у Капланцах. На сумежных тэрыторыях: гарадзішча Асавік, Клоніўскія курганы на Чарнігаўшчыне (В. Моця), у Волагдзе, Плеске, Разані.

Другой, не меньш (а можа і больш) распаўсюджанай групай знакаў з’яўляюцца ўпісаныя ў кола крыжы. На Беларусі: Ваўкавыск, Полацк, Віцебск, Гатовіна, Капланцы, Чаркасава. Ёсць яны і на сумежных тэрыторыях. Па форме гэтыя групы клеймаў абсалютна супадаюць з балгарскімі.

Падобная карціна назіраецца і з іншымі формамі клеймаў, дзе асновай з’яўляецца кола (што натуральна для кружальнага посуду). Аналогіі балгарскім мы знаходзім у выглядзе ўпісанага ў кола крыжа з дыяганалямі (шасці – васьміканцовы крыж), сегменціраванага крыжа (патоўшчаныя лініі), крыжоў, упісаных у некалькі кругоў. Не паглыбляючыся ў семантыку падобных знакаў, можна было б сказаць, што выявы салярных сімвалаў – рэч звычайная для ўсіх (асабліва індаеўрапейскіх народаў) і магла ўзнікнуць самастойна практычна ў любым месцы Еўразіі і не толькі. Але прыведзеная храналогія дазваляе лічыць іх культурным запазычаннем. Аб чым ніжэй.

Прыблізна тое ж можна казаць і пра з’яўленне на донцах гаршчкоў чатырохканцовых свастык. Аднак, на балгарскіх і вядомых нам украінскіх клеймах простая ў выглядзе тонкіх рысак свастыка адсутнічае, у той час як яна ёсць на беларускіх, польскіх і расійскіх помніках (налічана 13 узораў). Пры гэтым заўважым, што формы і памеры гэтых знакаў моцна адрозніваюцца, пры тым, што маюць аднолькавае семантычнае значэнне.

Разам з тым, ёсць адзін тып свастыкі, вельмі арыгінальны па сваёй форме, з’яўленне якога на розных геаграфічных прасторах наўрад ці можна лічыць выпадковасцю. Гэта свастыка ў выглядзе накладзеных па колу адзін на адзін квадратаў з выступаючымі краямі. Ва ўсёй скарыстанай намі літаратуры такі знак быў знойдзены толькі ў Ваўкавыску і Дрысвятах. Нідзе болей яго няма.

Яшчэ адзін цікавы сваёй унікальнасцю балгарскі знак – пяціканцовая зорка са скрыжаванымі рысамі ўнутры. Такі знак на донцы знойдзены ў Полацку, на гарадзішчы Асавік і больш нідзе.

Не меньш рэдкім з’яўляецца балгарскі знак у выглядзе ромба. Сустрэты на помніку Драздова (Талачынскі р-н) і ў кургане Нагоўка (Мядзельскі р-н). У апошнім выпадку ў ромб упісаны чатырохканцовы крыж. Больш ромбы нідзе не сустрэты.

Рэдкім балгарскім знакам з’яўляецца трохканцовы крыж, упісаный у кола. Нам ён трапіўся толькі двойчы: сярод клеймаў Полацка (Раскоп 1, 1988 г.) і на гарадзішчы Асавік.

Не менш цікавымі з’яўляюцца балгарскія клеймы ў выглядзе кратаў (рашотак). У розных варыянтах яны вядомы ў Гданьску, Ваўкавыску, Заслаўі, Дрысвятах, а таксама на гарадзішчы Асавік. Заўважым, што ў матэрыялах раскопак аўтара ў Полацку таксама знойдзены клеймы ў выглядзе рашотак (5 экз.). Аднак яны нагадваюць прастакутнік, падзелены на сегменты, у той час як балгарскія маюць «адчыненые» бакі.

Такім чынам, ёсць знакі, распаўсюджанне якіх вельмі абмежавана тэрытарыяльна: Балгарыя – Беларусь (свастыка ў выглядзе накладзеных квадратаў, ромб); Балгарыя – Беларусь – Асавік (пяціканцовая зорка); Балгарыя – Польшча – Беларусь – Асавік (краты-рашоткі). Храналагічна гэта выглядае наступным

чынам: Балгарыя – IX – X стст.; Польша – другая палова X – XI ст.; Беларусь – XI – XII стст; Расія (Асавік) – XII – XIII стст. Храналагічная пераемнасць больш чым паказальна.

Аднак, ёсць і іншая цікавая з'ява. Гэта знакі, якія ні ў якім выглядзе не сустракаюцца ў Балгарыі, але бытуюць на беларускіх, украінскіх і сучасных расійскіх землях. Гэта знакі ў выглядзе двузуба і трызуба. Большасць даследчыкаў іх адназначна звязвае з княжацкай тамгой Рурыкавічаў. Двузубы знойдзены ў Кіеве, Ваўкавыску (ускладнёныя), гарадзішчы Асавік (просты). Трызубы – у Кіеве, Вышгарадзе, курганах Шэставіцы, Менску на Свіслачы, на гарадзішчы Асавік. Але тут патрэбна агаворка, што трызуб не абавязкова знак Рурыкавічаў, аб чым ніжэй.

Якія можна зрабіць папярэднія высновы?

Па-першае, найбольш раннія знакі-клеймы з разгледжаных з'яўляюцца ў Балгарыі.

Па-другое, як ў Балгарыі, так і на іншых тэрыторыях клеймы з'яўляюцца разам з пачаткам выкарыстання ганчарнага кола. І не раней.

Па-трэцяе, выкарыстанне клеймаў на ўсіх небалгарскіх тэрыторыях з'яўляецца запазычаннем.

У чацвёртых, запазычанне робіцца ў выглядзе выкарыстання балгарскай матрыцы (зорка, свастыка-квадраты, ромбы, рашоткі, кольцы і крыжы) альбо ў выглядзе мясцовай перапрацоўкі балгарскай матрыцы (колы і крыжы).

У пятых, з'яўленне клеймаў на донцах гаршчкоў прыводзіць да выкарыстання арыгінальных знакаў мясцовай традыцыі (двузубы (магчыма, трызубы), іншыя знакі, якія мы не разглядаем ў дадзеным даследаванні).

Перш чым выказаць свае меркаванні адносна таго, навошта гэтыя клеймы ставіліся на донцы гаршчкоў, паспрабуем адказаць на пытанне, як яны трапілі на нашы (у першую чаргу) землі. Дзеля гэтага трэба звярнуцца да гісторыі старажытнага Балгарскага царства IX – X стст.

Гэта быў перыяд найвышэйшага пад'ёму Першага Балгарскага царства, якое праіснавала з 681 па 1018 г. IX – X стст. – гэта час праўлення цара Сімяона Вялікага (893 – 927 гг.), калі межы Балгарыі найбольш пашырыліся ад паўвыспы Галіпалі ў Грэцыі і ад Сербіі да Карпацкіх гор на Паўночным Усходзе. Фактычна Вялікая Балгарыя гэтых часоў суседнічала з Польскім княствам, землямі Галіччыны і Валыньшчыны, печанегскімі стэпамі і землямі, на якія распаўсюджваўся пратэктарат кіеўскіх князёў (Святаслава, у прыватнасці). Такім чынам, нашы сённяшнія ўяўленні аб Балгарыі як аб краіне за «трыма» межамі, моцна адрозніваюцца ад гістарычных рэалій IX – X стст. Ад сярэднявечных беларускіх земляў гэта была адлегласць «выцягнутай рукі». Прынамсі, бліжэй за «Тмутаракань», куды гайсаў, адпаведна «Слова пра Паход Ігара», Усяслаў Чарадзей.

Балгарскі цар Сімяон замяніў свой тытул «князь» на «базілеўс» (цар, імператар), і Візантыя была вымушана гэта прызнаць. То быў другі ў бягучай гісторыі выпадак пасля Карла Вялікага. Балгарская царква стала першай патрыярхіяй пасля Пентархіі (Канстанцінопальскай, Рымскай, Александрыйскай, Атыахійскай і Ерусалімскай). Гэта была першая нацыянальная аўтакефальная (самастойная) царква ў Еўропе. Бурна развіваліся гарады, рамяство і гандаль. Менавіта ад грэкаў балгары запазычылі многія тэхналагічныя навацыі, у тым ліку і ганчарнае кола. Разам з колам на ганчарным посудзе з'явіліся і клеймы. Як пішуць балгарскія даследчыкі, знакі на посудзе сустракаліся ўжо паміж 500 і 900 гг. Але былі рэдкасцю [25, с. 242]. У X ст. яны становяцца распаўсюджанай з'явай. X ст. – час балгарскага культурнага ўплыву на ўсходнеславянскія землі, які найбольш праявіўся ў распаўсюдзе хрысціянства і літаратурнай пісьмовай мовы. Першы епіскап, які з'явіўся ў Кіеве пасля афіцыйнага прыняцця хрысціянства, быў балгарынам. Сам Святы Кірыл, аўтар першай славянскай азбукі, прыязджаў ў Херсанес у пошуках мошчаў Св. Клімента. І гэта толькі кароткі пералік славяна-балгарскіх сувязяў гэтага часу.

У дачыненні да нашых ганчарных клеймаў X – пачатак XI ст. можна разглядаць як час, калі разам з выкарыстаннем кола перадавалася традыцыя ставіць клеймы. Верагодней, ў гэты час клеймы перадаваліся як матрыцы, як знакі чагосьці, адметнасці і адрознення адных гаршчкоў ад другіх. Тут не важна была дакладная форма і памеры знакаў, толькі іх семантыка. Такім чынам, на наш погляд, з'явіліся шматлікія колы і крыжы, найбольш распаўсюджаныя як у нас, так і ў суседзяў.

Аднак найбольшае распаўсюджанне як у нас, так і на Кіеўшчыне і ў суседніх землях кляйменне посуду набывае ў XII – XIII стст. Нават можна казаць, што пік прыходзіцца на XII ст., а ў XIII ст. пачынаецца паступовы спад. Цікава, што гэтая храналогія перагукаецца з гісторыяй Першага Балгарскага царства.

Ужо ў канцы X ст. на балгар ажыццяўляюць паходы візантыйскі імператар Іаан Цымісхій і кіеўскі князь Святаслаў. Апошні, як вядома, нават сваю сталіцу меўся перанесці ў Дарастол. Пасля смерці балгарскага цара Самуіла ў 1014 г. Балгарыя была захоплена Візантыяй. Як гэта адбывалася і якія наступствы меліся для саміх балгар, падрабязна апісаў Леў Дыякан. Апрача візантыйскага панавання, якое доўжылася па 1185 г.і суправаджалася фізічным вынішчэннем балгар, краіна спазнала крыжовыя паходы 1096 і 1147 гг., пастаянныя напады печанегаў. Нядзіва, што вялікая колькасць этнічных балгар, ратуючы жыццё, апынулася за межамі сваёй дзяржавы. І абсалютна натуральна, што паратунку яны шукалі ў славянамоўным асяроддзі, а не, скажам, у рамана-германскім. Вось якраз яны, непасрэдныя перасяленцы другой паловы XI – пачатку XII стст., і маглі быць носьбітамі шматлікіх культурных і тэхнічных навацый. У тым ліку і ганчарных клеймаў.

Апошнюю тэзу, на наш погляд, падмацоўваюць тыя з клеймаў, якія носяць адзінкавы характар і складаную форму. Найперш гэта свастыка са складзеных квадратаў. Узоры, знойдзеныя ў Ваўкавыску і Дрысвятах, абсалютна аналагічны балгарскім. Магчыма, яны нават супадаюць па памерах (аб перспектывах падобных даследаванняў ніжэй). І гэта, безумоўна, не матрыца свастыкі як такой, а канкрэтная яе форма, якая магла з'явіцца толькі з самім носьбітам, майстрам-ганчаром. Прычым у першасным, так бы мовіць, не перапрацаваным варыянце. Тое ж справядліва і для знакаў у выглядзе пяціканцовай зоркі, ромба, часткова рашотак. Астатнія ж клеймы, асабліва ў выглядзе колаў і крыжоў, як найбольш папулярныя і таксама аналагічныя балгарскім, атрымалі і найбольшы распаўсюд. Гаворачы аб балгарах-перасяленцах, мы маем на ўвазе менавіта саміх носьбітаў традыцыі, а не, скажам, прывоз імпартных гаршчкоў з Балгарыі. Перш за ўсё таму, што храналагічны разрыў паміж арыгінальным балгарскім посудам і посудам з аналагічнымі клеймамі на нашых землях складае як мінімум паўтара стагоддзя. Паўтара стагоддзя пабытовы гліняны гаршчок не жыве, калі гэта толькі не кітайская імператарская ваза.

Некалькі словаў аб саміх знаках і іх магчымым выкарыстанні.

Збольшага знакі носяць салярна-аграрную сімволіку: Сонца, агонь, касмаганічная повязь неба і зямлі, якая «перапрацоўвалася» хрысціянствам. Яны складаюць абсалютную большасць. Іншыя можна аднесці да ўмоўнай катэгорыі «мясцовай творчасці». Іх таксама многа, аднак яны рэдка паўтараюцца. Сярод апошніх – розныя лініі, літарападобныя знакі, квадраты, розных памераў крыжыкі, нават выявы сабак, яшчаркі ці Маці-Мокаш, як з Маскавічаў.

Асобна ў гэтай катэгорыі знакаў трэба вылучыць тыя, што безумоўна, на наш погляд, можна звязваць з хрысціянскім культам. Сярод іх просты роўнаканцовы, часам патоўшчаны крыж, які знаходзіцца ў цэнтры донца і не кранае краёў пасудзіны-кола. Безумоўна, у дахрысціянскія часы ён таксама меў «салярны» сэнс: зямля, агонь, вада, паветра. Ён жа з'яўляецца найбольш старажытным у выкарыстанні самых першых хрысціян. Сярод балгарскіх клеймаў яго няма. Але знойдзены ў Полацку (раскопкі Г. Штыхава і аўтара), Дрысвятах, Ваўкавыску, у кургане каля в. Ашмянец, у Гданьску і на гарадзішчы Асавік.

Да безумоўна хрысціянскай сімволікі трэба аднесці кляймо, знойдзенае ў Полацку ў 1988 г. на Вялікім пасадзе. Гэта выява крыжа-краслета (перакрыжаваны крыж), які раней называўся Крыж Хрыста, таксама ён меў назву Тэўтонскі крыж. 4 маленькіх крыжыка па яго канцах сімвалізуюць 4 евангелля. Нідзе апрача Полацка падобных клеймаў не знойдзена. Аднак цікава, што абсалютныя аналагі такога крыжа, альбо вытворныя ад іх, упрыгожваюць і сёння купалы цэркваў Земенскага (пабудаваны ў XII ст.) і Мулдаўскага (канец другога Балгарскага царства, 1185 – 1396 гг.) манастыроў у Балгарыі [27, с. 268 – 269, 358 – 359].

Да катэгорыі хрысціянскіх сімвалаў можна аднесці і выяву пяціканцовай зоркі, якая знойдзена, як сказана вышэй, сярод клеймаў у Балгарыі, Полацку і на гарадзішчы Асавік. Зорка інакш называецца «Пентальфа» і ў хрысціянскай традыцыі сімвалізуе пакуты Хрыста – пяць Яго ранаў на крыжы.

Трэцяя катэгорыя – выявы княжацкіх знакаў: двузубы і трызубы. Іх даследчыкі адзінадушна звязваюць з прыналежнасцю (залежнасцю) ганчароў да княжаскага кола. На наш погляд, падобнае меркаванне справядліва ў асноўным толькі да двузубаў, аб чым ніжэй.

Такім чынам, гаварыць аб прыкладным значэнні клеймаў можна толькі разглядаючы першую і трэцюю катэгорыі.

Назіранне за «салярнымі» клеймамі выяўляе тэндэнцыю, якая праяўляецца ва ўскладненні формы кляйма. Перш за ўсё, у павялічэнні колькасці колаў, упісаных адно ў адно, а таксама ў павялічэнні колькасці канцоў крыжа. (Дарэчы, апошнія ў хрысціянскай традыцыі павялічваюцца толькі да шасці – так званы Крыж Канстанціна, які пабачыўся імператару ў небе разам з надпісам «in hocsigno vinces» – «з гэтым знакам пераможаш»). Калі не разглядаць дадзеную з'яву (памнажэнне дэталяў) як узмацненне «магічнасці» знака, ці ягонай «мастацкай» прывабнасці, то застаецца прызнаць, што гэта можа быць толькі нейкая матэматычная кратнасць. А мы ведаем, што ў гэтыя часы ўсе вымярэнні праводзіліся зыходзячы з метралагічнай кратнасці на два. Любая мера павялічвалася альбо памяншалася ў два разы ў любы бок.

У гэтай сувязі цікавыя назіранні і высновы зрабіў украінскі даследчык Р. Арлоў. Ён слушна заўважыў, што ў артыкулах «Рускай Праўды» і ў ноўгарадскіх граматах маюцца згадкі аб мерах важкіх і сыпучых рэчываў: «уборкі пшана», «уборкі гароху», «вёдры соладу», «гарнцы алею», «ставіца алею», «2 гаршчкі алею». Таксама згадвае грамату Вялікага князя Літоўскага Аляксандра ад 1494 г., дзе мёд мераецца «насаткай», «калодаю» і «пасудзінай» [19, с. 169]. Згаданы даследчык робіць цікавыя высновы, што клеймы маглі быць звязаны з агульнай дзяржаўнай сістэмай мер, неабходнай не толькі для гандлю, але і для ўсіх відаў разлікаў. У тым ліку і сплочвання падаткаў [19, с. 167]. У яе аснову магла быць пакладзена добра распрацаваная антычная метралагічная сістэма, якая мела свае эталоны. Падцвярджае гэтыя думкі і той факт, што з канца X – пачатку XI ст. пачаў адчувацца недахоп ў грашова-манетных рэсурсах, а XII – XIII стст. дык і ўвогуле атрымалі ў навуцы назоў «безманетны перыяд». Таму разлікі непасрэдна прадуктамі з дапамогаю клеймёных гаршчкоў (падобна кратнасці вагавых гірак), выглядае абсалютна натуральна. Да гэтага трэба дадаць і яшчэ адно назіранне: кляймёныя гаршчкі былі непрыдатны

для гатавання ежы. У выніку выкарыстання іх на вогнішчы, з улікам перападаў тэмпературы, клеймы хутка бы знішчаліся. І гаршчок, такім чынам, губляў бы сваю пачатковую вартасць і прызначэне.

Заключэнне. Паколькі на вялікім тарным посудзе, накшталт карчагаў, аналагічныя клеймы дасюль не знойдзены, можна меркаваць, што клеймёныя гаршчкі (дакладней іх аб'ём) маглі выкарыстоўвацца ў дробных і сярэдніх разліках. А з гэтага вынікае, што імі карысталіся самыя шырокія колы тагачаснага грамадства. Практычна ўсе. І паколькі для разлікаў патрабаваліся канкрэтныя «мерныя» гаршчкі, кляймо ставілася не на ўвесь посуд. З пачаткам распаўсюду на нашых і суседніх тэрыторыях пражскага гроша патрэба ў «мерных» гаршчках адпала сама сабой.

Аднак, гэта не азначае, што кляймёны посуд не мог выкарыстоўвацца і з іншымі мэтамі. Як вядома, у значнай колькасці гаршчкі з клеймамі знойдзены ў пахаваннях (статыстыкі, на жаль, пакуль няма). Пахавальны абрад быў звязаны з сакральнымі ўяўленнямі аб працягу існавання, «жыцця» чалавека ў іншым вымярэнні. Таму і гаршчок з кляймом набываў іншы, сакральны сэнс. Нельга выключаць, што «пахавальныя» гаршчкі з клеймамі выраблялiся адмыслова. Але маглі выкарыстоўвацца і тыя, якія ўжываліся як мера, паколькі яны мелі сваю, больш высокую за звычайны гаршчок вартасць.

Што тычыцца гаршчкоў з клеймамі ў выглядзе княжацкіх знакаў, пэўна, яны ў першую чаргу мусілі падкрэсліваць сацыяльны статус уладальніка. Але ёсць адно пытанне. Магчыма, што знакі, прыведзеныя Р. Арловым у якасці княжацкіх, на самой справе гэткімі не з'яўляюцца. Па-першае, яны вельмі падобны на балгарскія ў форме «відэльца» і «відэльца з ніжняй рыскай». Па-другое, падобныя знакі былі знойдзены і аўтарам пад час раскопак у Полацку ў 1988 г. у напластаваннях XII ст. Наўрад яны мелі адносіны да кіеўскай княжаскай дынастыі. Па-трэцяе, «відэлец» – вядомы хрысціянскі знак, які выказвае ідэю трыадзінства Бога, гэтаксама як «трохкутнік», «трылiснiк», перасякаючыеся тры колы і г.д. Дарэчы, ганчарнае клеймо ў выглядзе «трылісніка» таксама было знойдзена ў Полацку ў тым жа раскопе. Тут варта адзначыць, што ідэя Святой Троіцы была, на наш погляд, была вельмі актуальна ў тагачасным Полацку. Яна матэрыялізавалася ў манастыры Св. Троіцы пры Сафійскім саборы, у Крыжы Ефрасінні Полацкай.

І апошняе назіранне. Абсалютная большасць клеймёных гаршчкоў знойдзена на гарадзішчах і ў гарадах. А горад у разглядаемы храналагічны перыяд – гэта не толькі месца канцэнтрацыі рамяства, але, у першую чаргу, месца гандлю. Разлічвацца за тавары і паслугі пры адсутнасці манеты выключна «куніцамі і вавёркамі», якія з цягам часу гублялі «таварны» выгляд, відавочна, было нязручна. Ды і дзе гараджаніну-рамесніку налавіць тых «куніц»? Таму версія аднаго з магчымых выкарыстанняў кляймёнага посуду ў якасці мернай тары падаецца перспектыўнай. Для далейшага даследавання неабходна праводзіць метралагічнае вывучэне посуду ў цэлым, з вылучэннем посуду з клеймамі.

P.S. Клеймы на донцах кругавых гаршчкоў, безумоўна, маюць сувязь з клеймамі на будаўнічай кераміцы. І тыя і другія бытуюць у межах адной храналогіі. Клеймы на плінфе а priori не маглі быць мясцовым «вынаходніцтвам». Ёсць усе падставы меркаваць, што іх з'яўленне на нашых землях таксама звязана з балгара-балканскай традыцыяй IX – X стст.

ЛІТАРАТУРА

1. Антонова, А. Материали от сондажни проучвания в Плиска / А. Антонова, Ст. Дамянов // Археология. – София, Выдавецтва БАН, 1969. – № 2, год XI. – С. 23 – 34.
2. Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 3. Сярэдневяковы перыяд (IX – XIII стст.). – Мінск, Беларуская навука, 2000, – 554 с.
3. Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. – Мінск, Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1993, – 702 с.
4. Бубенько, Т.С. Средневековый Витебск. Посад – Нижний замок (X – первая половина XIV в.) / Т.С. Бубенько. – Витебск: УО «ВГУ им. П.М. Машерова», 2004. – 276 с.
5. Васильева, Н.Б. Средневековые гончарные клейма (по материалам раскопок на ул. Бурмагиных, 20) / Н.Б. Васильева // Археология Вологды. История и современность: Сборник статей. – Вологда, 2007. – С. 53 – 61 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.booksite.ru, свободный. – Загл. с экрана.
6. Гензель, В. Культура и искусство польского Поморья в эпоху раннего средневековья (VIII – XI вв.) / В. Гензель // Славяне и скандинавы. – Москва: Прогресс, 1986. – С. 319 – 321.
7. Дучиц, Л.В. Браславское Поозерье в IX – XIV вв. Историко-археологический очерк / Л.В.Дучиц. – Минск, Навука і тэхніка. – 120 с.
8. Зайкоўскі, Э.М. Даследаванне культавага комплекса Ашмянец. / Э.М.Зайкоўскі // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2002. – № 17. – С. 181 – 190.
9. Заяц, Ю.А. Новые археологические исследования Верхнего города Минска / Ю.А. Заяц // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2001. – № 16. – С. 151 – 166.
10. Звяруга, Я.Г. Даследаванне курганных могільнікаў вярхоўяў Віліі / Я.Г. Звяруга // Матэрыялы па археалогії Беларусі. – 2001. – № 3.

11. Здановіч, Н.І., Беларуская паліваная кераміка XI – XVIII стст. / Н.І. Здановіч, А.А. Трусаў. – Мінск, Навука і тэхніка, 1993. – 184 с.
12. Козловський, А.О. Садиба першої половини XIII ст. в «Місті Володимира» Давньего Києва / А.О.Козловский, М.М. Ієвлєв // Дьнєслово: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – Київ: Інститут Археології, 2008. – С. 241 – 255.
13. Кошман, В.І. Гарадзішча Капланцы / В.І. Кошман // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2002. – № 17. – С. 201 – 211.
14. Левко, О.Н. Средневековое гончарство Северо-Восточной Белоруссии / О.Н. Левко. – Минск, Наука и техника. – 1992. – 127 с.
15. Материал к экскурсии «Древнерусская керамика Верхнего Поволжья» // [Электронный ресурс]. – Рэжим доступа: http://university.tversu.ru/misc/archaeology/ke.htm, свободный. – Загл. с экрана.
16. Милчев, Ат. Разкопки и проучвания в м. «Колето» при с. Нова Черна, Силистренски окръг през 1967 г. / Ат. Милчев, Ст.Ангелова // Археология. – София: Выдавецтва БАН, 1969. – № 3, год XI. – С. 31 – 41.
17. Моця, О.П. Населення Південно-руських земель IX – XIII ст. / О.П. Моця. – Київ, Інститут Археології, 1993. – 160 с.
18. Килиевич, С.Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII вв. По материалам археологических исследований / С.Р. Килиевич. – Киев: Наукова думка, 1982. – 176 с., ил.
19. Орлов, Р.С. Правда Руська і керамічне виробництво XI – XII ст. / Р.С. Орлов // Старожитності Русі – України. Збірник наукових праць. Киівска Академія Эвробізнесу. – Київ, 1994. – С. 165.
20. Павлова, К.В. Гончарные клейма городища Осовик / К.В. Павлова // Памятники старины: концепции, открытия, версии. Памяти Василия Дмитриевича Белецкого (1919 – 1997). Т II. – Санкт-Петербург – Псков, 1997. – С. 107 – 116.
21. Плавинский, А.М. К вопросу о гончарных клеймах / А.М. Плавинский // Славяне и их соседи (археология, нумизматика, этнология). / Под ред. А.А. Егорейченко. – Минск: Веды, 1998. – С. 58 – 65.
22. Плавінскі, А.М. Курганны могільнік Нагаўкі / А.М. Плавінскі, М.А. Плавінскі // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Вып. 6. – Мінск, 2003. – С. 173 – 180.
23. Село Київское Русі. (за матеріалами південноруських земель). – Київ: Шлях, 2003. – 232 с.
24. Семянчук, Г. Курганны могільнік каля вёскі Гатовіна Мінскага раёна / Г. Семянчук // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2001. – № 16. – С. 121 – 128.
25. Станчев, С. Грнъчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав / С. Станчев // Разкопки и проучвания. III. – София, 1949. – С. 235 – 245.
26. Травкин, П.Н. Гончарные клейма из Плеса / П.Н. Травкин // [Электронны рэсурс]. – Режим доступа: http://www.travkin-museum.ru/statya04.html, свободный. – Загл. с экрана.
27. Чавръков Г. Български манастири / Г.Чавръков, К.Танчев. – София: Септемри, 1978. – 378 с.
28. Штыхаў, Г.В. Крывічы. Па матэрыялах раскопкаў курганой Паўночнай Беларусі / Г.В.Штыхаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992 г. – 192 с.
29. Штыхов, Г.В. Города Полоцкой земли (IX – XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск: Наука и техника, 1978. – 160 с.

АРХЕАЛАГІЧНЫЯ РАЗВЕДКІ НА ГРУНТОВЫМ МОГІЛЬНІКУ КАЛЯ в. ДОЎГАЕ ГЛЫБОЦКАГА РАЁНА ў 2010 г.

В.У. ЧАРАЎКО
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

Прыведзена апісанне археалагічных разведак на грунтовым могільніку каля в. Доўгае Глыбоцкага сельсавета Віцебскай вобласці. Мэтай разведак было даследаванне пахавальных помнікаў XIV – XVIII стст. На могілках былі выяўлены каменныя крыжы, у т. л. са знакамі. Плошча шурфа склала 5 м^2. Зафіксаваны каменныя надмагільныя канструкцыі, прадстаўленыя суцэльнай вымасткай і абкладкай магілы камянямі па перыметры. Было ўскрыта два пахаванні, арыентаваных галавой на захад. Стан захаванасці касцякоў дрэнны. Пахавальны інвентар адсутнічаў, аднак знаходка фрагментаў керамічнага гаршка, які адносіцца да памінальнага інвентару, дазваляе датаваць пахаванні XV – XVI стст.

Уводзіны. У ліпені 2010 г. экспедыцыя Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта ажыццяўляла археалагічныя разведкі на тэрыторыі Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці. Мэтай было даследаванне паха-

вальных помнікаў XIV – XVIII стст. Адным з даследаваных аб'ектаў стаў грунтовы могільнік каля вёскі Доўгае, дзе праводзілася шурфоўка.

Асноўная частка. Размяшчэнне і гісторыя вывучэння грунтовага могільніка каля в. Доўгае. Могілкі размешчаны прыблізна ў 0,2 км на паўночны ўсход ад вёскі Доўгае. Вёска адносіцца да Зябкаўскага сельскага савета Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці. Могілкі складаюцца з трох частак: сучасных дзеючых могілак, закінутага грунтовага могільніка, на якім і праводзілася шурфоўка, і курганнага могільніка.

Курганы на могілках в. Доўгае ўзгадвае ў сваёй «Археалагічнай карце Віленскай губерні» Ф.В. Пакроўскі [1, с. 14, 17]. Адзначана, што 3 кургана абкладзены вялікімі камянямі. Курганная група на могілках в. Доўгае (са спасылкай на Ф.В. Пакроўскага, А. і В. Галубовічаў ўзгадваецца ў «Археалагічнай карце Беларусі» Г.В. Штыхава [2, с. 43]. У 1981 г. курганную групу апісала Л.У. Дучыц, а ў 1995 г. яна правяла там археалагічныя раскопкі кургаоў. Л.У. Дучыц паведамляе аб наяўнасці побач з курганамі грунтовага могільніка плошчай у некалькі гектар, «дзе пахаванні адбываліся ад часоў сярэднявечча да сённяшняга дня» і выказвае меркаванне, згодна з якім грунтовы могільнік з'яўляецца працягам курганнага. На старой частцы могільніка «многія з грунтовых магіл пакрыты камянямі», маюцца каменныя крыжы і валуны з высечанымі крыжамі і іншымі знакамі [3, с. 111].

Апісанне помніка. Закінуты грунтовы могільнік мае форму, набліжаную да прамавугольнага трохкутніка з бакамі 113 м («гіпатэнуза»), 50 м і 89 м («катэты»). «Гіпатэнуза» адпавядае лініі «поўнач – поўдзень». З паўночнага захаду да могільніка прымыкае курганная група, з захаду – дзеючыя могілкі. З паўночнага ўсходу могільнік абмежаваны сцежкай, а з паўднёвага ўсходу – грунтовай дарогай. На паўночным захадзе ад могільніка, за курганамі, праходзіць ашфальтаваная дарога да в. Доўгае.

Рэльеф роўны. Могільнік густа парос ліставым лесам і хмызняком. Асабліва часта сустракаецца алешнік. Хмызняк на заходняй ускраіне, памежнай з дзеючымі могілкамі, часткова засыпаны смеццем з іх. Могільнік пакрыт тоўстым слоем мінулагодняга лісця, якое разам з дзёрнам хавае дробныя камяні з абкладак магіл. Аднак мяркуючы па заўважных валунах у галавах (нагах) пахаванняў, могільнік уключае каля сотні пахаванняў. Дакладна заўважны толькі асобныя магілы, абкладзеныя (абстаўленыя) камянямі большых памераў. Зыходзячы з размяшчэння валуноў у галавах (нагах) пахавання, магілы арыентаваны па лініі «ўсход – захад». На могільніку маецца 5 каменных крыжоў (мал. 1). Крыжы ўраслі ў зямлю, нахілены. Крыжы і большасць камянёў – з пароды шэрага колеру. Маецца адзін крыж, які рассыпаецца з прычыны нетрываласці каменя (граніт-рапаківі?).

Мал. 1. Могільнік каля в. Доўгае Глыбоцкага раёна. Шурф 2010 г. Каменны крыж пахавання 2 са знакам

Апісанне раскопа. На ўсходнім ускрайку могільніка быў закладзены шурф. Шурф першапачаткова меў памеры 2x2 м. Размяшчэнне каменнага крыжа і надмагільных камянёў дазваляла меркаваць наяўнасць у межах шурфа двух пахаванняў.[18] У працэсе раскопак высветлілася, што пахаванні ідуць не ў радок, а адно змешчана адносна другога па лініі «ўсход – захад». Таму з усходняга бока шурфа, ля паўночна-ўсходняга кута, была зроблена прырэзка 1 × 1 м. Агульная плошча шурфа склала, такім чынам, 5 м^2. Шурф разбіраўся да мацерыка, на глыбіню 1,3 м.

Улічваючы адсутнасць паблізу аб'ектаў, якія маглі б выкарыстаны ў якасці рэпера, з гэтай мэтай выкарыстоўваўся спецыяльна загнаны ў зямлю на адлегласці 6 м на паўночны ўсход ад шурфа кавалак жалезнай арматуры. Нівелірная адзнака – 123.

Раскопкі праводзіліся пластамі па 0,2 м з дапамогай рыдлёвак. Расчыстка каменнай вымасткі, а таксама рэшткаў шкілета адбывалася пры дапамозе шпатэляў і пэндзляў. Грунт перабіраўся на месцы. Пасля заканчэння работ шурф быў засыпаны, знешні выгляд пахаванняў адноўлены.

У межах шурфа знаходзілася два пахаванні. Магіла 1 маркіравалася буйным валунным камянем з усходняга і меншым камянем з заходняга боку магілы, паміж імі прасочвалася некалькі меншых камянёў,

[18] У далейшым «пахаванне 1» («магіла 1», «надмагілле 1») – пахаванне, магіла, надмагілле ў паўднёвай частцы шурфа, «пахаванне 2» («магіла 2», «надмагілле 2») – пахаванне, магіла, надмагілле ў паўночнай частцы шурфа.

якія выступалі над дзёрнам. Магіла 1 была арыентаваная па лініі «ўсход – захад». Магіла 2 маркіравалася каменным крыжам з усходняга боку. Крыж быў моцна нахілены на ўсход. На крыжы маецца выбіты знак – (крыж з паўсферай). Надмагільных насыпаў у абодвух выпадках не прасочвалася.

Пласт 1 (0 – 0,2 м). На глыбіню 0,1 м пласт складаўся з дзёрана. Глыбей ішоў слой бесструктурнага светла-шэрага (попелападобнага) пяску-падзолу з вялікай колькасцю каранёў. Слой падзолу меў магутнасць каля 0,1 м.

Разбор пласта 1 дазволіў дэтальна ўбачыць надмагільныя канструкцыі (Мал. 2). *Надмагілле 1* уяўляла суцэльную вымастку з 21 камяня памерамі ад 0,05 да 0,4 м, якімі была пакрыта ўся паверхня магілы. Камяні ляжалі ў адзін слой. З усходняга і заходняга бакоў размяшчаліся 2 ўжо згаданыя валунныя камяні, што маркіравалі ногі і галаву пахавання. З улікам іх вымастка складалася з 23 камянёў. У цэнтры былі змешчаны буйнейшыя, па краях – драбнейшыя камяні.

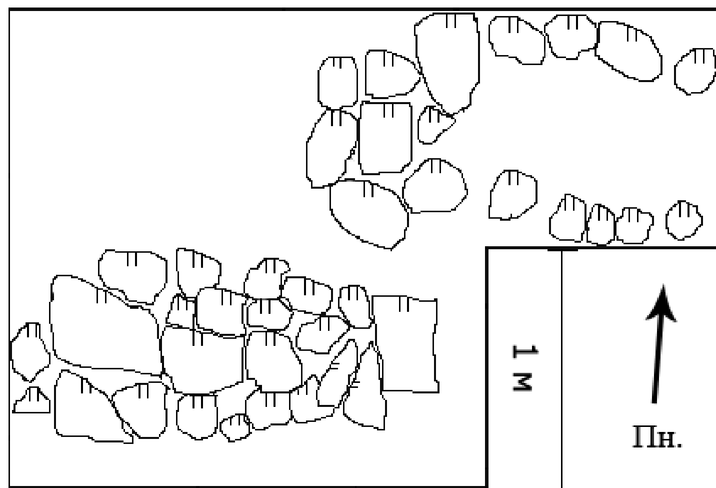

Мал. 2. Могільнік каля в. Доўгае Глыбоцкага раёна. Шурф 2010 г. Надмагільныя канструкцыі пасля зняцця дзёрну

Надмагільная канструкцыя 2 ўключала згаданы каменны крыж (гл. мал. 1), камяні, якімі ён быў абкладзены з мэтай умацавання, і абкладку магілы па перыметры. Крыж размяшчаўся з заходняга боку надмагільнай канструкцыі. Канструкцыя арыентавана па лініі «ўсход – захад». Надмагілле ў асноўным было зроблена з камянёў невялікіх памераў (0,1 – 0,3 м). Шэсць камянёў былі змешчаны вакол падножжа крыжа і адначасова акалялі магілу з захаду. У першапачатковы шурф трапілі каменны крыж і камяні з абкладкай. Выяўленне пахавання 2 абумовілі неабходнасць прырэзкі да шурфа, у выніку якой была выяўлена астатняя частка надмагільнай канструкцыі – абкладка магілы па перыметры. Па перыметры магіла была абкладзена 10 камянямі, па 5 з паўночнага і паўднёвага бакоў. Канструкцыя не ўтварала замкнутага контура: адсутнічалі камяні з усходняга боку. Відаць, магіла была некалі абкладзена камянямі па ўсім перыметры.

Камяні надмагільных канструкцый пахаванняў 1 – 2 у асноўным знаходзіліся ў пласце 1, але некалькі буйных камянёў заходзілі ў пласт 2.

Пласт 2 (0,2 – 0,4 м). Пласт складаўся з шэра-жоўтага, досыць шчыльнага пяску з вялікай кольскасцю каранёў. У слаі пасля зачысткі заўважна наяўнасць больш цёмных плям ад карэння, якое сустракаецца ў вялікай кольскасці. Плямы размешчаны хаатычна.

Пад камянямі, якімі быў абкладзены крыж, знойдзены развал керамічнага начыння. Нівелірная адзнака – 150.

Пласт 3 (0,4 – 0,6 м) складаўся з жоўтага шчыльнага пяску. У паўднёвай палове шурфа колькасць каранёў была большая, чым ва ўсходняй. Магільных плям не прасочвалася.

У межах ***пласта 4*** (0,6 – 0,8 м) на ўзроўні каля 0,7 м адбыўся выхад на мацярык. Жоўты пясок па ўсёй плошчы шурфа змяніўся светла-шэра-жоўтым мацерыковым пяском. У пласце 4 сустракалася вялікая колькасць каранёў. У паўднёвай частцы шурфа быў знойдзены кавалак вугалю памерамі каля 1 см^3. Зачыстка пласта 4 не выявіла контураў магільных ям.

У паўднёвай палове шурфа на глыбіні 0,95 м (нівелірная адзнака 218) на адлегласці 0,1 м ад заходняй і 0,55 м ад паўднёвай сценак быў выяўлены чэрап, якім было прадстаўлена *пахаванне 1* (гл. Мал. 3). Іншых касцей не выяўлена. Паралельна паўднёвай сценцы шурфа ад алешыны, што расла на ўсход ад шурфа, раслі карані, якія, верагодна, і знішчылі шкілет. Стан захаванасці чэрапа дрэнны. Пахаванне было арыентавана галавой на захад. З заходняга боку, дзе быў выяўлены чэрап, папярочная прарэзка дазволіла заўважыць тлен ад труны. Мяркуючы па тлену, у раёне галавы труна мела шырыню 0,27 м.

У паўночнай палове шурфа на глыбіні 1,02 м (нівелірная адзнака – 234) на адлегласці 0,6 м ад паўночнай сценкі шурфа і 0,2 м ад першапачатковай усходняй сценкі шурфа (г.зн. без прырэзкі) былі выяўлены чэрап *пахавання 2*. Пахаванне 2 прасочвалася па чорных плямах, густа пераплеценых карэннем,

якія ішлі на ўсход за межы шурфа. Таму да шурфа была зроблена прырэзка (гл. вышэй). Пахаванне 2 прадстаўлена чэрапам і 2 фрагментамі доўгіх костак. Стан захаванасці надзвычай дрэнны. Косці чэрапа ўтрымліваліся разам дзякуючы камяку зямлі ўнутры чэрапа і прарosшым праз чэрап караням. Пахаванне арыентавана галавой на захад.

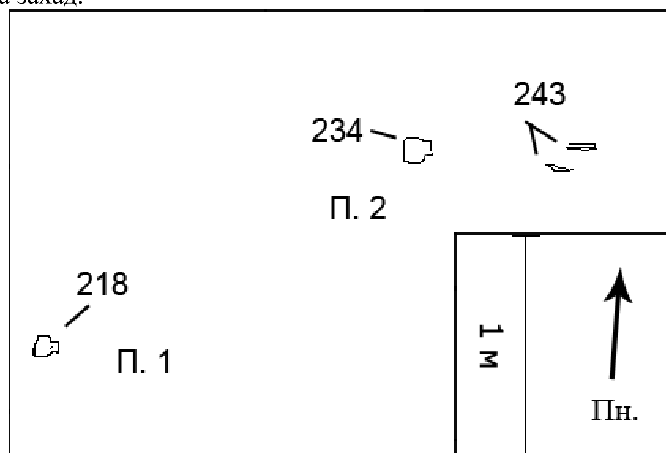

Мал. 3. Могільнік каля в. Доўгае Глыбоцкага раёна. Шурф 2010 г. Размяшчэнне пахаванняў

Антрапалагічная экспертыза пахаванняў праводзілася антраполагам В.А. Емяльянчык[19], старшым выкладчыкам УА «ПДУ». Паводле вынікаў экспертызы, першае пахаванне належыць жанчыне ва ўзросце 20 – 30 гадоў. Стан захаванасці рэшткаў шкілету не дазваляюць вызначыць пол пахаванага ў магіле 2. Яго ўзрост складае 20 – 40 гадоў.

Апісанне знаходак. Знаходкі прадстаўлены развалам керамічнага гаршка, знойдзенага пад каменнай надмагільнай канструкцыяй пахавання 2. Развал уключаў 9 фрагментаў гаршка, у т.л. 3 фрагменты венца. 8 фрагментаў спалучаліся паміж сабой, іх атрымалася склеіць (мал. 4).

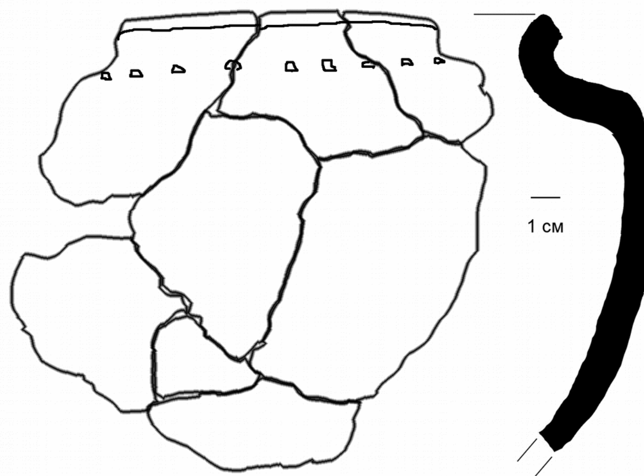

Мал. 4. Могільнік каля в. Доўгае Глыбоцкага раёна. Шурф 2010 г. Керамічны гаршок з пахавання 2

Гаршок шурпаты, няроўна загладжаны. На зломе ў цесце бачна жарства памерамі 0,5 – 1,0 мм. Венца гаршка плаўна адагнута вонку, шыйка кароткая, плечыка рэзка падкрэслена. Плечыка ўпрыгожана ямкавым арнаментам. Гаршок можа быць датаваны XV – XVI стст.

Глыбіня, на якой быў знойдзены развал гаршка, дазваляе аднесці яго не да пахавальнага, а да памінальнага інвентару. Адсутнасць пахавальнага інвентару – прыкмета большасці пахавальных помнікаў Беларускага Падзвіння XIV – XVIII стст.

Заключэнне. Такім чынам, былі праведзены разведкі на грунтовым могільніку каля в. Доўгае Глыбоцкага раёна. На могільніку закладаўся шурф плошчай 5 м^2. Было ўскрыта 2 пахаванні. Зафіксаваны два

[19] Аўтар удзячны В.А. Емяльянчык за праведзеную антрапалагічную экспертызу.

варыянты каменных надмагільных канструкцый, прадстаўленыя суцэльнай вымасткай і абкладкай магілы па перыметры, выяўлены рэшткі труны і памінальнага інвентару (кераміка). Атрыманы матэрыял адносіцца да XV – XVI стст.

ЛІТАРАТУРА

1. Покровский, Ф.В. Археологическая карта Виленской губернии / Ф.В. Покровский – Вильна: Типография А.Г. Сыркина, 1893. – XVIII с.+164 с.
2. Штыхов, Г.В. Археологическая карта Белоруссии. Памятники железного века и эпохи феодализма. Вып. 2 / Г.В. Штыхов. – Минск: Полымя, 1971. – 276 с.
3. Дучыц, Л. Курганны могільнік Зябкі – Доўгае / Л. Дучыц // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2001. – № 16. – С. 111 – 114.

РАННЕНЕАЛІТЫЧНЫЯ МАТЭРЫЯЛЫ Ў МІКРАРЭГІЁНЕ КРЫВІНСКАГА ТАРФЯНІКА

М.М. ЧАРНЯЎСКІ, У.Я. ГРЫБ
(Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск)

Разглядаюцца вынікі раскопак стаянкі ранненеалітычнай нарвенскай культуры Асавец 4 у Бешанковіцкім р-не, на якой захаваўся інвентар з арганікі і мінеральных рэчываў – касцяныя, рагавыя і крамянёвыя прылады працы і паляўнічая зброя, упрыгожанні, а таксама фрагменты керамічнага посуду. Адзначана генетычная пераемнасць мясцовай нарвенскай культуры з папярэдняй мезалітычнай кундскай культурай і яе сувязі з ранненеалітычнымі супольнасцямі Падняроўя і Панямоння.

У Крывінскім мікрарэгіёне, размешчаным на мяжы Бешанковіцкага і Сенненскага р-наў Віцебскай вобл., знаходзіцца шэраг старажытных паселішчаў, вывучэнне якіх дазваляе з рознай ступенню паўнаты рэканструяваць гісторыю мясцовага насельніцтва на працягу прыкладна 5-ці тысячагоддзяў – ад 6-га да сярэдзіны 2-га тыс. да н.э. У археалагічнай перыядызацыі гэта ад ранняга неаліту да сярэдняга бронзавага веку.

Найбольш старажытным паселішчам мікрарэгіёна, якое адносіцца да нарвенскай культуры, з’яўляецца стаянка Асавец 4, размешчаная праз 2,0 км на паўднёвы ўсход ад в. Асавец Бешанковіцкага р-на. Яна займала паўднёва-заходні схіл пясчана-жвіровага ўзгорка «Брускавішча», што ўздымаецца каля краю Крывінскага тарфяніка. На жаль, амаль увесь узгорак у 1974 – 75 гг. быў знішчаны кар’ерам, прыдатнай археалагічнаму даследаванню засталася вузкая паласа каля падножжа (мал. 1: Б, В). Помнік выяўлены аўтарам у 1973 г., ім жа і праводзіліся тут раскопкі ў 1976 і 1977 гг., у выніку чаго ўскрыта 110 $м^2$. [15]. У наступныя 1980 і 1987 гг. невялікія даследаванні вяліся на ўсходнім краі кар’ера, аднак яны далі мала матэрыялу, да таго ж ён быў рознакультурным.

Найбольшая вышыня захаванага ўчастка паселішча над узроўнем тарфяніка ў месцы раскопа 1976 г. складала 2 м. Культурны пласт дасягаў 0,5 – 0,7 м (мал. 1: В). Ён складаўся з жвіру з вялікай колькасцю вапняковых галек, што прывяло да вапнавання астэалагічнага матэрыялу, які захаваўся ў даволі добрым стане. Пласт падсцілаўся тым жа жвірам.

Насычанасць культурнага пласта артэфактамі ўмераная. Выглядае, што частка іх магла перамяшчацца ўніз па схілу натуральным чынам. У раскопе 1977 г. выўленае авальнавыцягнутае крыху пранікаючае ў мацярык паглыбленне памерамі 4,0 на 1,5 м, арыентаванае з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход (мал. 1: В). У яго запаўненні прасочана невялікая вуглістасць, каля паўднёвага краю адзначана невялікая сціжма патрушчаных костак жывёл, а за межамі таго ж краю – развал часткі глінянай пасудзіны. Магчыма, паглыбленне сведчыць пра наяўнасць рэшткаў нейкага жытла.

Крамянёвы комплекс Асаўца 4 прадстаўлены першаснымі і другаснымі прадуктамі расшчаплення крэменю. Усяго за два сезоны раскопак было здабыта каля 200 артэфактаў з гэтага матэрыялу, сярод якіх 60 маюць сляды другаснай апрацоўкі, пераважна рэтушоўку.

Крэмень даволі розны па якасці і гатунках. Ён пераважна светла-шэры да малочна-белага, зрэдку шэры і цёмна-шэры, часам злёгку рудаваты або нават ружаваты да чырвонага. Пераважала мясцовая галечная сыравіна дрэннай якасці. Але сутракаецца і больш якасны імпартаваны крэмень. Светлая танальнасць большасці матэрыялу ў асноўным выклікана яго заляганнем з вапняком.

Малая колькасць крамянёвай сыравіны вымагала ашчаднасці. Так, знойдзены толькі два нуклеусы. Абодва аднапляцовачныя. Адзін з іх мае добра аформлены фронт-адшчэпню (мал. 2: 19). Другі нуклеус даволі аморфны.

Першасным прадуктам расшчаплення крэменю з’яўляюцца пераважна адшчэпы і пласціны, якія выкарыстоўваліся ў якасці нарыхтовак для прылад працы або з’яўляліся адыходамі вытворчасці. Самую масавую частку крамянёвай калекцыі складаюць адшчэпы. Пласцін знойдзена значна менш – 29.

Тэхналогія нарыхтоўкі пласцін была заснаванная на выкарыстанні некалькіх тэхнік зняцця. Найбольш распаўсюджанай з'яўлялася адціскальная. Аб гэтым перш за ўсё сведчыць іх правільная паралельная агранка, нярэдка трапецападобнае сячэнне. Для атрымання пласцін выкарыстоўвалі і пасярэднікі. У выніку на нарыхтоўках атрымлівалася як паралельная, так і непаралельная агранка. У калекцыі таксама прысутнічае абломак рабрыстай пласціны. Такія артэфакты ўтвараліся пры першых сколваннях для фармавання фронту нуклеуса.

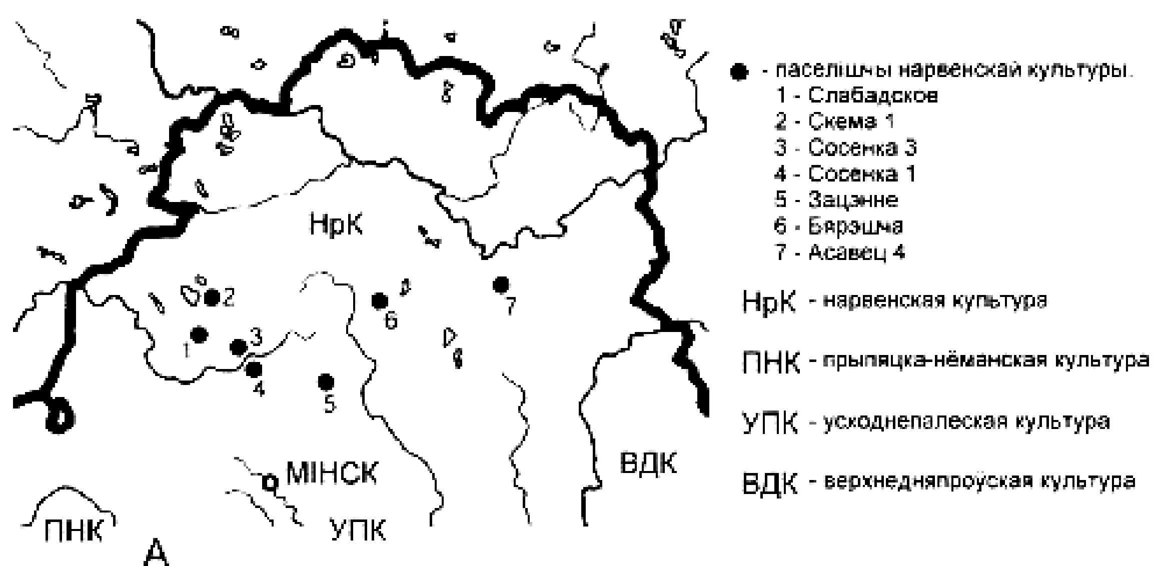

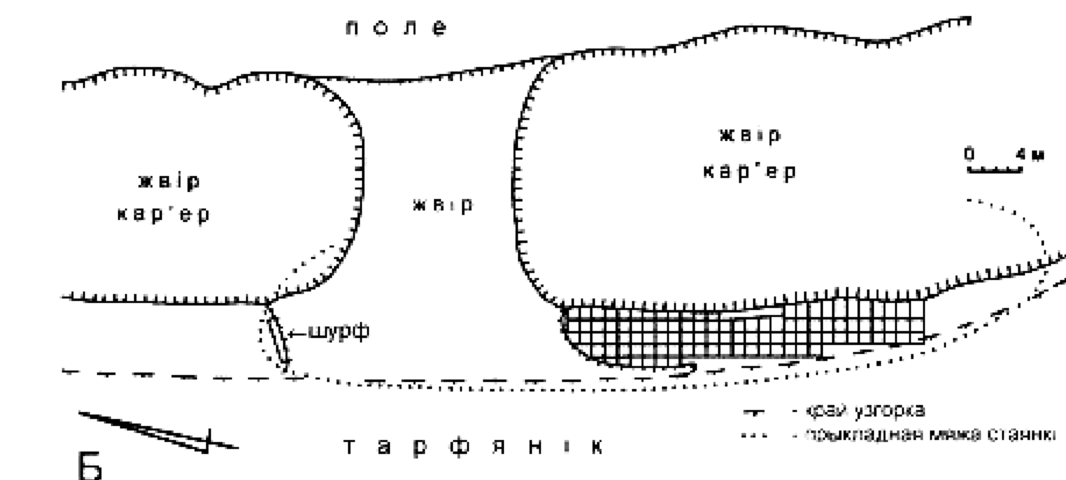

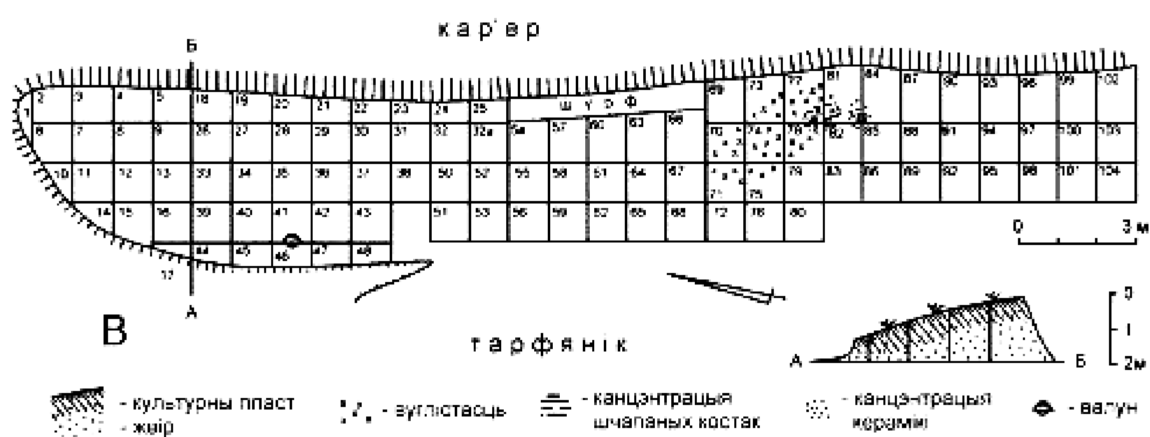

Мал. 1. Ранні неаліт Паўночнай Беларусі (А); план стаянкі Асавец 4 (Б); раскоп на стаянцы Асавец 4 (В)

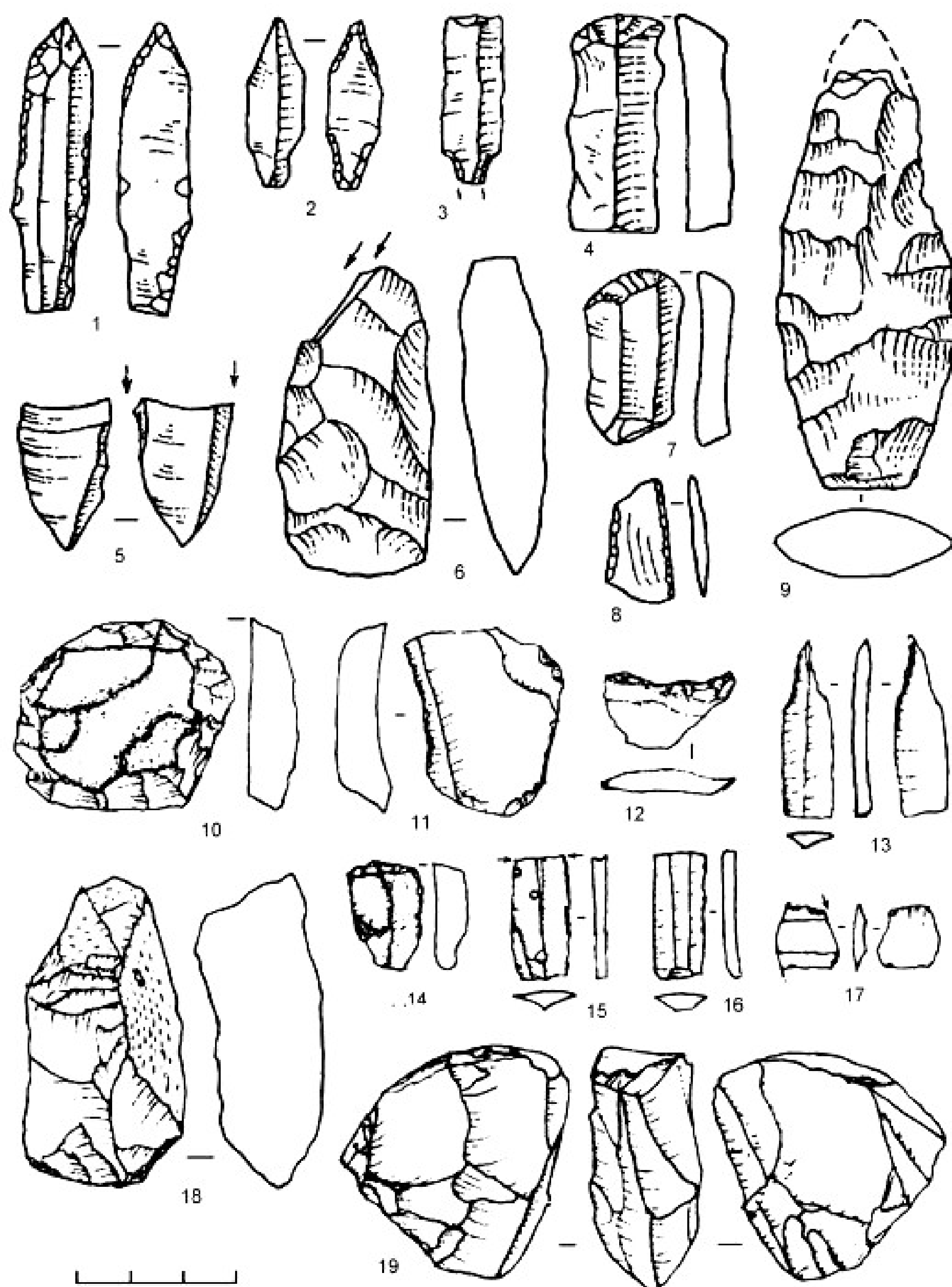

Мал. 2. Асавец 4. Крамянёвы інвентар: 1, 2, 3 – наканечнікі стрэлаў; 4, 7, 10, 11, 14 – скрабкі; 5 – разец; 6 – сякера з разцом на абушку; 8 – трапецыя; 9 – наканечнік дроціка; 12 – скобля; 13 – свердзел; 15, 16 – рэжучыя прылады; 17 – укладка; 18 – рубячая прылада; 19 – нуклеус

Усе прылады працы дзеляцца на некалькі тыпаў у залежнасці ад іх тэхналагічнага і функцыянальнага кантэксту.

Да паляўнічай зброі адносяцца тры наканечнікі стрэлаў – два цэлыя і адзін з абламаным вастрыём. Усе яны ўтвараюць адну групу з невялікімі адрозненнямі паміж сабой.

Першы наканечнік выраблены з правільнай пласціны з трапецападобным сячэннем (мал. 2: 1). Ударны бугарок адсутнічае, але па ўскосных прыкметах можна вызначыць, што нарыхтоўка для наканечніка была атрыманая з дапамогай адціску. Вастрыё знаходзіцца на дыстальным канцы пласціны і аформлена рэтушшу па краях з брушка і спінкі, г.зн. з вентральнага і дарсальнага бакоў. Чаранок аформлены стромкай рэтушшу на дарсальным і супрацьлеглым яму вентральным баку.

Другі наканечнік таксама змайстраваны з правільнай адцісканай пласціны, але меншых памераў (мал. 2: 2). Бугарок, як і на папярэднім экземпляпы, адсутнічае. Сячэнне пласціны трохкутнае. Вастрыё знаходзіцца на дыстальным канцы і аформлена з вентральнага боку даволі стромкай рэтушшу. Чаранок таксама апрацаваны такой жа рэтушшу.

Трэці наканечнік уяўляе сабой выраб з абламаным вастрыём і па марфалогіі падобны на папярэднія (мал. 2: 3). Ён аформлены на правільнай адцісканай пласціне трохкутнага сячэння. Як і ў папярэдніх, вастрыё знаходзіцца на дыстальнай частцы пласціны. Чаранок аформлены стромкай рэтушшу.

Усе вышэй апісаныя наканечнікі маюць блізкія аналогіі з іншых помнікаў нарвенскай культуры на тэрыторыі Беларусі (Зацэнне, Сосенка 3). Праўда, наканечнікі з Зацэння маюць іншую арыентацыю вастрыя – на бугарковай частцы пласціны [12, мал. 4: 1 – 3]. У Сосенцы 3 наканечнікі даволі часта выраблены з няправільных пласцін і незаўсёды маюць рэтушаванае вастрыё. Найбольш блізкі тэхналагічна асавецкім экземплярам абломак наканечніка без чаранковай часткі з Сосенкі 3. Вастрыё ў яго таксама аформлена стромкай рэтушшу і знаходзіцца на дыстальнай частцы правільна агранёнай пласціны трохкутнага сячэння [14, мал. 4: 15].

У арэале нарвенскай культуры Паўднёва-Усходняй Прыбалтыкі наканечнікі падобнага тыпу сустракаюцца рэдка. Ф.А. Загорскіс знайшоў такі экземпляр у ранненеалітычным пласце стаянкі Оса ў Паўднёва-Усходняй Латвіі [4, с. 60].

Да паляўнічай зброі адносіцца і наканечнік дроціка з абламаным вастрыём (мал. 2: 9). Ён мае лістападобную форму з прамой асновай, у сячэнні лінзападобны, пакрыты плоскай рэтушшу з абодвух бакоў. Такі тып дроцікаў сустракаецца як на помніках Беларусі (Зацэнне) [12, мал. 4: 8], так і на нарвенскіх паселішчах Прыбалтыкі (Акалі ў Эстоніі) [16, с. 187, рис. 19: 14], Сарнатэ ў Латвіі) [1, табл. 3: 1].

Геаметрычны мікраліт у Асаўцы 4 знойдзены толькі адзін. Ён уяўляе сабою амаль раўнабокую трапецыю, сфармаваную на фрагменце пласціны з непаралельнымі краямі. Стромкай рэтушшу апрацаваныя супрацьлеглыя бакі прылады (мал. 2: 8).

Трапецыі былі даволі распаўсюджанай з'явай на помніках паўднёвых рэгіёнаў нарвенскай культуры. Яны знойдзены ў Зацэнні [12, мал. 4: 4 – 7] і Сосенцы 3 [14, мал. 5: 1 – 9]. Трэба адзначыць наяўнасць трапецый ва ўсходняй Літве на помніку Кратуонас 1Б, дзе таксама маюцца ранненеалітычныя матэрыялы [2, рис. 18: 21, 22].

Разцоў на помніку знойдзена толькі два (мал. 2: 5). Яны зроблены з адшчэпаў сярэдніх памераў і адносяцца да тыпу вуглавых.

Скрабкі ўтвараюць самую вялікую катэгорыю прылад працы на стаянцы (15 экз.). У тэхналагічным і функцыянальным плане яны даволі разнастайныя. Дамінуюць скрабкі на адшчэпах (11 экз.). Але сустракаюцца і прылады, сфармаваныя на рэгулярных высокіх пласцінах (3 экз.). Па спосабе афармлення рабочай часткі – скрабніцы і тыпу нарыхтоўкі скрабкі можна падзяліць на чатыры тыпы.

Першы тып утвараюць канцавыя скрабкі, выробленыя з высокіх рэгулярных пласцін (3 экз., мал. 2: 4, 7). Іх скрабніцы апрацаваныя рэгулярнай паўстромкай рэтушшу на дыстальнай частцы нарыхтоўкі.

Другі тып – канцавыя скрабкі на разнастайных адшчэпах і абломках крэменю (мал. 2: 14). Яны маюць даволі разнастайныя памеры і форму. Буйнейшы быў выраблены з вялікага адшчэпа з рэшткамі скарынкі (мал. 2: 10). Яго скрабніца знаходзіцца на тарцы і мае стромкую рэтуш з слядамі моцнай спрацаванасці.

Трэці тып утвараюць бакавыя скрабкі. Нарыхтоўкамі для іх служылі невялікая адшчэпы. Але ў калекцыі прысутнічае даволі масіўны бакавы скрабок, выраблены з пласцінчатага адшчэпа (мал. 2: 11).

Чацвёрты тып прадстаўлены адным падакруглым скрабком. Ён быў выраблены з адшчэпа, у якога захавалася крэйдавая скарынка. Скрабковая рэтуш пакрывала амаль увесь перыметр артэфакта і месцамі мела невялікую спрацаванасць.

Скоблі на стаянцы знойдзены дзве (мал. 2: 12). Яны былі выробленыя з невялікіх адшчэпаў і маюць рабочыя часткі на тарцах.

Перфаратары ўтвараюць невялікую групу з трох экзэмляраў. Найбольш выразны з іх быў выраблены з правільна агранёнай пласціны трохкутнага сячэння (мал. 2: 13). Вастрыё апрацаванае супрацьлеглай прытупляючай рэтушшу з брушка і спінкі. Магчыма, ён выкарыстоўваўся і ў якасці свердзела.

Даволі шматлікай зяўляецца серыя рубячых прыладаў і іх абломкаў (10 экз.). Яны даволі разнастайныя па форме і памерах і не вельмі ахайна апрацаваныя, месцамі захоўваюць крэйдавую скарынку (мал.

2: 18). На некаторых маюцца сляды моцнай спрацаванасці. Цікавасць уяўляюць вырабы з разцовым сколам (мал. 2: 6) або скрабковай рэтушшу на адным з бакоў.

Адносна шмат рэтушаваных пласцін, як цэлых, так і абломкаў. Вылучаецца серыя сячэнняў з паўстромкай рэтушшу на адным з бакоў (мал. 2: 17). На некаторых з іх прыкметная ўтылізацыйная рэтуш. Гэтыя сячэнні маглі выкарыстоўвацца як укладкі для састаўных прылад. У калекцыі таксама прадстаўлена серыя нажападобных пласцін з плоскай рэтушшу на адным з бакоў (мал. 2: 15, 16). Яны хутчэй за ўсё з'яўляліся нажамі.

Акрамя таго, у калекцыі маецца невялікая колькасць невыразных рэтушаваных адшчэпаў і абломкаў крэменю.

Вырабаў з рогу і костак і іх фрагментаў знойдзена 32.

З упрыгожанняў маюцца цэлая і фрагментарная падвескі з зубоў жывёл з кальцавой нарэзкай на корані (мал. 3: 15).

Два наканечнікі стрэлаў маюць кароткую іголкападобную (блізкую біканічнай) форму, насады і вастрыі пашкоджаны (мал. 3: 1). Трэці наканечнік сплюснутаіголкападобны з лёгка выдзеленым чаранком (мал. 3: 3). Верагодна, ад наканечнікаў стрэлаў паходзяць абломкі круглых у сячэнні вастрый і стрыжняў (мал. 3: 7, 8).

Два абломкі належалі вастрыям плоскарамбічнага сячэння. Адзін з іх меў па краю зубчатыя нарэзкі (мал. 3: 6). Таксама ў двух экземплярах знойдзены абломкі плоскіх і шырокіх гарпуноў (мал. 3: 3, 4).

6 фрагментаў паходзяць ад плоскіх кінжалаў (мал. 3: 13, 14, 16). З пласціны ад дзіковага ікла быў зроблены нож с фігурным лязом, аснова яго абламана (мал. 3: 10). Захаваўся абломак невядомага вырабу на падобнай пласціне (мал. 3: 9).

Праколкі (4 экз.) вырабляліся пераважна з сколаў з трубчастых костак (мал. 3: 12).

Унікальны ікол мядзведзя з зрэзамі на вастрыі (мал. 3: 11). Верагодна, ён выкарыстоўваўся ў якасці адмысловага разца.

Сякера з рогу з лёгка асіметрычным лязом захавалася здавальняюча (мал. 3: 1). Рэшта сякерападобных і цяслападобных прыладаў з рогу і расшчапаных буйных трубчастых костак прадстаўлена абломкамі (мал. 3: 2, 3).

Частка рагавых і касцяных артэфактаў асабліва фрагментарная і не паддаецца ідэнтыфікацыі.

Пераважная большасць керамікі ў раскопах 1976 – 77 гг. складае адзіны культурна-храналагічны комплекс (мал. 5 – 7; 8: 1 – 12). Гэта фрагменты шэра-рудых пасудзін з яйкападобным корпусам і вострым (злёгку прытупленым) дном, з дыяметрам па венцу да 40 см. Краі венцаў былі прамымі, слёгку зведзенымі або крыху адгіналіся. Іх зрэзы плаўна патанчаліся ад сярэдзіны пасудзін, часам былі патончаныя з абодвух бакоў, прыкругленыя, а ў адзінкавых выпадках мелі плоскі зрэз. Пасудзіны выраблялiся з гліняных стужак пераважна спосабам тарцовага прылепу (мал. 7: 7). Пры гэтым адзін край стужкі патанчаўся пальцамі, ад чаго засталіся характэрныя ўмяціны, а стык стужак расчэсваўся папярок, быццам сшываўся. Сустракаецца і косы прылеп. Стык стужак дадаткова прыкрываўся тонкімі пласткамі гліны.

Адтлушчальнікамі служылі валакністыя раслінныя рэшткі, дробная арганіка, ад якой засталася порыстасць, а таксама тоўчаныя ракавіны. Пры гэтым дамешкі ракавін былі ад нязначных да багатых. Магчыма, выкарыстоўваўся і шамот.

Паверхні сценак, асабліва ўнутраных, маюць сляды расчэсаў зубчатым шпатэлем, які быў і арнаменцірам. Таўшчыня сценак на корпусе 8 – 9 мм. На адзінкавых фрагментах прысутнічаюць прасвідраваныя па сухому «рамонтныя» адтуліны (мал. 5: 5).

Захаваліся два абломкі авальных місачак з плаўным пераходам ад сценак да пласкаватага дна (мал. 5: 6).

З усіх 52 фрагментаў знойдзеных венцаў каля 10 маюць пад краем знешні пояс глыбокіх круглых ямак або глыбокіх наколаў (мал. 5: 8; 7: 3, 5). Зрэз венцаў у большасці не арнаментаваны, толькі ў некаторых ён упрыгожаны насечкамі і накольчатымі паглыбленнямі (мал. 5: 5; 6: 10). Некалькі часцей адбіткі грэбня і насечкі сустракаюцца на ўнутраным скосе краю або на ўнутранай паверхні венца (мал. 5: 2, 9; 6: 1, 5, 8, 10, 11, 12; 7: 2).

Каля дзесятка фрагментаў венцаў дробныя і малаінфарматыўныя.

На знешняй паверхні 31 венца захаваўся арнамент з розных пераважна штампаваных элементаў (мал. 5 – 7). Амаль палова такіх венцаў маюць розныя наколы, што складаюць гарызантальныя паясы: дробныя невыразныя наколы, наколы глыбокія ямчатыя, насечкавыя, тычковыя вострым арнаменцірам, тарцовыя акруглым тонкім вастрыём, падтрохкутныя нерэгулярныя igольчатым вастрыём, разрэджаныя паўмесячныя (капытковыя) (мал. 6: 11 – 14; 7: 1, 2, 4, 5). 8 венцаў арнаментаваныя гарызантальнымі паясамі даволі доўгіх і кароткіх насечак (мал. 6: 1 – 9). У адным выпадку лінія з насечак пастаўлена коса. 6 венцаў маюць паясы грабеньчатых, звычайна косых управа, адбіткаў (мал. 5: 7, 9). На адным фрагменце зігзаг з такіх адбіткаў спалучаўся з гарызантальным поясам (мал. 5: 11). Таксама ў адным выпадку на венцы прысутнічаюць кароткія нарэзкі (мал. 6: 10). Часам сустракаюцца спалучэнні гарызантальных баразёнак з насечкамі (мал. 6: 7) або ямчатымі наколамі (мал. 7: 3). Невялікая група венцаў цалкам не мае аздаблення (мал. 5: 1, 3, 4).

Элементы арнаменту на сценках пасудзін складаліся з розных наколаў і паглыбленняў (мал. 8: 4, 5, 7, 10, 11), з тонкіх і звычайна злёгку выгнутых грабеньчатых адбіткаў (мал. 7: 6, 8, 10, 11, 13), насечак (мал. 7: 7, 9; 8: 3), прачэрчаных ліній (мал. 8: 9, 12). Значна радзей ужываліся адступаючыя наколы палачкай (мал. 8: 8), ямчатыя ўмяціны і тычковыя наколы.

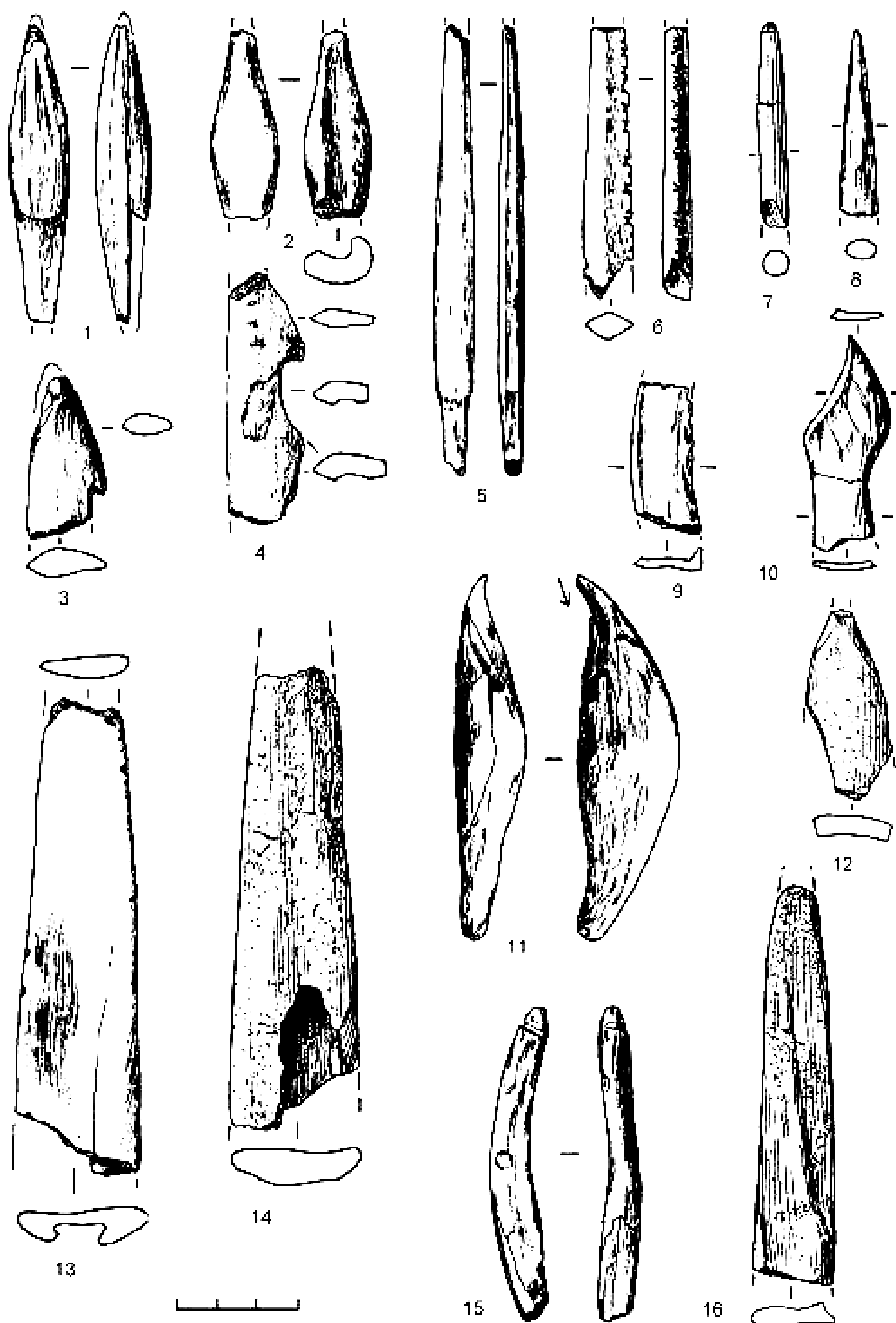

Мал. 3. Асавец 4. Касцяныя і рагавыя вырабы: 1, 2, 5 – наканечнікі стрэлаў; 6, 7, 8 – абломкі вастрый; 3, 4 – абломкі гарпуноў; 9, 10 – вырабы з дзіковых іклаў; 11 – разец з мядзведжага ікла; 12 – праколка; 13, 14, 16 – фрагменты кінжалаў 15 – падвеска

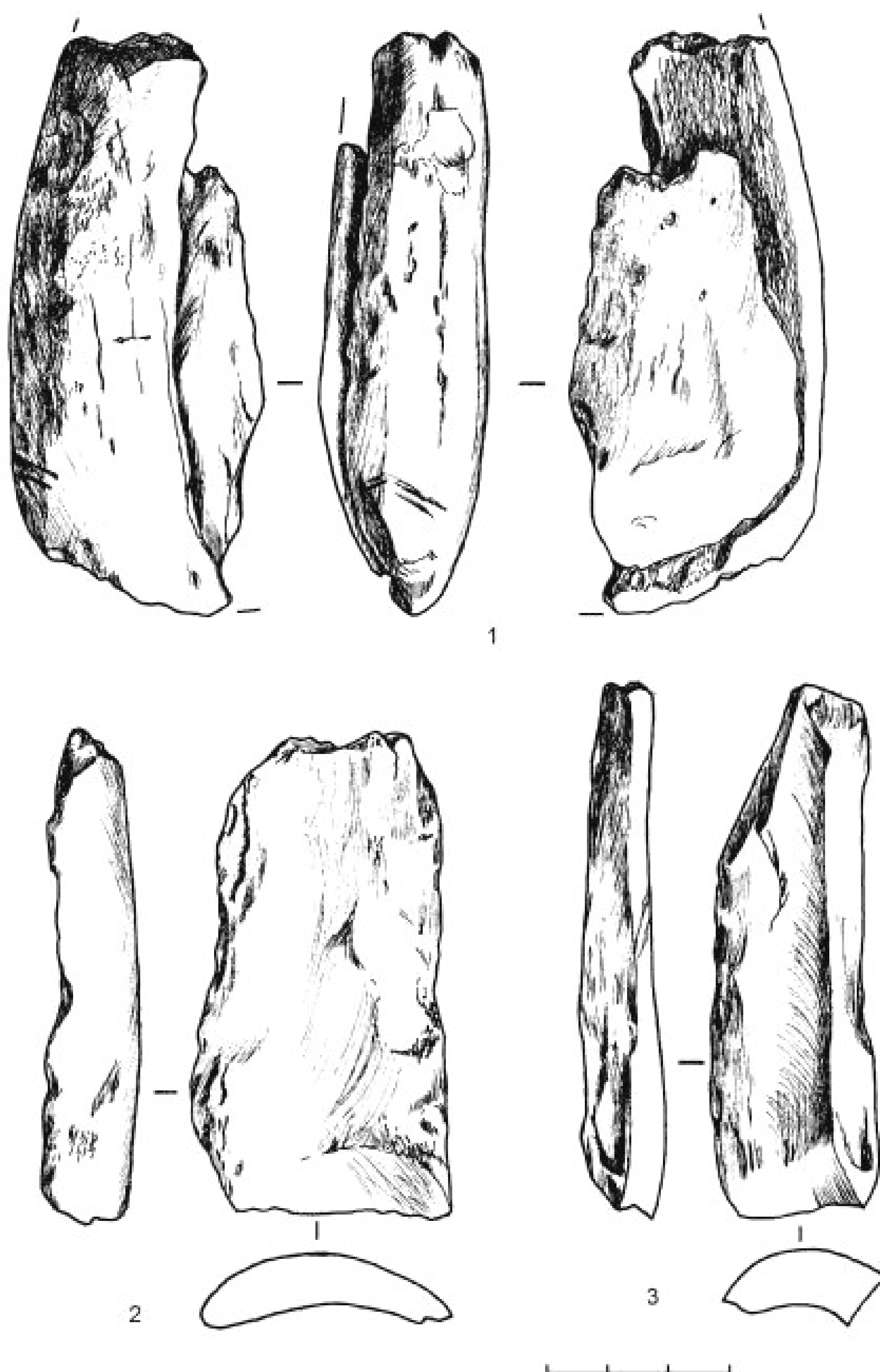

Мал. 4. Асавец 4. Рубячыя прылады: 1 – рагавая сякера; 2, 3 – касцяныя цяслы

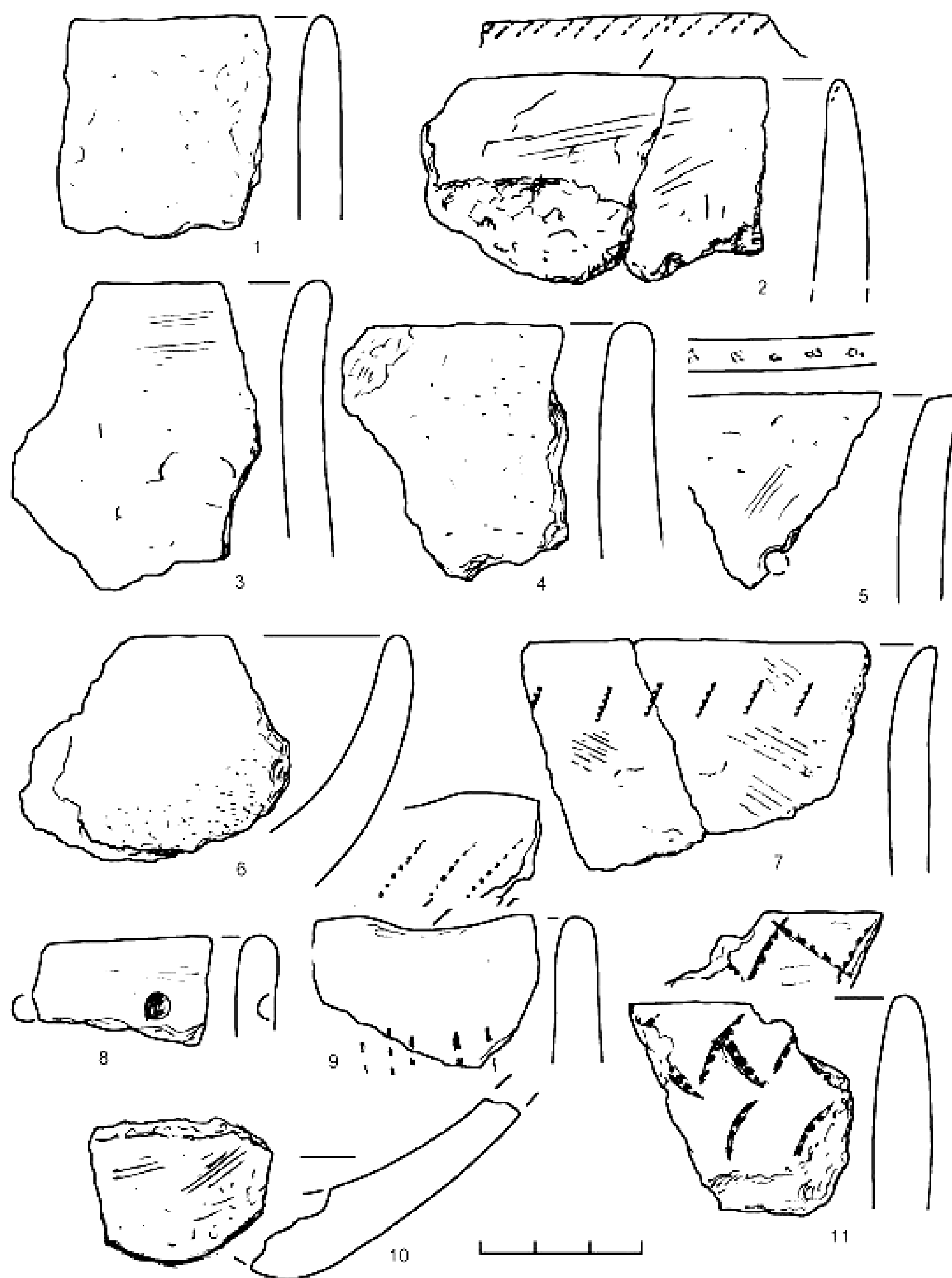

Мал. 5. Асавец 4. Фрагменты кераміка нарвенскай культуры

Мал. 6. Асавец 4. Фрагменты кераміка нарвенскай культуры

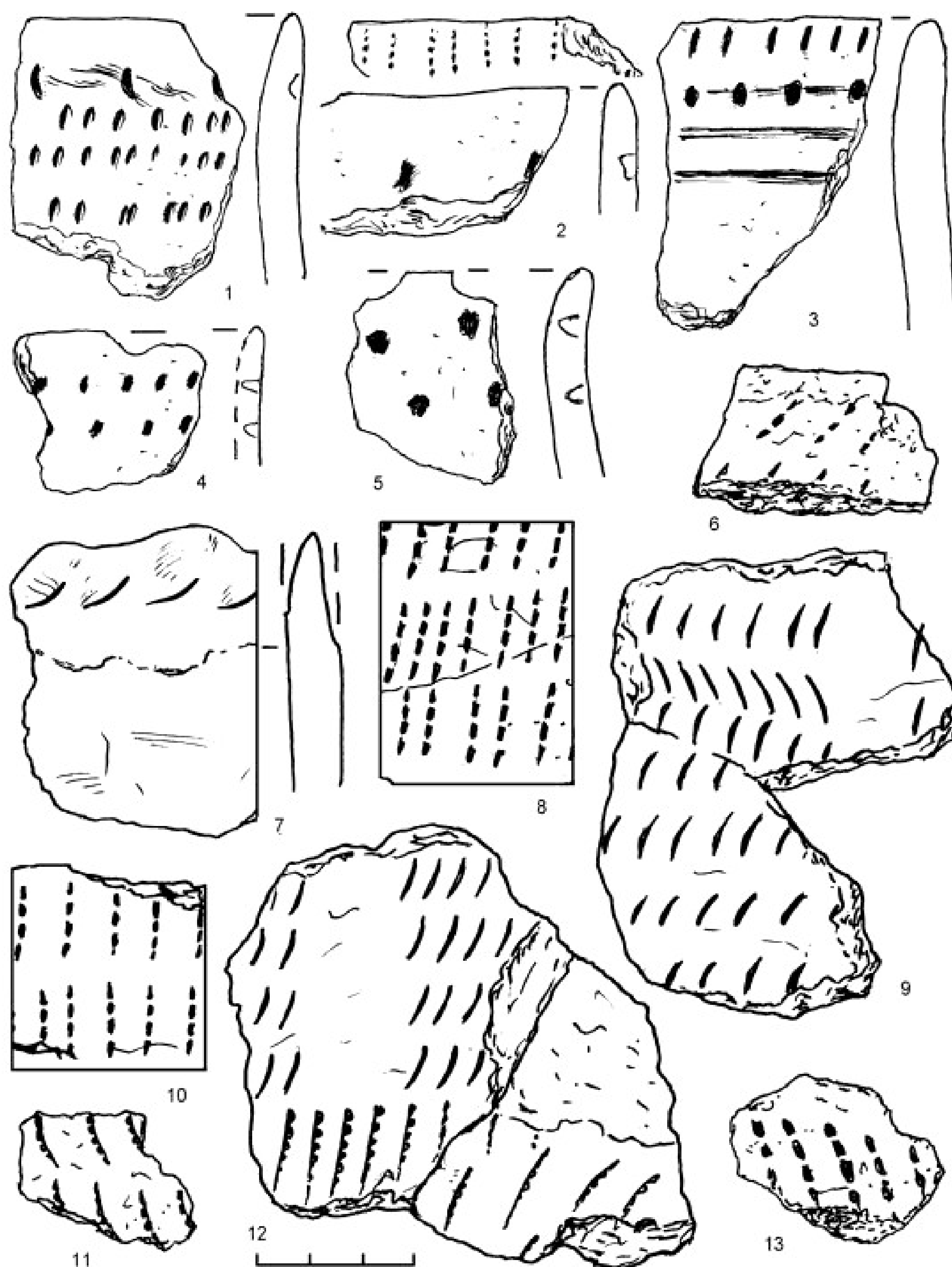

Мал. 7. Асавец 4. Фрагменты кераміка нарвенскай культуры

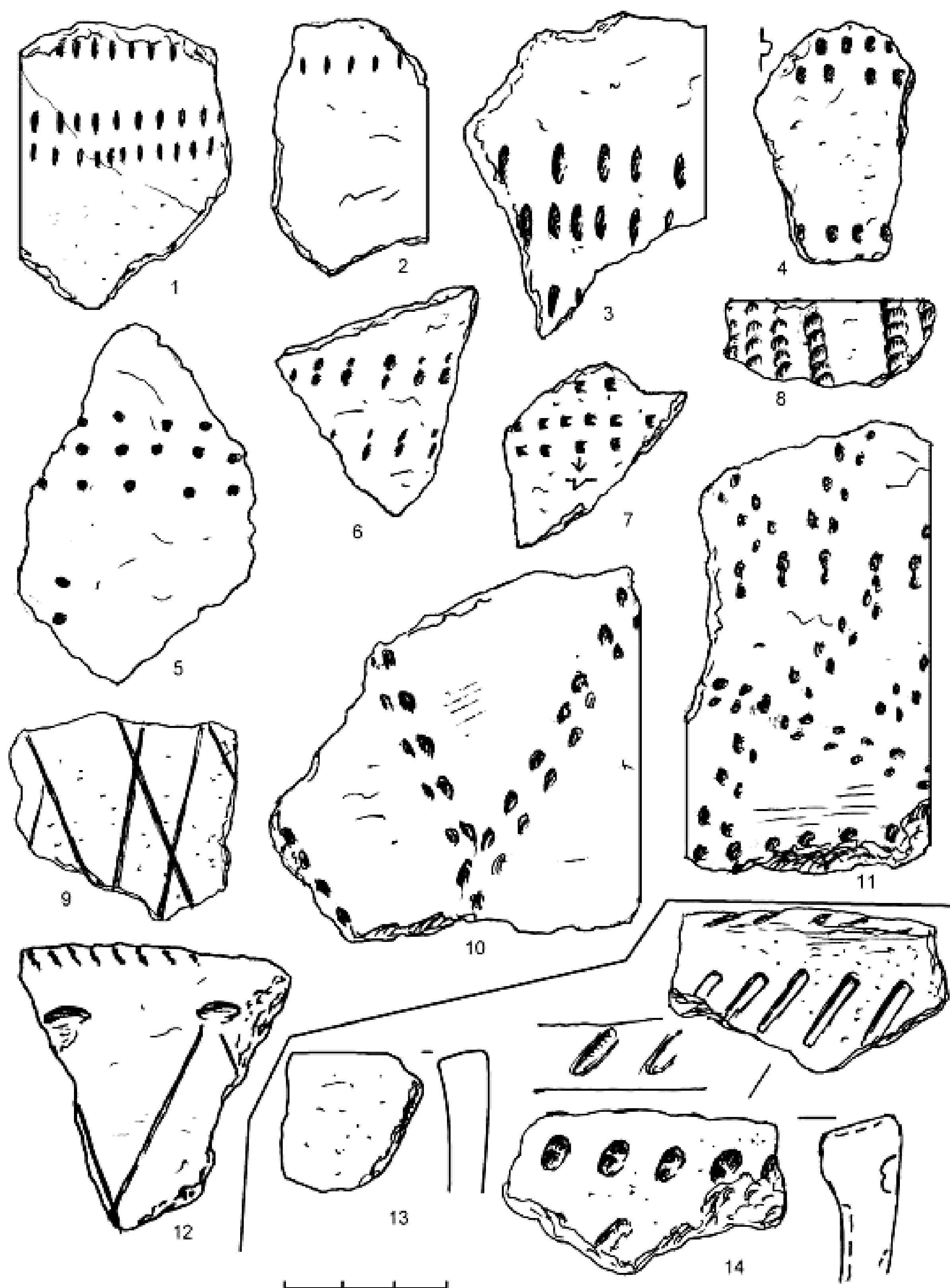

Мал. 8. Асавец 4. Фрагменты кераміка нарвенскай (1 – 12) і ўсвяцкай (13, 14) культур

Даволі шырока прадстаўлены спалучэнні розных элементаў: двухзубыя адбіткі і злёгку паглыбленыя ямачкі, накольчатыя насечкі і вертыкальныя зоны дробных наколаў, крыжыкі з грабеньчатых адбіткаў і наколы зламанай палачкай, косыя наколы і адбіткі злёгку нахіленай палачкай, адбіткі зубчатага штампа і глыбокія тарцовыя наколы, наколы і прачэрчаныя лініі, грабеньчатыя адбіткі і насечкі.

Дамінуючы матыў арнаментацыі – гарызантальныя паясы. Радзей сустракаюцца вертыкальныя, косыя або косасеткавыя кампазіцыі, спалучэнне гарызантальных і вертыкальных палос (мал. 7: 9, 12; 8: 9 – 12).

Больш паловы знойдзеных фрагментаў ранненеалітычных пасудзін з Асаўца 4 не мае арнаментацыі.

У раскопе 1976 г. сустрэты тры фрагменты гладкасценнай керамікі больш позняй усвяцкай культуры, у тым ліку два венцы з характэрным патаўшчэннем краю (мал. 8: 13, 14).

Аналіз астэалагічнага матэрыялу, зроблены В.В. Шчагловай, паказаў, што з 97 знойдзеных у Асаўцы 4 костак дзікіх жывёл значная часть належыць ласю (40,2 %) і дзіку (27,8 %). Далей ідуць бабёр (15,5 %) і мядзведзь (13,5 %). Ад выдры захавалася адна костка. Уражвае наяўнасць 20 костак свойскіх жывёл. Сярод іх першае месца займае свіння, далей ідуць конь і сабака. Косткі буйных і дробных рагатых жывёл адзінкавыя. Прысутнасць свойскіх жывёл у колекцыі патрабуе яе далейшага даследавання, каб выключыць механічную прымесь. Не выключана, што яны могуць адносіцца да больш позняга часу – каля заходняга краю кар'ера захаваліся сляды рознакультурнага паселішча, на якім сустрэта і шнуравая кераміка. На стаянцы Асавец 4 трапіліся і раздробленыя косткі чалавека.

Крамянёвыя вырабы помніка захоўваюць некаторыя мясцовыя кундскія традыцыі. Асабліва гэта прыкметна ў наканечніках стрэлаў, наследуючых формы і характар апрацоўкі аналагічных артэфактаў з мезалітычных стаянак Падзвіння – Замошша 1 і Крумплева [9, с. 53 – 55, мал. 17, 18]. Кундскія пережыткавыя рысы прысутнічаюць таксама ў касцяным і рагавым інвентары – у біканічных наканечніках стрэлаў, вастрыях з папярэчнымі нарэзамі, плоскіх буйназубых гарпунах з сценак трубчастых костак, цяслападобных вырабаў з такога ж матэрыялу [4, с. 47]. У цэлым жа артэфакты Асаўца 4 з крэменю і арганікі блізкія матэрыялам нарвенскай культуры Паўднёва-Усходняй Прыбалтыкі [6, с. 14, 15]; [10, табл. IX, XI, XIII].

У крамянёвым інвентары Асаўца 4 праглядаюцца і паўднёвыя пранікненні, што выяўлена ў прысутнасці трапецыі і трапецыяпадобных сячэнняў пласцін.

Кераміка Асаўца 4 утрымлівае большасць рысаў, вылучаных Л. Янітсам [20, с. 122 – 126] і Н.М. Гурынай [3, с. 31 – 39)] для керамікі нарвенскай культуры Эстоніі: дамешкі тоўчаных ракавін і арганікі, расчэсы паверхні, тарцовы прылеп гліняных стужак, арнаментацыя ўнутранай паверхні венцаў, авальныя місачкі, неглыбокія і бедныя арнаменты з грабеньчатых і ямчатых адбіткаў, кароткіх нарэзак, свідраваныя адтуліны. Бліжэйшыя аналогіі знаходзяцца сярод старажытнасцяў паселішча Оса на ўсходзе Латвіі (Лубанская нізіна), дзе ў арнаментах сустрэтыя дробназубчатыя грабеньчатыя адбіткі, невялікія ямчатыя паглыбленні, прачэрчаныя лініі [6, с. 134)].

Узгорак «Брускавішча» засяляўся ў познім Атлантыкуме, калі возера яшчэ падступала да яго падножжа. Па костцы з падставы культурнага пласта помніка атрымана дата 5860 ± 50 BP (Кі-6213), што з калібрацыяй складае 4800–4620 BC. Да блізкага часу належыць і большасць матэрыялаў нарвенскай культуры з тарфянікавай стаянкі Зацэнне на паўночным усходзе Міншчыны: 5895±55 BP (Ua-34616): 4910-4600 cal BC; 5625±40 BP (Кі-6214); 5450±75 BP (ЛЕ-960). У апошні час з падставы культурнага пласта Зацэння атрымана дата: 6425±60 BP (Ua-34617): 5480-5360 і 5490-5290 cal BC, якая сведчыць пра магчымы пачатак нарвенскай культуры на поўначы Беларусі ў другой палове 6-га тыс. да н.э. [8, с. 86].

Упершыню характэрны матэрыял нарвенскай культуры (кераміка, касцяныя, рагавыя і крамянёвыя вырабы) быў выяўлены ў 1966 г. на тарфянікавай стаянцы Зацэнне ў басейне верхняга цячэння Бярэзіны Дняпроўскай [5, с. 9]. Падобныя керамічныя і крамянёвыя артэфакты таксама сустрэтыя на стаянках Сосенка 1 і 3 у Вілейскім р-не на Віліі, Скема 1 (воз. Мястра) у Мядзельскім р-не, каля воз. Слабадское ў Вілейскім р-не [13, с. 192, 198, 199]. Нядаўна знойдзена паселішча з матэрыяламі нарвенскай культуры на р. Бярэшча ў Лепельскім р-не [11].

Неабходна адзначыць, што нарвенская кераміка Асаўца 4, як і падобных помнікаў у басейнах Віліі і Бярэзіны, носіць рысы ўплыву ранненеалітычных культур Падняпроў'я і Панямоння. Гэта праяўляецца ў большым распаўсюдзе глыбокіх ямак пад венцам, грабеньчатых узораў, прачэрчаных ліній, паўмесячных наколаў, арганічных валакністых дамешак у сценках і тэхнікі косага прылепу.

У паўночнай частцы паселішча Асавец 2, размешчанага па суседству з Асаўцом 4, на мацерыку, пад пластом з матэрыяламі усвяцкай культуры сустракаюцца адзінкавыя фрагменты нарвенскай керамікі. З імі ж залягаў тыповы для Нарвы абломак цясла з сценкі тоўстай трубчастай косткі. Кара дрэва, знойдзеная тут на мацерыку, паказала час 4900±140 BP (IGSB-779): 3360–2620 cal BC. Нагар на абломку пасудзіны ўсвяцкага тыпу, які залягаў на тым жа мацерыку, таксама меў – 4370±50 BP (Ua-34618): 3030 – 2910 cal BC [8, с. 79]. Магчыма, гэтыя даты фіксуюць прыпыненне жыцця на Асаўцы 4 і перасяленне часткі яго жыхарства на больш зручны ўчастак берага высыхаючага і зарастаючага возера – на Асавец 2. Гэты працэс, верагодна, супаў з трансфармацыяй ранненеалітычнай нарвенскай культуры ва ўсвяцкую сярэдняга неаліту. Адзінкавыя

фрагменты ўсвяцкай керамікі ўжо сустракаюцца на Асаўцы 4, але ў ніжніх пластах паўночнай часткі Асаўца 2 яны дамінуюць поўнасцю.

Стаянка Асавец 4 на сёння з’яўляецца адзіным помнікам ў Беларусі, на якім захаваўся комплекс каменных, рагавых, касцяных і керамічных артэфактаў нарвенскай ранненеалітычнай культуры.

ЛІТАРАТУРА

1. Ванкина, Л.В. Торфяниковая стоянка Сарнате / Л.В. Ванкина. – Рига: Зинатне, 1970. – 176 с.
2. Гирининкас, А. Крятуонас: средний и позний неолит / А. Гирининкас // Lietuvos archeologija. – 1990. – Т. 7. – 122 с.
3. Гурина, Н.Н. Из истории древних племен западных областей СССР / Н.Н. Гурина // Материалы и исследования по археологии СССР. – Т. 144. – М., 1967. – 207 с.
4. Гурина, Н.Н. Мезолит Латвии и Эстонии / Н.Н. Гурина // Мезолит СССР. – М., 1989. – С. 46 – 54.
5. Долуханов, П.М. Палеогеография и абсолютная хронология стоянки Заценье / П.М. Долуханов [и др.] // Доклады АН БССР. – № 9. – Том XX. – 1976. – С. 817 – 819.
6. Загорскис, Ф.А. Ранний и развитый неолит в восточной части Латвии. Автореф. дис. … канд. ист. Наук / Ф.А. Загорскис. – Рига, 1967. – 27 с.
7. Загорскис, Ф.А. Оса – многослойное поселение эпох мезолита и неолита на Лубанской низине (Латвийская СССР) / Ф.А. Загорскис [и др.] // Археология и палеогеография мезолита и неолита Русской равнины. – М., 1984. – С. 55 – 67.
8. Зайцева, Г.И. Новые данные по радиоуглеродной хронологии неолита Беларуси и сопредельных территорий / Г.И. Зайцева [и др.] // Acta archaelogica Albaruthenica. Vol III. – Мінск, 2008. – С. 77 – 88.
9. Ксяндзоў, У.П. Кундская культура / У.П. Ксяндзоў // Археалогія Беларусі. Т. 1. Каменны і бронзавы вякі. – Мінск. – 1997. – С. 52 – 55.
10. Лозе, И.А. Поселения каменного века Лубанской низины. Мезолит, ранний и средний неолит / И.А. Лозе. – Рига: Зинатне, 1988. – 209 с.
11. Чарняўскі, Максім М. Археалагічныя даследаванні на стаянках Асавец-7 і Бярэшча-1 / Максім М. Чарняўскі // ГАЗ. – Вып. 23. – 2007. – С. 188 – 189.
12. Чарняўскі, М. М. Тарфяніковая стаянка Зацэнне / М.М. Чарняўскі // З глыбі вякоў. Наш край. – Мінск, 1996. – № 1. – С. 132 – 147.
13. Чарняўскі, М.М. Нарвенская культура / М.М. Чарняўскі // Археалогія Беларусі. Т. 1. Каменны і бронзавы вякі. – Мінск, 1997. – С. 190 – 206.
14. Чарняўскі, М.М. Стаянка Сосенка 3 на Віліі / М.М. Чарняўскі // ГАЗ. – Мн, 1999. – №14. – С. 83 – 97.
15. Чернявский, М.М., Зайковский, Э.М. Исследования в Понеманье и Подвинье / М.М. Чернявский, Э.М. Зайковский // Археологические открытия 1976 г. – М., 1977. – С. 418.
16. Янитс, Л.Ю. Поселения эпохи неолита и раннего металла в приустье р. Эмайыги (Эстонская ССР) / Л.Ю. Янитс. – Таллин, 1959. – 382 с.

ГОРАД ПОЛАЦКАЙ ЗЯМЛІ УСВЯТЫ: ПРАБЛЕМЫ ЯГО ГІСТАРЫЧНАЙ ТАПАГРАФІІ

д-р гіст. навук, прафесар Г.В. ШТЫХАЎ
(Інстытут гісторыі НАН Беларусі, Мінск)

Усвяты (Всвят, Въсвяч, Восвято) цяпер пасёлак у Пскоўскай вобласці, Расія. У XIX ст. гэта было мястэчка Веліжскага павета, Віцебскай губерні. Тут нарадзіўся Аляксей Парфёнавіч Сапуноў (15.03.1851 – 2.10.1924) выдатны беларускі гісторык, археограф, краязнавец. Вучыўся ў Віцебскай мужчынскай гімназіі, затым на гісторыка-філалагічным факультэце Пецярбургскага ўніверсітэта [14, с. 229]. У 1912 – 1922 гг. чытаў лекцыі ў Віцебскім аддзяленні Маскоўскага археалагічнага інстытута [15]. А.П. Сапуноў сам археалагічных раскопак не праводзіў, але з маладых гадоў цікавіўся старажытнымі помнікамі Віцебшчыны і, канешне, роднага Усвята.

«Всвят» упершыню названы ў крыніцах разам з Віцебскам у сувязі з падзеямі 1021 г. Паводле паведамлення летапісаў, у гэтым годзе полацкі князь Брачыслаў зрабіў паход на Ноўгарад, захапіў там мноства палонных і вялікую здабычу. На сёмы дзень вяртання з паходу полацкае войска ўбачыла перад сабой дружыну Яраслава Мудрага і апалчэнне кіеўлян. Бітва адбылася на рацэ Судаміры. Брачыслаў быў разбіты, палонныя вызвалены. Яраслаў, які даводзіўся Брачыславу дзядзькам, пасля заключэння міру

зрабіў разважлівы крок. Ён аддаў Брачыславу гарады Усвяты і Віцебск – ключавыя пункты на шляху «з вараг у грэкі». Дагавор вызначаў граніцу паміж полацкімі і наўгародскімі ўладаннямі. Верагодна, гэтыя гарады раней належалі полацкім князям і Яраслаў Мудры быў вымушаны вярнуць іх Брачыславу, бо жадаў мець яго сваім саюзнікам [16, с. 31].

Палачане атрымалі волакі, якія злучалі Заходнюю Дзвіну з Дняпром. Гэта давала магчымасць ім браць пошліны за правоз тавараў. Дагавор супакойваў Брачыслава і нават рабіў яго паплечнікам Яраслава Мудрага, які вёў цяжкую барацьбу з магутным тмутараканскім князем. У Кіеве ўзнік «двор Брачыслава», дзе некаторы час знаходзіўся полацкі князь і жылі полацкія купцы.

У наўгародскіх летапісах горад названы пад 1223 г., калі наўгародскі князь Яраслаў Усеваладавіч (бацька Аляксандра Неўскага) прагнаў літоўскія атрады з Наўгародскай і Таропецкай валасцей, гонячыся за імі «до Въсвяча». У 1225 г. літоўцы з'явіліся зноў і былі разбіты Яраславам каля Усвят. Аляксандр Неўскі наведаў Віцебск (1245 г.), каб забраць адсюль свайго сына. Ён ехаў з невялікай дружынай, каля Усвят сустрэў атрад літоўцаў, якіх перамог – «и тех изби», гаворыцца ў «Новгородской первой летописи старшего и младшего изводов» [6, с. 64, 79]. На пачатку XIV ст. Усвят належаў Віцебскаму княству, дзе княжыў Яраслаў Васількавіч. У 1318 г. ён выдаў сваю дачку Марыю замуж за літоўскага князя Альгерда. Альгерд са сваёй жонкай знаходзіўся ва Усвяце. Праз два гады Яраслаў памёр. Віцебскім князем стаў Альгерд. Так, дзякуючы шлюбу, Віцебск і Усвяты апынуліся ў складзе Вялікага княства Літоўскага. Поспеху аб'яднання літоўскіх і беларускіх зямель у адной дзяржаве садзейнічала тое, што літоўскія князі давалі абяцанне ў беларускіх землях «не рухаць даўніны» і не ўводзіць «навіны».

Паўстае пытанне, дзе першапачаткова знаходзіўся Усвят, якія этапы прайшоў у сваім фарміраванні?

А.П. Сапуноў выказаў думку, што пачаткова горад быў на Юравых Гарах недалёка от населенага пункта Усвяты. Гэту выснову ён падмацоўваў тапанімічнымі дадзенымі. Горы атрымалі назву Юравых таму, што там знаходзілася старажытная царква Георгія Пабеданосца [10, с. 8, 29]. Пісцовая кніга XVI ст. адзначае «над воз. Над Усвятам гарадзішча Старое Усвятцкае, а на гарадзішчы зямля развораная» [7, с. 445]. Такім чынам, размова ідзе пра разворваемае ўжо тады гарадзішча на Юравых Гарах.

А.П. Сапуноў надрукаваў у кнізе «Река Западная Двина» [11] план археалагічных помнікаў Усвята, якім мы будзем карыстацца цяпер (мал. 1).

У 50-я гады XX стагоддзя вывучэннем помнікаў займалася археолаг Я. Станкевіч. Яна зняла планы трох гарадзішчаў і на кожным зрабіла невялікія раскопкі. Першае гарадзішча размешчана на паўночна-заходняй ускраіне пасёлка Усвяты і вядома пад назвай Пруд. Пляцоўка авальнай формы памерам 55 х 40 м з крутымі абрывістымі схіламі. Пры зачыстцы абрэза з паўднёва-ўсходняга боку гарадзішча пад дзірваном і суглінкам, на глыбіні 0,3 – 0,9 м выяўлены ў некаторых месцах чорны культурны пласт. У ім знойдзены фрагмент ляпной керамікі, пакрытай штрыхамі, а таксама некалькі кавалкаў ад ляпнога сасуда, упрыгожанага перакрыжаванымі лініямі. Гарадзішча адносіцца да днепра-дзвінскай культуры ранняга жалезнага веку.

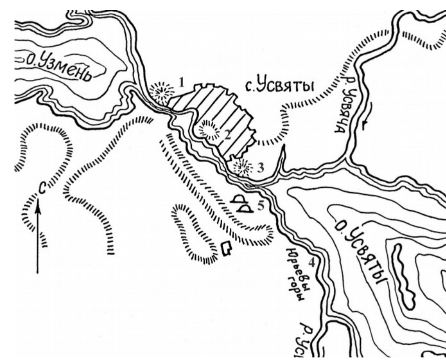

Мал. 1. Усвяты: 1-5 – археалагічныя помнікі (па А. Сапунову)

Другое падобнае гарадзішча № 3 знаходзіцца на паўднёва-ўсходняй ускраіне Усвят (мал. 1). Яно ўяўляе высокую гару, моцна пашкоджаную ямамі і акопамі. Раней пляцоўка мела авальную форму памерам 40 х 20 м. Культурны пласт сапсаваны могільнікам XIV – XVII стст. Пры зачыстцы абрэза адной з ямаў пад пахаваннямі ў чорным культурным пласце, на глыбіні 0,8 – 1,1 м, знойдзены фрагменты ляпной керамікі з крыху ўвагнутым усярэдзіну венчыкам і асобныя кавалкі, пакрытыя штрыхоўкай [12, табл. XXVIII, 3]. Помнік належыць таксама днепра-дзвінскай культуры, як і гарадзішча № 1.

Паміж апісанымі гарадзішчамі ў населеным пункце Усвяты размешчана яшчэ гарадзішча № 2, якое называецца Замкавая гара (мал. 1). Яно мае выцягнута-авальную форму. На ўсходнім і заходнім краях выступаюць акругленні, магчыма, ад некалі існаваўшых тут бастыёнаў. Даўжыня пляцоўкі складае прыкладна 120 м, шырыня 50 – 70 м.

Паверхня Замкавай гары (гарадзішча № 2) моцна відазменена ў выніку розных земляных работ і мае аморфны гумусаваны слой, што, па назіраннях Я. Станкевіч, з'яўляецца характэрным для многіх помнікаў позняга феадалізма. У 1952 г. на разворваным пад агароды паўднёвым схіле Замкавай гары і ў абрывах трапляліся абломкі кругавога посуду XIII – XIV стст. з плотнай чорнай гліны, упрыгожанай лінейным арнаментам. Паўсюдна сустракалася кераміка больш позняя і кавалкі кафлі XVI – XVII стст. [12, с. 322].

Акрамя апісаных вышэй трох гарадзішчаў, Я. Станкевіч абследавала каля Усвят урочышча Юравы Горы, на заходнім беразе воз. Усвяты, прыкладна за тры кіламетры ад Замкавай гары (мал. 1). Тут Я. Станкевіч выявіла на ўзвышшах рэшткі старажытных паселішчаў, якія ёй абазначаны «селішча № 1» і «селішча № 2».

Першае селішча плошчай 200 х 400 м займае край мыса, які ўзвышаецца над возерам на 12 метраў. На раллі ўсцяж берага, па Я. Станкевіч: «сустракаюцца шматлікія абломкі ляпнога і кругавога посуду з лінейным і хвалістым арнаментам. Магутнасць культурнага пласта 0,45 м, у аснове якога знойдзена таўстасценная кругавая кераміка. Другое селішча размешчана ў 350 м на поўдзень ад першага. Гэта таксама мыс з авальнай пляцоўкай, якая знаходзіцца на вышыні 12 м над паверхняй возера. Усцяж берага возера на паласе вышынёй да 30 м сустракаецца кераміка, аналагічная посуду з першага селішча» [12, с. 322 – 323].

Абследаваўшы археалагічныя помнікі Усвята і яго наваколля, Я. Станкевіч не зрабіла спробы супаставіць іх з паведамленнямі пісьмовых крыніц, каб уявіць гістарычную тапаграфію горада. Не была звернута ўвага на паданні аб месцазнаходжанні старажытнага горада на Юравых гарах.

Знакаміты беларускі археолаг, фальклярыст, этнограф Е.Р. Раманаў (1855 – 1922) пісаў, паводле крыніцы 1765 г.: «Месца Усвяты на ўзвышшах: Замак 1,5 дзесяціны, Бугор 1/4 дзесяціны, Прудок 1/4 дзесяціны і Спасава Гара вышынёй 6 – 8 сажаняў. Старажытнае паселішча Усвяты, паводле падання, знаходзілася на Юравых Гарах. На Спасавай Гары – царква ва імя Спаса» [8, с. 187, 188].

У 1960-я гады археалагічныя даследаванні ў наваколлі Усвята былі прадоўжаны супрацоўнікамі Невельскай экспедыцыі Дзяржаўнага Эрмітажа. У Юравых Гарах на селішчы № 2 былі заўважаны рэшткі ўмацаванняў, у паўночнай і заходняй частках – роў, з заходняга боку – рэшткі вала. Каля Юравых Гор, за 0,5 км ад іх у 1965 г. археолагамі была зафіксавана курганная група з 50 паўсферычных насыпаў вышынёй ад 1 да 3 м, дыяметрам ад 7 да 14 м. Адзін курган быў даследаваны. Знойдзена пахаванне па абраду трупаспалення і гаршчок з лінейным і хвалістым арнаментам, падпраўлены на ручным ганчарным крузе. Верогодна, курганны могільнік мае адносіны да старажытнага горада.

На паўночным беразе воз. Узмень ва ўрочышчы Гукавы Нівы выяўлены невялікі могільнік культуры доўгіх курганоў. Быў даследаваны адзін курган з крэмацыяй, які датуецца апошняй чвэрцю Х ст. (мал. 2: 1, 2). Выклікае асаблівую цікавасць знаходка ва Усвяце фрагмента лодкападобнага бранзалета (мал. 2: 4). Яны распаўсюджаны ў Скандынавіі і, як лічаць даследчыкі, менавіта адтуль паходзіць гэты тып упрыгожання [4, с. 266].

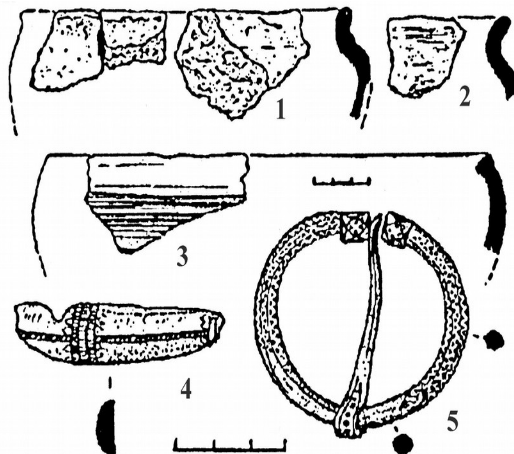

Мал. 2. Старажытнасці Усвята і яго акругі

У 1970 г. удзельнікамі экспедыцыі Дзяржаўнага Эрмітажа на селішчы № 2 распрацавана два невялікіх раскопы. Выяўлены матэрыял, характэрны для старажытных усходнеславянскіх гарадоў – бытавая кераміка (мал. 3), шыферныя праслíцы, фрагменты шкляных бранзалетаў [5, с. 3 – 4].

На ўзараных участках Юравых Гор мясцовае насельніцтва звычайна знаходзіла старажытныя прадметы, якія захоўваліся тады ў музеі Усвяцкай сярэдняй школы. У 1971 г. мне пашанцавала пабачыць гэты матэрыял, дзякуючы ветлівасці настаўніцы гісторыі Таццяны Пятроўны Смірновай. Тут шмат абломкаў кругавой керамікі XI – XIII стст., буйная шкляная вачкаватая пацерка X – пачатку XI стст., двухбаковы касцяны грэбень з накладкамі, бронзавы канёк-падвеска, жалезная сякера з адцягнутым уніз лязом XI – XII стст., жалезны касар для расчысткі мясцовасці ад кустоў і зразання галінак на кармы жывёле. Аналагічныя прылады знойдзены пры раскопках у Лукомлі і Лагойску [16, с. 122, рис. 52].

З'явілася магчымасць мне выказаць меркаванне аб гістарычнай тапаграфіі Усвята і яго ўзнікненні. Не выключана, што папярэднік горада нарадзіўся ў X ст. на Юравых Гарах і менавіта тут размяшчаўся Усвят у XI – XV стст. [16, с. 55]. У 1563 г. Іван Грозны авалодаў Полацкам, а ў 1566 г. «поставлен бысть город Усвято на городище Межеве» [9, с. 465]. Польскі гісторык, сучаснік Інфлянцкай (Лівонскай) вайны Р. Гейденштейн пісаў: «Усвят (замак) ляжыць на невысокім узвышшы, паміж двумя азёрамі і ракой Усвя-

чаю, з захада ён акружаны возерам Узмень, з усходу другім возерам – Усвяты, з поўдня ракой той жа назвы, якая, працякаючы праз абодва возеры, упадае ў Дзвіну пад Суражам…» [3, с. 123].

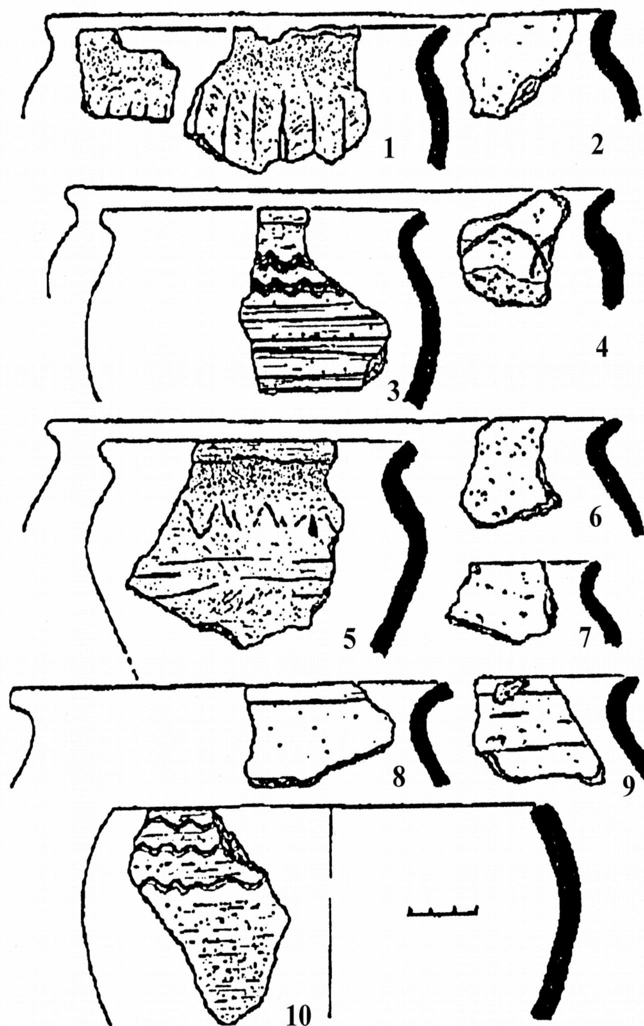

Мал. 3. Бытавая кераміка Усвята: 1, 4 – ляпная, 2, 3, 5 – 10 – кругавая

Дастаткова паглядзець на старую карту мясцовасці, надрукаваную А.П. Сапуновым, каб упэўніцца ў правільнасці гэтага апісання (мал. 1). Аднак з паўднёвага баку Замкавай гары знаходзіцца пратока, злучаючая возера Усвят і Узмень, а не рака Усвяча, якая працякае праз возера Усвяты на ўсход ад населенага пункта [11, с. 372, 373]. Паводле дакументаў, у час Інфлянцкай вайны палякі спалілі горад, які існаваў «каля замка Усвяцкага» [1, с. 18]. Адсюль вынікае, што і замак, і пасад у той час знаходзіліся на месцы сучаснага пасёлка, г. зн. на паўночным беразе пратокі, а Юравы Горы ляжаць на поўдзень, над возерам Усвяты.

Месца размяшчэння Юравых Гор дазваляе звязваць паходжанне назвы горада Усвят (у розных старажытных назвах свае варыянты) з назвай возера Усвят (Усвяцкае), на заходнім беразе якога яны знаходзяцца. Літаральна побач выцякае з возера рэчка Усвяча.

Узвышша, дзе ў 1566 г. узнік замак, называлася тады гарадзішчам Межава. На ім жылі людзі раней XVI ст., пра што гавораць як археалагічныя знаходкі, так і назва яго ў старой крыніцы «гарадзішчам».

Да вывучэння праблемы сярэдневяковага горада Усвята звярнуўся археолаг з Пецярбурга І.І. Ерамеяў. Гэты даследчык у плане параўнання разглядае не толькі археалагічныя помнікі, звязаныя з летапісным горадам, але надае значную ўвагу старажытнасцям, «існаванне якіх спадарожнічала яго ўзнікненню, размешчаных на даволі значных суседніх тэрыторыях».

Паводле назіранняў І.І. Ерамеява, Усвяцкія азёры, на якіх узнік Усвят, знаходзіліся на ўсходняй перыферыі тэрыторыі, занятай насельніцтвам, узводзіўшага доўгія курганы. Разам з тым на землях к паўночнаму захаду ад Усвят рассялялася насельніцтва, якое хавала памёршых у сопках [4, с. 263, 265].

І.І. Ерамееў згодзен, што ў XII – XV стст. Усвят размяшчаўся на месцы Юравых Гор. Аднак у больш ранні час (X – XI стст.) мог знаходзіцца ці тут, ці на Замкавай гары.

І.І. Ерамеяў робіць цікавае заключэнне: «Верагодна, асноўныя прычыны станаўлення горада трэба шукаць у палітычных працэсах якія адбываліся ў Падзвінні ў X – пачатку XI стст., і звязаных з узрастаннем актыўнасці Полацка, з пашырэннем і стабілізацыяй вобласці полацкай даніны… Своеасаблівым канкурэнтам і аналагам Усвята з’яўляўся гарадок на Ловаці, прадвеснік Вялікіх Лук, арыентаваны на Ноўгарад… У апісанай сітуацыі, верагодна, знаходзіцца адна з прычын Наўгародска-Полацкіх канфліктаў другой паловы X – пачатку XI стагоддзяў» [4, с. 272 – 273].

Акадэмік М.М. Ціхаміраў падкрэсліваў выгаднае геаграфічнае размяшчэнне пункта, які стаяў там, дзе пачынаўся волак паміж Ловаццю і ракой Усвячай, упадаючую ў Заходнюю Дзвіну [13, с. 368]. Важнае значэнне Усвяцкага волака пацверджана дэталёвым яго археалагічным абследаваннем, якое зрабіў у 1973 г. В.А. Бураў. Функцыя кантроля гандлёвага шляху магла здзейсняцца ва Усвяце, размешчаным на заходнім беразе воз. Усвят (Юравай Гары), пакуль гэта роля не перайшла к замку, пабудаванаму ў больш зручным месцы – насупраць пратокі, злучаючай воз. Усвят (Усвяты) з воз. Узмень [2, с. 84].

В.А. Бураў абгрунтавана лічыць, што жыхары селішча (№ 1) выконвалі асноўную, цяжкую работу на волаку: перацягвалі судны з Ловаці ў басейн ракі Усвячы, ажыццяўляючы тым самым перавозку тавараў. «Паселішча ва ўр. Юравы Горы (старажытны Усвят) мела гандлёва-рамесніцкі характар» [2, с. 84 – 85].

Ці быў у гісторыі Усвята так званы «перанос горада», пад якім мы разумеем такую змену яго гістарычнай тапаграфіі, калі населены пункт перамясціўся на новае месца, па-за тэрыторыю свайго першапачатковага распалажэння? Перанос горада звязаны з заміраннем жыцця ў населеным пункце і ўзнікненнем у другім месцы новага пункта. Перанесенымі могуць быць асобныя часткі горада, яго пасады, дзядзінец, торг. Гэта выпадкі частковага пераноса гарадоў. Перасоўванне паселішчаў магло быць у межах тэрыторыі горада. Гэта адзін з варыянтаў перанясення яго частак. Другі варыянт – узнікненне на некаторай адлегласці (у 2 – 5 км і больш) ад горада паселішча, да якога пераходзіць як назва, так і функцыі старога горада, паступова прыходзячага ў заняпад [16, с. 20].

Археалагічныя даныя пацвярджаюць меркаванне А.П. Сапунова аб знаходжанні пачаткова горада Усвяты на Юравых Горах. Затым, верагодна, у XVI ст. адбылося канчатковае перамяшчэнне горада ў мясцовасць, дзе была Замкавая гара і цяпер размяшчаецца адміністрацыйны цэнтр Усвяцкага раёна.

ЛІТАРАТУРА

1. Брэжго, Б. Замкі Віцебшчыны / Б. Брэжго. – Вільня, 1933.
2. Буров, В.А. Усвятский волок по археологическим данным / В.А. Буров // Вестник Московского университета. – Серия 9. – История. – 1975. – № 4.
3. Гейденштейн, Р. Записки о Московской войне (1578 – 1582) / Р. Гейденштейн. – СПб., 1882.
4. Еремеев, И.И. Средневековый Усвят. Проблемы ранней истории / И.И. Еремеев // Новгород и Новгородская земля. История и археология. – Вып. 11. – Новгород, 1997.
5. Микляев, А.М. Работа Северо-Западной экспедиции Государственного Эрмитажа / А.М. Микляев, Р.С. Минасян // Археологические открытия 1970 года. – М., 1971.
6. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950.
7. Писцовые книги Московского государства. Ч. 1. Писцовые книги XVI века. Отделение II. – СПб., 1877.
8. Романов, Е.Р. Материалы по исторической топографии Витебской губернии. Уезд Велижский / Е.Р. Романов. – Могилев, 1898.
9. Россия. Верхнее Поднепровье и Белоруссия. – СПб., 1905. – Т. 9.
10. Сапунов, А.П. Усвят (местечко Витебской губернии) и святыня его / А.П. Сапунов. – Витебск, 1889.
11. Сапунов, А.П. Река Западная Двина. Историко-географический обзор / А.П. Сапунов. – Витебск, 1893.
12. Станкевич, Я.В. К истории населения Верхнего Поднепровья в I и начале II тысячелетия н.э. / Я.В. Станкевич // МИА. – 1960. – № 76.
13. Тихомиров, М.Н. Древнерусские города / М.Н. Тихомиров. – М., 1956.
14. Філатава, А. Сапуноў А.П. / А. Філатава // Гісторыі Беларусі. Энцыклапедыя. – Т. 6. – Кн. 1. – Мінск, 2001.
15. Шибеко, З. Из истории Витебских археологических «курсов» / З. Шибеко // Неман. 1980. № 6.
16. Штыхов, Г.В. Города Полоцкой земли (IX – XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск, 1978.

ЗМЕСТ

Навуковае выданне

БЕЛАРУСКАЕ ПАДЗВІННЕ: ВОПЫТ, МЕТОДЫКА І ВЫНІКІ ПАЛЯВЫХ І МІЖДЫСЦЫПЛІНАРНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ

Зборнік навуковых прац
міжнароднай навуковай канферэнцыі, прысвечанай
160-годдзю з дня нараджэння А. П. Сапунова

(Полацк, 21 – 23 красавіка 2011 г.)

У дзвюх частках

Частка 1

Тэкст друкуецца ў аўтарскай рэдакцыі

Адказны за выпуск *Д. У. Дук*

Тэхнічнае рэдагаванне і камп’ютарная вёрстка *І. М. Бязборшчай*
Дызайн вокладкі *В. А. Вінаградавай*

Падпісана да друку 22.10.11. Фармат 60×84⅛. Бумага афсетная. Рызаграфія.
Ум. друк. арк. 17,67. Улік.-выд. арк. 12,78. Тыраж 50 экз. Заказ 1752.

Выдавецтва і паліграфічнае выкананне:
установа адукацыі «Полацкі дзяржаўны універсітэт».

ЛВ № 02330/0548568 от 26.06.2009 ЛП № 02330/0494256 от 27.05.2009

Вул. Блахіна, 29, 211440, г. Наваполацк.